

Шаҳло ҲОШИМОВА

**АРОСАТДАГИ
ОДАМЛАР**

Тошкент
«Akademnashr»
2018

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

Ҳ 71

Ҳ 71 Ҳошимова, Шахло.

Аросатдаги одамлар [Матн] / Ш. Ҳошимова. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 288 б.

ISBN 978-9943-5455-9-5

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

Ушбу китобда Шахло Ҳошимова қаламига мансуб қисса ва ҳикоялар жамланган. Уларда инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга, жамият ва шахс алоқаларига, кишилар, авлодлар тақдирига қуттилмаган нуқталардан назар ташланган. Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-5455-9-5

© Шахло Ҳошимова
«Аросатдаги одамлар»
© «Akademnashr», 2018

Қадрдонлар

Ҳикоя

Еттида соат қўнғироғи жиринглади.

Толиб одати бўйича қўнғироқдан бурун уйғонган, сал нарида бир меъёрда чиқиллаётган соат милларининг оҳиста сурилиб боришини кузатиб, хаёл суриб ётарди. Нариги хонада эса уй бекаси ҳам минг йиллик одати бўйича тонг-саҳардан туриб олиб, кундалик юмушлари билан ғимирлаб юрар эди. Соат миллари, ниҳоят, 7:00 га занг урди. Шу чоққача оҳистагина «чиқ-чиқ»лаб турган соат бирдан уйғониб, безовта жаранглаб кетди..

Толиб бу хонадонга дастлаб отаси билан кириб келган эди. Уларни етмишга яқинлашиб қолган, сочи калта қирқилган, бир вақтлар тўлагина бўлгани сабаб юз териси салқиб қолган ўрис кампир ўзбекча лаҳжада чиройли мулозаматлар билан қарши олди. Эллик йиллик ёстиқдоши дунёдан ўтиб, ёлғизланиб қолган, боз устига, оёқ оғриғидан қийналиб юрган кампир маъқул бир ижарагир истаб эълон берганди.

Баланд бўйли, қотмадан келган, кўзлари катта-катта, нигоҳи майин ва ўйчан, тортинчоқлиги шундоққина кўриниб турган ўн етти ёшлардаги талаба йигитча уй бекасига бир кўринишдаёқ ёқиб қолди. Қизиги, кампир Толибнинг отасига ҳам маъқул келди. Ҳолбуки, ота-бола бунгача бир неча хонадонда бўлишган, ҳеч бири отага ёқмаган, лекин нимаси ёқмагани ҳа-

қида ўғлига изоҳ бермай, уни шаҳар бўйлаб эргаштириб юравериб, охири келиб турган жойлари эди бу ер. Эшикдан киришлари билан кампир уларни ўзбекча салом-алик билан қарши олди. Аммо, Толибнинг отаси рус тилида яхши гапирар экан, у ҳам кампирнинг ҳурмати учун бир-икки рус тилида гапирган эди, кампир унга: «Ўзбекча гапираверинг, сизлар икки киши-сизлар», – деди. Толибнинг отаси кампирнинг фаросатидан чеҳраси очилди.

Бека ўзини Софья Александровна деб таништирди. Толибга эса: «Болам, сен мени оддийгина Соня хола деб чақиравер», – деди. Катталар юзма-юз ўтиришиб ҳол-аҳвол сўрашишгач, ота мақсадга қўчиб, ўғли шу ёшига қадар кўз олдидан бир қадам нари кетмагани, шу боис уни катта шаҳарда ёлғиз қолдириб кетолмаётгани, бирорта ишончли қўлга топширмоқчи бўлгани, агарда бека уни маъқул кўриб жўяли маслаҳатлари билан ўз тарбиясига олса, харажатидан қочмаслигини айтди. Соня хола Толибни меҳрли нигоҳлари билан бир қур эркалаб қўяркан, «Хўп, йигитчанинг ўзидан сўрайлик-чи, ўзи нима дейди бу таклифга», – дея кулимсиради.

Толиб отасига қараб, майин кулимсираб елка қисди.

– Э, у нима дерди? – деди ота қўл силтаб. – Унга қолса, уч-тўртта ўзига ўхшаганлар билан топишиб, «Талабалар ётоғида ўз билганича яшайман», – дейди-да. Ҳали ёш, бирон-бир бемаънининг таъсирига тушиб қолмасин деб қўрқаман...

Мана шу гап-сўзлардан кейин ҳам орадан ўн икки йил ўтиб кетибди. Бу орада Толиб кампир билан неча марта аразлашиб ҳам олди. Алоҳида яшаб ҳам кўрди. Аммо ҳар сафар Толиб Соня холадан кечирим сўрар, Соня хола ичида гина сақламас, муҳими, йигитнинг табиатан юраги тоза, содда ва ҳалол эканини билар,

шунинг учун уни қийнаб юрмай дарҳол кечириб юборарди. Уларнинг гижиллашиб туришларининг сабаби асосан битта эди: кампир уни ўз ўғлидай кўриб, бошқа оналар сингари тергаб турарди. Толиб ҳам худди бошқа ўғиллар каби онаси чизиб берган чизиқ бўйлаб юришдан зерикар, ўз билганича яшашга ҳаракат қилиб кўрар, Соня хола бундан хавотирга тушиб қолар, боёқиш қоқилиб-негиб юрмасин деб уни ўз измига солишга тушиб кетар, натижада икки ўртада низо келиб чиқарди. Кампирнинг кўнгли сезган эканми, Толиб бир адашди, адашганда ҳам...

Институтнинг учинчи босқичида Наргиза исмли бир қизни севиб қолди. Табиийки, Соня хола буни дарров пайқади. Толибга қизни кўрмоқчи эканини айтди. Толиб Наргизани холаникига олиб келди. Кўришишди. Соня хола қиз ҳақида очиқ-ойдин фикр билдирмади, аммо унинг уйга келиб туришига ҳам монелик қилмади. Толиб Соня хола билан сирлашар, Наргиза ҳақида гапириб берар, Соня хола эса жимгина эшитарди-да, кейин қизлар билан қандай муомалада бўлиш ҳақида йўл-йўриқлар беришга тушиб кетарди.

Кутилмаганда Соня хола тўнини тескари кийиб олди. Наргизанинг уйга келишини тақиқлаб қўйди. Толиб таажжубда: нима жин урди кампирни?

– Соня хола, нима бўлди, ўзи, ростини айтинг, – деди Толиб.

Кампир аввалига қўл силтаб қўя қолди.

– Ростини айтаверинг, хафа бўлмайман... – Толиб унинг қаршисида ўтириб, кўзларига синовчан тикилди.

– Сизларда гумон имондан айиради деган гап бор, тўғрими? Шунинг учунам айтишдан қўрқиб турибман, Толибчик.

– Айтаверинг, тўғри қабул қиламан, Соня хола.

Шундан кейингина кампир ёрилди:

– Чўнтагимдан пул йўқоляпти. Наргизинг олди деёлмайман, лекин ундан бошқа ким бўлиши мумкин? Яқин орада уйимга ҳеч ким кирмади..

Бу жиддий айблов эди. Толиб аввалига ранжиди. Лекин кампирни ёлғон гапиришга нима мажбур қилиши мумкин? Аввалига индамай қўя қолди. Наргиза билан кўча-кўйда учрашиб юрди. Бир куни нонушта пайтида:

– Қизинг билан кўришиб турибсанми? – деб қолди Соня хола қандайдир норози оҳангда.

– Ҳа, бўш вақтимизда, – деди Толиб ажабланиб. – Нимаиди?

– Ўзим... Шундай... – Кампир шундай деди-да, ундан кўзини олиб қочди.

Толиб кампирнинг бу луқмасидан ёниб кетиб ҳуш-ёр тортди.

– Соня хола, нима демоқчи эдингиз?..

– Йўқ, ҳеч нарса...

– Бошладингизми, айтинг-да энди, – деди Толиб қизишиб. – Яна нима қипти бечора қиз?!

Толибнинг заҳарли кесатиғидан кампирники ҳам тутди.

– Бечора эмиш! Сен ўйлайсанки, Соня холам уни ёқтирмай қолгани учун ҳадеб куткилаяпти деб. Йўқ, унақа эмас. Мен сени ўйлайман, алданиб қолма дейман. Қизларни билмайсан. Бурнингдан ип ўтказиб, билган йўриғига юргизмасин дейман. Аввалгиси гумон эди, ўз кўзим билан кўрмай гапирган эдим. Энди бўлса...

– Гапиринг. Энди ўз кўзингиз билан кўчада ўғирлик қилиб юрганини кўрдингизми?! Нимани кўрдингиз?!

Кампир бир муддат Толиб қизни чин дилдан севишини ҳис қилиб табиий бу жараён қаршисида ожизлигидан карахт, гапини нимадан бошлашни билмай

унга тикилиб қолди. Толиб эса Соня холанинг гапни бошлашга бошлаб, жим қараб турганидан баттар жаҳли чиқди.

– Ўша сен бечора деган қизни кеча хиёбонда кўрдим.

– Хиёбонда? Хўш, нима қипти?

– Шериги ҳам бор эди, лекин у сен эмас эдинг..

Толиб бир муддат бу нима деганингиз, нимага шама қилмоқдасиз дегандек дами ичига тушиб кетди. Кампирга диққат билан тикилди. Назарида, у кўзини олиб қочгандай бўлди.

– Соня хола, мақсадингиз нима, ўзи?! Ёки кўзингизга мен ландавурга ўхшаб кўриняпманми!? – деди туюқиб. – Аввалига кўрмай-нетмай ўғрига чиқардингиз, кўнглингизга қараб индамадим. Уйимга келмасин дегингиз, шартингизга рози бўлдим.. Мана, келмай қўйди. Шунда ҳам тухмат қилишда давом этмоқдасиз.

– Тухмат эмас.

– Тухмат! Сизнинг бу уйдирмангизга ишонмайман.. Ҳеч қачон сиз истагандек бўлмайди. Яна шу ҳам эсингиздан чиқмасин, у сизга ёқиши шарт эмас. Менга ёқса бас. Вақти-соати келса, у билан оила қураман!

– Яхши кўр, уйлан. Мен қарши эмасман. Лекин унга эмас.

– Менга ундан бошқаси керак эмас.

– Мен отангга сўз берганман. Ўз кўзим билан кўрганим учун жим қараб туrolмайман. Виждоним қандай йўл қўйсин? Отангга ёзиб юбораман.

Кампир ҳар сафар енгилга бошласа ўртага отасини тиқиштирарди. Шу билан баъзида Толиб кампирга бўйсунушга мажбур бўларди. Аммо бу сафар Толиб бир лаҳза нима дейишини билмай туриб қолди-да, кейин ўрнидан даст туриб, эшикка йўл олди. Остонада тўхтаб, ортига ўтирилди.

– Ёзинг! Наргизнинг ўғри эканини ҳам ёзинг. Лекин айтиб қўяй: ҳеч ким мени бу йўлдан қайтаролмайди, – деди алланечук совуқ бир оҳангда. Унинг кўз қарашлари ҳам шу тобда қандайдир бегона, у билган Толибжонники эмас эди..

Жаҳл билан кўч-кўронини елкалаб ўша куниёқ Толиб тўғри талабалар ётоғига бориб жойлашди. Аввалига бу иши ўзига маъқул тушди. «Аллақачон шундай қилишим керак эди», – деб юрди. «Яхши-да, ҳеч ким тергамайди, қаерга боряпсан, қаердан келяпсан, нега эрта кетяпсан, нега кеч келяпсан.. бирон кимсанинг иши йўқ. Келганимга тўрт йил бўптики, ҳалиям ёш боладай кўради. Нафас олдиргани қўймайди. Унисиям майли-ку, шахсий ҳаётингга аралаша бошлашса, кишига оғир ботар экан-да. Ўзи ёмон кампир эмас-ку, бадгумонлиги ошиб тушди. Қизиқ, Наргизнинг нимаси ёқмай қолди унга?! Топган гаплари куракда турмайди. Наргиз келиб-келиб шу нафақахўр кампирнинг киссасини ковлайдими?! Масалан, мен икки дунёдаям ишонмайман бу гапга. Хиёбонда биттаси билан кўрдим дегани эса фирт тухмат. Ўн қадам наридаги одамни зўрға танийди-ю.. Ҳа, бошқа қизни кўрган у!.. Наргиз бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда, сезган бўлардим...»

Янги шароитда Наргиза билан хоҳлаганча кўришиб, эмин-эркин гаплашиб юраркан, кампирнинг шубҳалари бот-бот ёдига тушар, кўнглига хиралик соларди. Баъзида эса ўз-ўзидан унинг йўл-йўриқларини ҳам эслаб қоларди. «Агар одамни яқиндан билишни истасанг унинг майда-чуйда хатти-ҳаракатларига зимдан разм солиб юр, ана шунда унинг кимлигини билиб оласан», – дерди Соня хола кўравериб кўзи пишиб кетган одамларга хос ишонч билан. Толиб бўлса бунақа насиҳатларни тезда ҳазм қила олмас, индамай эшитарди-да, «Бечора кампир ёмон одамларни кўп

кўрган, шекилли, атрофдагиларга ишонмай қўйган» деган фикрга келарди...

Кейинги пайтларда эса... Толиб ўзи сезмаган ҳолда Соня холанинг бир пайтлар ўргатган йўл-йўриқларига кўра Наргизани зимдан кузатишга, гап-сўзлари, қилиқлари мағзини чақишга ҳаракат қиладиган бўлди. Шунда у кампирни бекорга ранжитганини ҳис эта бошлади... Баъзи полотнолар борки, уларни олисдан кўрган маъқул. Яқинлашсанг, бор жозибаси йўқолиб, шунчаки чапланган бўёқлардан бошқа нарса эмаслиги маълум бўлиб қолади. Толиб ҳам, аслида, шундай ҳодисага дуч келган, аммо буни тан олгиси келмас, аниқроғи, «Балки, янглишаётган бўлсам керак, анови мияси суюлган кампирнинг таъсирига тушиб қолаётгандирман» деган илинжда ўзини алдаб юришга чирана бошлаганди. Сабаби, у Наргизани жуда яхши кўрар, ҳаётини усиз тасаввур қила олмасди. Наргиза эса буни англаб, илгари сир тутган айрим қилиқларини тап тортмай бемалол намоён қила бошлаган, Толиб бўлса ич-ичидан зил кетса-да, «Бу ҳаммаси вақтинчалик, эрта бир кун ақли қуюлиб, ўзига келиб қолар» деган кўр-кўрона юпанч ва ишонч билан ўзини алдаб келаётганди. Гап шундаки, Соня хола аввалбошда пайқаб, уни огоҳлантирган нарса – майда ўғрилик қиз учун аллачон кўникмага айланган одат экан. У қўлига ушлаган нарсадан ажралишни истамас ва бир йўлини қилиб ўзиникига айлантирарди. Аслида, баъзи ўғирлаган нарсалари унга кераксиз эди. Толибнинг назарида, ўғирлик Наргизанинг кўнгил эрмаги эди.

Бир куни бозордан қайтишганида қизнинг харидлари орасидан пуштиранг лаб бўёғи чиқиб қолди. Толиб ажабланди. Кўз олдида Наргиза сотувчи билан нархига келишолмай, жаҳл билан уни жойига қайтиб қўйганди. Сўраса, кулди, «Э, кўрдингиз-ку, жаҳлим-

ни чиқарди, бунақа қурумсоқнинг жазоси шу», – деди бамайлихотир. У эса ҳар сафар Наргизанинг бу қилифига дуч келганида юрагида бир оғриқни ҳис қилар, «Қандай қилсам уни бу йўлдан қайтара оламан?» – дея ўйларди.

Янги йил арафаси эди. Бир куни Наргиз Толибга: «Юринг, хонада ўртоғим йўқ. У дарсдан кейин қўшимча дарс олади. Бирга тушлик қиламиз», – дея ўз хонасига таклиф қилди. Улар бирга тушлик қилиб бўлишлари билан Наргизнинг ҳамхонаси Лола кириб келди. Толиб уни кўриши билан қизларни ортиқ безовта қилмаслик учун дарҳол уларнинг хонасини тарк этди. Ўзи эса бу ердан чиқиб, тўғри марказий кутубхонага бориб кейинги имтиҳонга тайёргарлик кўрди.

Кечга томон хонасига қайтди. Илҳом исмли ҳамхонаси эшикдан кириши билан: «Нима бўлди? Қўл телефонинг ишламаяпти», – деди. У кутубхонада қуввати тугаганини, қувватлагич ёнида бўлмаганини айтди.

– Сени ётоқхона участкавойи икки-уч марта излаб келди. Қўл телефонинг ишламаяпти. «Тинчликми?» – десам, участкавой ҳеч нарса демади. «Хонага кириб келиши билан излаганимни етказинг. Кеч қайтса ҳам олдимга ўтсин. Кутаман», – деди, холос.

Толиб Илҳомнинг бу хабаридан ҳайратланиб, озгина қувват олишга улгурган телефонини чўнтагига солиб, тўғри участкавой хонасига кириб борди. Ҳақиқатдан, кеч бўлишига қарамай, участкавой хонасида экан. У эшикдан кириб ўзини танитиши билан участкавой уни ўтиришга таклиф қилди. Толиб жойлашиб олгач, олдига қандайдир қоғозни қўйиб: «Қизнинг гапларини тасдиқлайдиган бўлсангиз имзо чекинг», – деди. Шу билан бирга, Наргизни хонасида бирга тушлик қилишганлари рост-ёлгонлигини суриштирди. У ҳам қиздан хавотирланиб: «Бирон нарса бўлдимми?» – дея саволга

савол билан жавоб берди. Участкавой: «Аввал аризани ўқиб чиқинг, кейин гаплашамиз», – деди.

Аризада ёзилишича, Наргиз билан Толиб хонасида тушлик қилгани ва нимадир бўлиб, анчадан буён сумкасида жамғариб юрган пулини Толиб олдида яна бир марта санаб сумкасига жойлагани, тушлик қилиб бўлишлари билан бу орада хонага ҳамхонаси Лола кириб келгани, у эса Толибни кузатиш мақсадида қисқа вақтга хонадан чиққанида жамғармаси йўқолгани, хонага Лоладан бошқа ҳеч ким бўлмагани; гумони ҳамхонасидан экани; илгарилари ҳам унинг бу ҳунарини бир неча бор пайқаган бўлишига қарамай, ўртоқлиги боис унинг бу қилиғини ҳаммадан сир тутганини, аммо аҳмоқ қиз бу сафар ҳаддидан ошиб кетганини батафсил ёзган эди.

Толиб аризани ўқиб, ичида Наргизга бир ишониб, бир ишонмай Лолани кўз олдига келтирди, уни яхши танимас, фақат Наргиз орқали бир-икки салом-алик қилганди, умуман, унинг иштирокида содир бўлган бу воқеага бирон нарса дейишга ақли етмай участкавойга қаради. «Аризада кўрсатилган вақтда бирга тушлик қилганимиз рост. Бу орада хонага Лоланинг кириб келгани ҳам рост. Аммо Наргизнинг жамғармасидан хабарим йўқ, балки у ҳақиқатдан хонасида ўтирганимда пулини олиб санагандир. Ўша пайтда кутубхонага шошаётганим учун аҳамият бермагандирман, бироқ, ишонинг, қизлар орасидаги муносабатнинг қандайлигидан хабарсизман, қолаверса, Лолани бир-икки марта Наргиз орқали кўрганман, холос». «Ҳм, шундайми? – деди участкавой. Бироздан сўнг кўпни кўрган кўзлари билан Толибга тикилиб туриб деди: – Бораверинг».

Толиб участкавой хонасидан чиқар экан, бир неча кун илгари Наргизнинг қандайдир кўйлак олиш ния-

тида эканлиги учун пул сўраганини эслади. «Холбуки, жамғариб юрган пули бор экан. Хўш, нега ўшанда мендан пул сўради?» – дея, қалби қандайдир нохушликни сезиб, сим-сим оғриди. Шу заҳоти Наргизга телефон қилиб талабалар бозорчаси ёнида кутишини, ҳозироқ гаплашиб олмаса бўлмаслигини айтди. Қиз эса эртага вақти бўлганида ўзи қўнғироқ қилишини айтиб, қўл телефонини бутунлай ўчириб ташлади.

Толиб хонасига келар экан, бувисининг «Кишига билиб-билмай туҳмат қилиш мусулмончиликда кечириб бўлмайдиган гуноҳ» деган ўгитини эслаб, бир Лолани, бир Наргизни кўз олдига келтириб, ўз аҳволидан ўзи норози кайфиятда хонасига кириб келди.

Ярим кечагача нима қилса тўғри бўлишини ўйлаб ухлай олмади. Эртасига Наргизнинг юзига тик қараб яқингинада ундан пул сўраганини, шу боис унинг жамғармаси борлигига ишонмаслигини айтади. «Қани, шу гап-сўзлардан кейин қиз унга қандай жавоб бераркин? Ҳаммасидан ҳам унга алам қилаётган томони унинг ёрдами билан бировга туҳмат қилаётгани рост бўлиб чиқса!..» У нимадир қилиб Наргизни бу йўлдан қайтаради. Мабодо у бас қилмайдиган бўлса... билганларининг барчасини участкавойга маълум қилишини юрагига тугиб, алламаҳалда уйқуга кетди.

Кеч ухлагани боис ҳамхонасининг ўқишга кетганини ҳам сезмабди. Кимдир эшикни қаттиқ тақиллатаётганидан уйғониб кетди. Бориб эшикни очса, эшик олдида ётоқхона қоровули турарди. У пастда бир киши кутиб турганлигини айтиб ортига қайтиб кетди. Толиб соат саккизга яқинлашаётганини кўриб, дарсга ҳам кечикаётгани боис тезда кийиниб пастга тушди.

Ётоқхона эшиги олдидаги ўриндиқда башанг кийинган бир киши Лола билан уни кутиб ўтирган экан. Толиб эшикдан чиқиши билан ҳалиги киши Толиб то-

мон бир-икки қадам ташлаб, қўл бериб кўришгач уни эшикнинг бошқа томонига қараб Лоладан бироз олисроққа етаклаб борди. Ўзини Лоланинг отаси дея таништириб, бир хўрсиниб, уни уйқусидан безовта қилгани учун узр сўради. Толибнинг кўзларига тикилиб нимадир излагандек бўлиб, ниҳоят, гап бошлади:

– Одам ўз боласини вояга етказиш мобайнида маълум маънода унинг нималарга қодирлигини ҳеч кимга айтмаса-да, қалбан билади. Агарда ҳозир мен билган қизимнинг кимчиликларидан биронтаси очилганида юрагим оғримасди.

Ўғрилиқ қилиш – руҳий касалликнинг бир тури. Аминманки, бу касаллик билан бирон-бир ақли-ҳуши жойида бўлган ота-онанинг боласи оғрийдиган бўлса, улар ҳаммадан сир сақлашса ҳам, биринчи ўринда, ўзлари бундан огоҳ бўлишади... яна билмадим. Гоҳида ота-она боласини ҳаддан ортиқ яхши кўрганида, худди одам ўз камчилигини кўрмаганидек, бу ҳолатни ўзи боласида ҳам такрорлаши мумкин... Гуппа-тузук, ўзига тўқ оилаларда ҳам баъзида болалар ўғри бўлиб вояга етишиши мумкин. Балки, сиз гаплашиб юрган қиз ҳақдир. Лекин ўтинаман, хафа бўлманг, иккисининг орасида нима воқеа содир бўлган, билмадим-у, лекин қизимнинг хатти-ҳаракатларидан унинг пулни олганига шубҳам бор...

Ёмон хабарни эшитишим билан йўлга тушдим. Қиз бола нарса... Агарда, Лола айтганидек, ҳақиқатдан ўртоғи тухмат қилаётган бўлса ҳам, уни тўлашга розиман. Сабаби, бир андишасиз қиз билан судма-суд юриб, қизимнинг шаъни булганмасин дейман... Начора, халқимиз бекордан-бекорга айтмаган: «Ёмонга этагинг тегса, кесиб қоч», – дея... Бу гапларимни кўнглингизга оғир олманг, укажон, кўнгили сизники, бу қурғурни тушуниш жуда қийин.

Лоланинг отаси бу гаплари билан Толибни хафа қилмасликка уринарди. Аммо қаршисидаги бу одамнинг анча-мунча нарсга ақли етадиган, кенг фикрлайдиган бир киши эканлигини фаҳмлаб турар, қолаверса, Наргизнинг феъли унга аён, камига, бу машмашага ўзининг ҳам аралашиб қолганидан ғазаби қайнашига қарамай, охиригача чидаш лозим деган қарорга келганди.

– Кеча бор гапни қўнғироқ қилиб айтганди Лола. Ёнида пули бўла туриб, ўжар қиз оқибатини ўйламай, қамалиб кетса ҳам, бир тийин бермаслигини эшитиб, кечаси билан йўл юриб тонг-саҳар етиб келдим. Вазиятни тушунтириб зўрға қарорини ўзгартирдим. Иш судгача бориб қиз билан сўришсак енгиб чиқармиз ҳам, аммо, ҳали айтганимдай, эшитган қулоққа яхши эмас. Қолаверса, бу ишнинг оқибати ҳам анча шовшувга сабаб бўлади. Келишимдан мақсад – участкавойдан ўртоғининг аризасини қайтартириб олиш. Пулини тўлаб, ёпиғлиқ қозонни ёпиғлигича қолдириш. Ёрдам бер, ука, яхши кўрган қизингга айт, участкавойдаги аризасини қайтариб олсин.

Толиб бир хаёли: «Лола тўғри гапирмоқда. Участкавой ишни судга оширса ошира қолсин. Бу аҳволда қозонни ёпиғлиқ қолдиргунимизча ҳақиқатни юзга чиқарганимиз маъқул», – демоқчи бўлди-ю, аммо: «Наргиз ноҳақ бўлиб чиқса-чи», – дея ўйлаб:

– Бу гапни участкавойга ўзингиз айтаверинг. У ҳам одам-ку, вазиятни тушунади.. Гувоҳ сифатида бу ишнинг судгача бориши менга ҳам уят, – деди кўнглидаги гумонни яна бир бора тасдиқлаб.

Улар бир қарорга келишиб, участкавой хонасига кириб боришди. Бу вақтда участкавой эндигина келиб, эшигини очаётган экан. Олдинма- кетин ичкарига киришгач, участкавой Лоланинг отасининг гапларини диққат билан тинглади. Отаси гапираётганида Лола

пиқ-пиқ йиғлашга тушди, аммо у гапини тугатиши билан Лола отасининг бу гап-сўзларининг биронтасини маъқулламади. Аксинча, «Мени бу юзсиз, иккиюзламачи, ҳеч нарсадан қайтмайдиган ёлгончидан ҳимоя қиламан дея ер билан яксон қилмоқдасиз», – деди йиғи аралаш. Участкавой ота-болага аҳамият бермай Наргизнинг қўл телефонига бир неча бор қўнғироқ қилди. Телефон ўчиқ. Шунда яқинда ишга келган ёрдамчи йигитларидан бирини чақириб, Наргизни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келишни буюрди.

Толиб кечагина Наргизни қоралаб аризасини қайтариб олмаса, гувоҳ сифатида рўй-рост борини гапириб бермоқчи бўлганини, энди эса: «Наргизнинг қинғир иши очилиб қолса, нима бўлади?» – дея хавотирга тушиб, ўзини ҳам тушунмай қовоғини уйди.

Улар участкавой хонасида Наргизни кутиб ярим соатча ўтиришди. Бу орада бир киши хонага кириб келиб ён қўшнисини яқинда машина сотиб олгани, қанча ҳайҳайлаганига қарамай, эшиги ёнида тўхташини неча бора гапирса ҳам, ҳар куни бу одатини қўймаётганини айтиб, бунинг учун участкавойдан чора кўришини талаб қилиб ариза ёзди. Ниҳоят, бу одам чиқиб кетиши билан ҳайратланганча ҳалиги участкавой жўнатган йигит билан Наргиз кириб келди.

Наргиз участкавойнинг ёнидан келиб Толибга қарама-қарши ўтирди, унга қиё боқмай, нима гап дегандек қошларини чимириб участкавойга қаради. Участкавой эса гапиринг дегандек Лоланинг отасига юзланди. Лоланинг отаси Наргизни кўриб негадир миқ этмай чўнтагидан қанчадир пул чиқариб унинг олдида қўйди. Наргиз бу нимаси дегандек яна участкавойга қаради. Шундан кейингина участкавой тилга кириб Наргизга: «Олинг, бу сизнинг йўқотган пулларингиз, санаб кўринг, тўғрими!» – деди.

Наргиз пулни олиб санай бошлади. Ҳеч ким миқ этмас, хонада қоғоз пулларнинг шиқирлаши эшитиларди, холос. У пулни сумкачасига солар экан, участкавойга қараб: «Тўғри», – деди.

Участкавой Наргизнинг олдига аризасини қўйиб:

– Йиртиб ташланг. Муаммоингиз ҳал қилинди. Умид қиламанки, бошқа бундай муаммолар билан бизнинг даргоҳимизга келмайсиз, – деди киноя билан.

Бу орада Лола аламидан яна пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Отаси эса чуқур бир-икки хўрсинди. Наргиз аризани йиртиб ташлаши билан:

– Бўшсиз, – деди ўша оҳангда участкавой.

Наргиз шундан кейингина Толибга қараб: «Юринг, кетдик», – дегандек кўз ташлади. Бу орада Лоланинг отаси билан участкавой бир вақтда сигарет чека бошлаганди. Нимадир бўлиб Толибнинг кўзи участкавойга тушди. Назарида, у Толибга шундай нафрат тўла кўзлари билан тамакининг тутунини ичига чуқур-чуқур тортиб қараб турардики, бу қараши билан «Бор ортидан, аҳмоқ, сен шундан бошқасига ярамайсан» деган маънони уқти. Айни дамда, ўзининг Наргиз билан бирга эканини биринчи марта ҳис қилиб, индамай унинг ортидан елкасини қисганча эргашди. Аммо шу заҳоти бувисининг «Бировга туҳмат қилган мусулмонни Худойим у дунёю бу дунё кечирмайди» деган сўзлари юрагини куйдирди.

Кўчага чиқишаркан, иккиси ёлғиз қолишгач, Толиб қизга рўпара бўлиб тўхтади.

– Бу нима қилганинг?! Икки кун илгари пулинг йўқ эди-ку! – деди зардаси қайнаб Толиб.

Наргиз эса пинагини ҳам бузмай, ингичка қошларини чимириб:

– Лоланинг отаси бойвачча фермер. Бунақанги бойваччалардан шунақа усул билан пул ундирмаса,

бошқа йўли йўқ. Қолаверса, ҳеч ким бунинг уйдирма эканлигини пайқамади-ку, – деди.

– Э, менга қара, – деди Толиб тутоқиб. – Улар ҳаммасини пайқашди. Фақатгина қизларининг шаънини ўйлаб текшир-текшир қилишмади. Аммо бу муҳим эмас, муҳими бировга қўрқмай туҳмат қилганинг. Туҳмат – гуноҳ. Ҳеч нарсадан қўрқмасанг ҳам, Худодан қўрқ!

– Бойваччанинг қизини жазоладим. Хоҳлаган нарсасини сотиб олади, хоҳлаган кийимини кияди. Ўзини ҳаммадан баланд олиб, гердайиб юради. Қўшимча дарс олишга ҳам пули бор... Ана энди ҳам бошини тик тутиб юрсин-чи! Ҳаммага айтаман, таниш ўртоқларимнинг ҳаммаси эшитади. Уятдан менга деса ўлиб кетмайдими, – деди.

Толиб қиздан бунақа сурбетликни кутмаганди. У бир нарсани – қиз кундан-кунга, унинг қаршиликларига қарамай, чоҳга судраб кетаётганини ҳис қилиб турган жойида тахтадек қотиб қолди.

Аслида, шу ернинг ўзида ҳаммасини узиш керак эди. Аммо у қиздан кўнгил узолмай охирги зарбага учради...

Институтдан талабалар шаҳарчасига автобусда қайтаётганди. Ойна ёнидаги ўриндиқда ўтириб кўчадан кўз узмай хаёл суриб кетаётган Толиб бирдан ҳушёр тортди. Ўрнидан сапчиб туриб, йўловчиларни туртиб-суртиб олд эшикка қараб юрди.

– Илтмос, шу ерда тушириб кетинг, – деди ҳовлиқиб.

Ҳайдовчи йигит «мумкин эмас» дегандай бош ирғади. Кейин кулимсираб, бекат томон ишора қилди.

– Яқин қолди.

Толиб ортга қараб югуриб бораркан, бирдан қадами сустлашди. Йўқ, адашмабди. Наргиза... унинг Наргиза-

си, худди Соня хола айтгандек, у биланмас, бегона бир йигит билан хилват бир ерда гаплашиб турибди. Балки, анови йигит хиралик қилаётгандир, йўлини тўсиб, алдаб-авраётгандир... Агар шундай бўлса, ҳозироқ унинг оғиз-бурнини қонга бўяйди. Толиб бунақа олифталарни энди кўриб турибдими?.. Бирпас сабр қилиб кузатсин-чи, балки, вазият бошқачадир. Шунчаки таниши, курсдоши, ҳатто акасиям бўлиши мумкин-ку. Дарҳол ёмон хаёлга боравермаслик керак.

Толиб дарахтларни паналаб секин уларга яқинлашди. Улар бўлса... бемалол қўлтиқлашиб, анҳор бўйига тушишди-да, сув ёқалаб кетишди. Соядай эргашган Толиб энди ҳаммасини тушунди: анови йигит шунчаки таниши эмас, курсдоши, табиийки, акаси ҳам эмас, балки... Бир хаёлда шартта уларнинг йўлини тўсиб чиқмоқчи, «Ҳа, йўл бўлсин, билсак бўладими?» – деб тихирлик қилмоқчи, жанжал қўзғаб, анови бола билан тўйиб муштлашмоқчи ҳам бўлди. Аммо охириги вақтларда Наргизанинг феълидан дили оғрийверганидан ўзига ўзи: «Қиз бунга арзимаиди», – дея қайта-қайта такрорлаб, шаҳдидан тушди.

Шундан кейин ҳам негадир шартта ортига қайрилиб кетолмади. Охиригача кўрмоқчи, нимагадир ишонч ҳосил қилмоқчи бўлдими, орада масофа сақлаб эргашиб бораверди. Мана, кутгани (у шуни кутганмиди?!) содир бўлди. Йигит бир ерда тўхтаб, (назokat билан) қизнинг белидан қучди-да, бағрига босди. Лабларидан... Сал нарида муз ҳайкалга айланган Толибни пайқашмади ҳам...

Толиб учун ҳаётнинг ранги йўқолди. Ҳеч ерда қўним тополмас, ўртоқлари орасида қўққисдан ёлғизликни истаб қолар, ёлғизликда эса ҳаво етишмаётгандек нафаси сиқилар, ўзини ўзи тушунмас, бу дунёга қўл силкиган девонага айланганди.

Бир куни у боши айланиб каттагина мебель салонига кириб қолди. Харидорлар йўқ ҳисоби эди. Нима мақсадда бу ерга кирганини ўзи ҳам англамаган ҳолда бир ўриндиққа чўкиб, рўпарасидаги пештахтада териб қўйилган телевизорларга тикилди. Бу орада ёш бир йигит, афтидан, сотувчи бўлса керак, унинг ёнига келиб: «Ёрдам керак эмасми?» – деб сўради. Толиб боши билан йўқ ишорасини қилди. Йигит бироз ҳайрон бўлиб серрайиб турди-да, елкасини қисиб қўйиб ортига қайтди.

Салон жуда шинам, ранг-баранг, қаттиқ-юмшоқ мебеллар дид билан териб қўйилган. Толибнинг эътиборини улардан кўра турли русумлардаги телевизорларда намоиш этилаётган хорижий бир мультфильм тортди..

Бепоен дала. Деҳқон жўяк тортиб, сабзи уруғини сепиб чиқди-да, дала ўртасига қўриқчи ясаб ўрнатди. Куз келиб, кунлар совигач, деҳқон сабзиларини йиғиштириб олди, қўриқчи эса ҳувиллаган далада сўппайиб қолаверди. Қаттиқ шамол туриб, қўриқчига жон кирди. У шип-шийдам далани қўриқлайвериб зерикди ва Худога: «Нега мени бемақсад яратдинг?» – дея нола қилди. Шу вақт кенг далада бир қуёнча пайдо бўлди. У ёқ-бу ёққа сакраб юриб деҳқон қолдириб кетган сабзиларни териб ея бошлади.

Қўриқчи қуённи четдан кузатаркан, унинг қийиқ кўзлари, узун киприкларига маҳлиё бўлиб, ўзича: «Тавба, шунақа ҳам чиройли жонзот бўлиш мумкин экан-да», – дея ҳайратга тушиб, уни севиб қолди. Кейин нима қилиб бўлса-да қуённи даладан кетказмаслик йўлини қидира бошлади.

Қуён эса қўриқчининг аҳволидан беҳабар, сабзи топиш илинжида диконглаб юрарди. Қўриқчи атрофда қолган-қутган сабзиларни териб-тергилаб қуённинг

олдига келтириб уя бошлади. Қорни қаппайган қуёнча ўйноқлаб уйига жўнади.

Эртаси куни у яна далада пайдо бўлди. Қўриқчи қувониб кетиб, унинг атрофида парвона бўла бошлади. Қуён эса ҳамон бепарво, қўриқчи уни яхши кўриб қолганини хаёлига ҳам келтирмасди. Ошиқ қўриқчи қўшни далаларга ҳам ўтиб кетиб, елиб-югуриб сабзи топиб кела бошлади.

Аста-секин қўшни далаларда ҳам емиш тугади. Қуённинг ҳам қораси ўчди. Қўриқчи бўлса ҳамон дала ўртасида дилдираганча унинг йўлларига кўз тиккани-тиккан эди. Бу орада қорли-қировли, изғирин кунлар бошланиб, қўриқчининг сўнгги умид толалари ҳам узилди. Шунда у Худога шунақанги нолаю фиғон қилдики, еру кўк ларзага келди. Қаттиқ бўрон кўтарилди ва... қўриқчининг бор-йўқ энгил-бошини юлиб-юлқилаб ҳар томонга сочиб юборди...

Толиб узоғи билан беш-олти дақиқа давом этган фильмдан қаттиқ таъсирланди. Қўриқчига ачинди, қуёндан эса... йўқ, ранжимади ундан ҳам. «Бунақа бефаҳм, нодонлар ранжишинга арзимади», – дея пичирлади-да, ўрнидан энгил қўзғалиб, ташқарига чиқди. Эшик олдида бирпас иккиланиб туриб қолди: энди қаерга борсин? Дарҳол бир тўхтамага келди. Бўлди, шундай қилади!..

Соня хола дераза ёнида тикиш қилиб ўтирган экан. Толиб остонада кўриниши билан тикишини дераза пештахтасига қўйиб, ўрнидан турди.

– Кел, Толибчик.

– Ассалому алайкум, Соня хола, – деди Толиб бироз хижолатнамо алфозда эшикдан ичкарига кирсамми-кирсамми дея иккиланиб остонада турганича.

– Салом. Кир, нега бегонага ўхшаб остонада турибсан?

Толиб кўришгани қўл узатди. Қўли ҳавода қолди. Кампир уни бағрига босиб, манглайдан ўпди. Кейин каловланиб ичкарига бошлади.

Йўл бўйи ҳадигу хавотирда келган йигитнинг юзига қон югуриб, дили ёришди. Ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди...

Соня хола ҳаммасини ижикилаб суриштириб ўтирмади. Ҳаммаси унга олдиндан маълум эди.

– Сени тушунаман, Толибчик. Ёшлиқда бунақа адашишлар бўлади, – деди кампир очигига кўчиб. – Фақат юрагинга яқин олиб юрма. Арзимаиди. Яхши қизлар жуда ҳам кўп.

– Э, бўлди, ҳеч қанақаси керак эмас, – деди Толиб қўл силтаб.

– Унақа дема, ҳали ҳаммаси олдинда. Бекордан-бекорга эскилар айтишмаган: «Севгининг кўзи кўр», – дея. Мана, сен ҳам унинг таъмини татиб кўрдинг...

Кампир анча насихат қилиб, кўнглини кўтаришга уринди. Толиб, шу тобда юрагига қил сифмаслигига қарамай, бошини қуйи солиб уни эшитди-ю, аммо озурда кўнгли кампирнинг гапларидан ҳам юпанч топмай, «Ҳеч ким аҳволимни тушунмайди», – деб ўйлади.

– Ёшим етмишга етиб, бир нарсани тушундимки, – деб қолди Соня хола бир куни ўзидан-ўзи, – юрак бошқа нарсани талаб қилар экан, ақл бошқа нарсани. Мен ҳаётда юрагимга бўйсуниб яшаб хато қилдим. Эрим Борис ичкиликка ружу қўйганида «Биттагина айби – ичиши» деб уни кечириб келдим. Ўзимни ўзим алдаган эканман. Аслида, юрагимга тупуриб, қайта оила қурсам бўлар экан. Ҳозир болаларим ва уларнинг болалари – набираларим атрофимда парвона бўлармиди...

Кампир бекорга бундай демаётганди. У ҳардамхаёл бўлиб юрган Толибнинг Наргиза билан қайта топишиб қолишидан хавотирда эди. Хавотири ўринсиз эди. То-

либ ҳар қанча севмасин, соғинмасин, сув бўйида гувоҳи бўлган ўша мудҳиш манзарани ҳали унутмаганди. Ҳар гал юраги исён кўтарганида унга ўшани эслатиб сув сепар, совутар эди...

Орадан йиллар ўтиб бу хонадонга отаси етовида кириб келган гўргина йигитча – Толибдан асар ҳам қолмади. Отасидек баланд бўйли, елкадор, қарашлари жиддий, гарчи суҳбатдошини сабр билан жимгина тингласа-да, ҳадеганда унинг таъсирига берилмайдиган, қатъиятли бир йигитга айланди. Институтни алақачонлар тугаллаб, бир неча йил ишлаб қўйишга ҳам улгурган эди. Энди унинг учун Соня хола илгаригидек ижарачи уй бекаси эмас, энг яқин ҳамдарди, жонкуяр маслаҳатчиси, меҳрибон онасидай бўлиб қолганди. Кампир ундан ижара пули олмай қўйган, Толиб бўлса уйнинг барча тўловларини ўзи тўлар, керакли жойларини таъмирлар, хуллас, оила эркаги хонадонда нималар қилиши керак бўлса, ҳаммасини амалга оширарди.

Бу йиллар орасида Соня холанинг ёши саксондан ошиб, қарилик асарими, инжиқлиги янаям ортди. Толиб эса, аксинча, энди аввалгидек жаҳл қилмас, кампирга нисбатан бағрикенг, у нима деса, сизники маъқул дегандай кулимсираб қўяр, гоҳ-гоҳида кўз олдида қариб қуриб бораётганидан ачиниби: «Э, онам-а, ўзимнинг онагинам-а», – деганча бағрига босиб, эркалаб қўярди. Уларнинг она-боладек бўлиб қолишганига қўшни аёл Тоня бувининг ҳаваси келиб, баъзида эри Альфред амакига: «Қариганимизда бизга ҳам Толибга ўхшаган суянч керак бўлади, балки, биз ҳам мусофир талабалардан бирини олиб тарбиялармиз», – дея маслаҳат солиб қоларди. Альфред амаки эса: «Тоня, безовта бўлма! Сен қарисанг ҳам, мен қаримайман, ҳамиша сени кафтимда кўтариб юравераман», – дер-

ди-ю, лекин ўзи ҳам ич-ичидан Толибдек бир йигитча ёнида бўлишини жуда-жуда хоҳларди...

* * *

Толиб бир асабий жаранглаб, сўнг яна тинчиб, осуда чиқиллашга ўтган соат милларига кўз тикканча хона сукунатига қулоқ солиб ётаркан, тонгдаги бу одати, бир зайлдаги осуда жараён қачон бошлангани, қачондан буён давом этаётганини эслашга уринди. Сабаби, илгарилари Соня хола азондан телевизорни вангиллатиб қўйиб, дунё янгиликларини эшитганча уй юмушлари билан куймаланиб юрарди. Кейинги вақтларда янгиликларда тез-тез қайсидир мамлакатда бошланган ёки давом этаётган урушлар ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолишди. Бу хабарлар кампирга оғир ботар ва ҳар сафар санам олдида чўқина бошлаши билан, «Наҳотки, уруш бошлаётган одамлар Худодан қўрқишмаса?» – дея ўзига ўзи савол берадиган бўлиб қолган эди. Охири бундай совуқ хабарлардан безиб, янгиликларни кўрмай, эшитмай қўйди. Ҳатто куннинг бошқа вақтларида Толиб билан бирга телевизор кўриб ўтирганларида ҳам бирон нохуш янгилик берилиб қолса, у йигитдан кечирим сўраганча телевизорни ўчирар ёки бошқа каналга оларди.

– Биласанми, – деди у бир куни болалиги кечган уруш йилларини эслаб. – Икки укам билан атрофимизда мина портлаб ётган ўликлар орасида бир неча кун яшаганмиз. Мен тўққизда, Лёша тўртда, кичик укам Коля бор-йўғи уч ёшда эди. Ўшанда самолётлар роса бир ҳафта давомида қишлоғимиз устида гувиллаб учиб бомба ташлади. Уйимизга бомба тушганида биз ҳовлида ўйнаб ўтирган эдик. Онам билан бувим эса ичкарида эди. Отам урушда, биз уч норасида эса эга-

сиз қолдик. Укаларимнинг очликдан, қўрқувдан олакула бўлиб кетган кўзлари ҳали-ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди. Яхши одамлар бизни топиб, поездга чиқариб юборишди. Тошкентга келиб қолганмиз ўшанда...

Соня хола бир зум жимиб қолди. Қулт этиб ютинди. Нафасини ростлаб олиб, давом этди:

– Ҳозирги ёшлар тасаввур ҳам қилолмайди. Ўша лаънати уруш сабаб, эҳ-ҳе, қанча одам ғарбдан шарққа кўчирилди ва жон сақлаб қолди. Энг ёмони, одамлар ўша кунларни унутишди, бу яхшимас... Биз чиққан узундан-узун эшелон совуқдан дилдираган, очликдан силласи қуриган турли миллат болалари, қариялар, ярадорлар билан тўлиб-тошган эди. Вагонда фақат ўтириб кетиш мумкин, ётишга жой йўқ. Ёнимизда ярадор бир аскар ҳам бор эди. Илгари яраланганда ҳам Тошкентда бўлган бу аскар йўл-йўлакай бизни оутиб келди. «Тошкент – нон шаҳри, ҳали кўрасизлар, ҳаммаси яхши бўп кетади, тўйиб-тўйиб нон ейсизлар!» – деб эртакнамо воқеаларни гапириб берарди. У сут, қатиқ, асал ҳақида, узум, олма, ўрик, қовун-тарвузлар ҳақида гапирганида... ҳалигача яхши эслайман, вагон тўла бола – ҳаммамиз оғзимиз ланг очилиб, жон қулоғимиз билан тинглаганмиз, бемажол танамиз қайта жонлангандай бўлган... Кейин ўз кўзимиз билан кўрдик ҳам. Эртак деб билганимиз ростга айланди. Бағрикенг ўзбек ўшанда миллионлаб болани ўз бағрига олди. Бир йўла шунча болани «Болалар уйи»га жойлаб бўлмасди. Вокзалда бизни минг-минглаб тошкентликлар кутиб олишди. Шу ернинг ўзида кўпчилигимиз шаҳар бўйлаб тарқалиб кетдик. Икки укамни қўлидан маҳкам тутиб, атрофга ётсираб қараб, рўйхатдан ўтиш учун навбатда тургандим. Қорамағиздан келган, озғин, бўйи баланд, рўмолини маҳкам танғиб олган бир кампир олдимга келиб, ўзини Эшон ойм дея таништирди.

Ўзбекчани билмайман. Аммо ўшанда унинг: «Булар укаларингми?» – деб сўраганини тушундим. Бош ирғадим. Эшон ойим чўнтагидан уч бўлак қанд чиқариб бизга узатди. Кейин қўлимиздан тутганча рўйхат қилаётган кишининг олдига бошлаб бориб, нималардир деди. Бизни тезда рўйхатдан ўтказишиб, қандайдир қоғозни Эшон ойимнинг қўлига тутқазиди. Сўнгра унинг етовида эски шаҳардаги бир ҳовлига кириб бордик. Эшон ойим бу ерда ёлғиз қизи – элликларга кирган, оила қурмай ўтаётган Мактуба опа билан яшар экан.

Эшикдан кириши билан Эшон ойим қизига баланд ва хушчақчақ оҳангда бир нарсалар деди. Қизи ҳам хурсанд бўлиб кетиб, бизни битта-битта қучиб ўпди. Кўзда ёш билан бошларимизни силади. Кейинчалик унинг айтиб беришича, Эшон ойим унга: «Мана менинг набираларим, бу сенинг қизинг, булар эса ўғилларинг. Энди ўлсам ҳам армоним йўқ. Тобутимни кўтарадиган йигитларим бор», – деган экан. Сабаби, ўшанда Ўзбекистонда бирон-бир эркак қолмаган, ҳамма эркаклар урушга кетган, борлари ҳам майиб-мажруҳ бўлиб қайтган ва оғир ишга ярамайдиган қариялар эди.

Мактуба опам онасига ўхшаб кетар, новча, икки-та қилиб ўрилган узун, тим қора сочларига оқ оралай бошлаган эди. У катта-катта шаҳло кўзлари билан бизга бошдан-оёқ қараб чиқди-да, онасига қараб нимадир деди. Йиллар ўтиб опамнинг айтишича, «Майлими болаларимни бир чўмилтирсам?» – деган экан ўшанда...

***

Толиб ўрнидан турди. Кираверишда эшик ёнидаги биринчи хона уники бўлиб, ундан кейин ҳожатхона, ванна, меҳмонхонага келар, меҳмонхонадан эса ошхона ва ойнаванд балконга чиқиларди.

Соня хола қишин-ёзин равонда эди. Эни уч, бўйи етти метрли балконда турли-туман хонаки гуллар бирин-кетин очилиб ётар, ёруғ ва ҳавоси енгил, қолаверса, бу ерга уйнинг орқа томонидан ўтадиган марказий кўча шовқинлари эшитилмасди. Шинам балконда кампирнинг дивани, бир четда тикиш машинаси ва чоғроққина китоб жавони, унинг ёнида эса кичкинагина ёзув столи турарди. Балкондан меҳмонхонага ўтиларди. Бу ерда иккита ёнма-ён оромкурси, битта диван, унинг рўпарасида эса телевизор қўйилган эди. Хонага каттакон Хива гилами тўшалган бўлиб, бу ердан деразаси кўчага қараган ошхонага ўтиларди. Дераза ёнида овқатланадиган стол ва иккита бир-бирига рўпара қўйилган курси бўлиб, барча ошхона тақиртуқурлари ҳам шу ерда эди.

Толиб ювиниб ошхонага кирганида Соня хола одагдагидай нонушта тайёрлаб қўйганди.

– Тонянинг эри ўтган куни юрак хуружига чалинган эди, – деди у Толибнинг олдидаги пиёлага чой қуяркан. – Тез ёрдам чақирдик, дарҳол касалхонага опкетишиб, операция қилишди. Врачларнинг айтишича, вақтида етказиб борибмиз. Ҳозир соғлиги анча яхши, аммо Тонянинг аҳволи ўзингга маълум, югур-югурга ярамайди. Онасига ҳам егулик олиб бориб туриши керак. Шуни сендан кеча илтимос қилувди, нима дейсан?

Толиб стулга орқа бериб ўтирар экан, стол тагида ўзига мўлтираб қараб турган мушукка кўз ташлаб қўйиб:

– Ҳозир аҳволи яхшими, ишқилиб? – деди.

– Ҳа, хавф ортда қолган эмиш. Яхши томонга ўзгариш бор, – дея гапирганча Соня хола музлаткичдан сут олиб ўзи ва Толибнинг идишларига қуйди. Бу орада мушук миёвлаганча Соня холанинг оёқларига суйкала бошлади.

– Ҳозир, жиндай сабр қил, жонивор, – деди Соня хола мушукни оёғи билан сал нари суриб.

Толиб қия очиқ дераза пардасидан тинимсиз гизиллаб ўтиб-қайтаётган машиналарга ўйчан термилиб ўтираркан, ўтган йили Альфред амакининг етмиш беш йиллигини қандай нишонлашганини эслади. Кейин Соня холани тинчитиш мақсадида:

– Биласиз-ку, Тоня хола, Альфред амакилар хизматига ҳамиша тайёрман, – деди, одати бўйича дераза пардасини каттароқ очиб қўяр экан.

– Ҳа, яхши. Надя бувидан хавотир олмасак ҳам бўлади, борингга шукр, – деди Соня хола мамнун бир қиёфада.

Толиб бўлса унга кулимсираб қараб қўйди-да, атайин пардани яна каттароқ очиш учун торта бошлади. Соня хола ҳамишагидек Толибнинг қўлига бир урди-да, пардани орқасига тортиб кўча кўринмайдиган қилиб бекитиб қўйди.

– Тушунмайман, ўн икки йилдан бери пардани мен ёпаман, сен очасан, – деди зарда билан.

– Менам ўн икки йилдан бери сизга тушунтираман, тушунмайсиз: менга кўчани томоша қилиш ёқади, Соня хола, – деди Толиб ранжиган қиёфада.

– Бир куни шу пардани бутунлай олиб ташлайман, – деди Соня хола ҳам ёлғондакам қовоқ уйиб.

– Э, қачон келаркан ўша кун? – деди Толиб хўрсиниб. – Юрагим сиқилиб кетяпти.

– Кечқурун қачон қайтасан? – деди Соня хола пардага ортиқ эътибор бермай.

– Бугун навбатчи эмасман, агар керак бўлиб қолсам, қўл телефонимга қўнғироқ қилинг, – деди ўрнидан тураркан.

Соня хола: «Яхши, вазиятга қараб иш тутаман», – деди-да, столни йиғиштиришга тушаркан, оёғига суй-

калган мушуги Марсикка кўзи тушди. «Э, сен ҳали нонушта қилмадинг-ку», – дея уни қўлига кўтариб олди.

Бир пайтлар Соня хола уни кўчадан топиб келганди. Мана, ўн йилдирки Марсик шу хонадоннинг учинчи аъзоси. Шунча йил ўтиб ҳам унинг бир ёввойи одатини йўқотиб бўлмади: уйда бегона одам пайдо бўлиши билан ҳожатхона ёки ваннанинг тагига кириб беркиниб олади. Уни меҳмонга таништиришга уриниш бефойда, минг чақиринг, токи унга бегона кўринган одам чиқиб кетмагунча беркинган жойида дир-дир титраб ўтираверади. Ким билсин, ўша бир пайтлар кўчада юрак олдириб қўйгандир... Соня хола унга яхши тарбия берган: ҳеч қачон столга сакраб чиқмайди, ўзига алоҳида ажратилган жойда овқатланади. «Кўрдингми, Марсик мен чизган чизиқдан чиқмайди, – дейди кампир Толибга ярим ҳазил қилиб, – сендан тартиблироқ...»

Толиб кийимини алмаштириб, юқори қаватда яшайдиган қўшниси Тоня бувиникига чиқди. Тоня буви уни кутиб ўтирган экан, эшикда кўриниши билан чеҳраси ёришиб ўрнидан турди.

– Яхши бўлди келганинг. Қўлинг тегмаса, нима қилар эканман, кимга илтимос қиларканман деб безовталаниб тургандим...

Бу хонадон ҳам Толибга қадрдон бўлиб қолган. Эрхотин иккиси ҳам уни яхши кўришади. У Тоня бувининг касалманд экани, ўпкасининг ярми олиб ташлангани ҳақида Соня холасидан эшитган ва уникига кўчиб келган кунининг эртасига Соня хола тайёрлаган тансиқ бир таомни кўтариб чиққанида кўзлари ичичига ботган, ранги синиққан Тоня бувини тўшакда ҳолсиз ётган ҳолда кўрган эди.

Кампир Толибни кўриб, тўшакда ётганига қарамай, ўзини эплашга урингани, кулишга тиришгани йигит-

да унга нисбатан қандайдир хайрихоҳлик, ҳурмат уй-
фотганди. Эри Альфред амаки бўлса хотинига беғараз
ҳазил қилган, «Қара, Тоня, сени қандай чиройли йи-
гит излаб келди», – дея Толибни кулимсираб қарши
олганди.

Эр-хотин иккаласи ҳам тарихчи, биргаликда илмий
иш олиб боришган, Ўрта Осиё тарихини жуда яхши
ўрганишган ва жавонлари тарихга тааллуқли илмий,
бадий китобларга тўлиб кетган эди. Улар Толибнинг
самарқандлик эканини билишгач, бир-бирларига қа-
раб, Темур дунёга ҳукмронлик қилган вақтида жа-
мики ўқимишли зиёлиларни Самарқандга тўплагани
камдек, чиройли аёлларни ҳам олиб келгани, шунинг
учун ҳам ҳозир уларнинг қаршисида шунақанги чи-
ройли йигит турганини бир-бирларига тушунтира ке-
тишганди. Бу суҳбатни ўшанда Толиб анграйиб туриб
эшитганди. Сабаби, у ўзбек халқи тарихида Амир Те-
мур қандай рол ўйнаганини яхши билса-да, аммо ўзи
ҳақидаги бунақанги суҳбатни биринчи эшитиши эди.
Бора-бора Толиб бу икки илм фидойисини жуда яхши
кўриб қолди. Қолаверса, ўзининг журналистикада
ўқигани, тарихга яқинлиги учун уларнинг суҳбатла-
рини жон қулоғи билан тинглар, қариб, мункиллаб бо-
раётган бу қарияларга таянч бўлишга интиларди...

Толиб, гарчи ишга шошилаётган бўлса ҳам, Тоня
бувининг кўнгли учун ичкарига кириб, диванга ўтир-
ди.

– Кутилмаганда амакинг ўсал бўлиб қолди, шукр,
ҳозир бироз тузук, – деди, Тоня буви унинг рўпараси-
даги ўриндиққа чўкар экан. Бир-бирларига бир муд-
дат унсиз тикилиб туришди. Толиб камгап ва тортин-
чоқ бўлгани учунми, бунақанги вазиятлардан қутулиб
чиқишни билмас, бировнинг кўнглини кўтариш мақ-
садида қилинадиган ёлғон муомалага эса уқуви ҳам,

тобу тоқати ҳам йўқ эди. Шунинг учун оддийгина қилиб:

– Мана, кўрасиз, Альфред амаки ўз оёғи билан кириб келади, – деди кўзига ёш олаётган Тоня бувини тинчлантириб. Орага оғир сукунат чўкди. – Ишга кетаётган эдим, – деди Толиб чайналиб.

Тоня буви уни ишга шошиляпти дея ўйлаб ўзига ярашмаган чаққонлик билан ўрнидан сакраб турганча ошхонадан онаси учун тайёрлаб қўйган егуликни кўтариб чиқди. Кейин унинг ортидан остонада унсиз, ammo миннатдор нигоҳлари билан кузатиб қолди.

Толиб Альфред амакининг ётиб қолганидан, Тоня бувининг ранг-рўйи бир ҳолдалигидан безовталаниб кўчага чиқаркан, «Ҳозирча улар бир-бирига суянади. Бордию бири ўлиб-нетиб қолса-чи?!» деган ўйлар билан борарди. Бекатда одам тирбандлигини кўриб Надя бувиникига пиёда боришни маъқул кўрди...

Надя буви ҳам бир пайтлар уч яшар Тоняни етаклаб худди Соня хола сингари Тошкентга келиб қолган. Орадан кўп ўтмай унинг бахти чопиб, урушда бир оёғини қолдириб келган ўзбекка турмушга чиққанди.

Соня холанинг айтишича, чол-камбир жуда аҳил яшашган. Афсуски, фарзанд кўришмаган. Тоня эса уларнинг яккаю ёлғиз овунчоғи бўлиб, чол ўлаётганида унга: «Ҳар қандай вазиятда ҳам онангни ёлғиз қолдирма», – дея васият қилиб кетган экан.

Тоня буви ҳам чолни ота деб атаган ва ҳамшиша уни чуқур эҳтиром билан хотирларди. Надя буви чоли ўлганидан сўнг таркидунё қилган девонага ўхшаб қолган, таъби тортса, ким биландир суҳбатлашар, таъби тортмаса, ҳеч кимни яқинига йўлатмайдиган одат чиқарганди. Айниқса, охириги вақтларда кувёви Альфред амакини негадир кўрарга кўзи йўқ эди. Толиб бунинг сабабини билмас ва қариялар орасидаги баъзи бир

гап-сўзларга унчалик аҳамият беравермас, ҳаммасини бир хилда яхши кўрар ва шуни сезардики, улар ҳам Толибни худди шундай яхши кўришарди. Хусусан, Надя буви Толибга бошқача кўз билан қарарди. Толибни илк бор кўрганида:

– Раҳматли чолим ҳам келишган одам эди. Балки, болаларимиз бўлганида сенга ўхшаб хушбичим, чиройли йигитлар бўлишармиди, – деган эди. Шунинг учун Надя буви инжиқлик қилиб Тоня бувига эшигини очмай қўйса, кампирлар ўзларича маслаҳат қилишиб унинг олдига Толибни жўнатишарди.

Надя буви жуда қариб қолган, юзлари тиришиб кетган, кўзларини ажиндан зўрға очар, аммо гавдасини тик тутар, ҳамиша ясама тишларини қўйиб юрганлиги учунми, талаффузи аниқ, овози ҳам жарангдор эди.

Надя буви Толибга эшигини очар, уни столга ўтқазиб, олдига тансиқ егуликларни қўяр, хотирасининг пучмоқларида мудраб ётган эри ҳақидаги хотираларни уйғотиб, гапириб бериб ўтирарди.

Надя бувининг ёши аллақачон юздан ошиб кетган, эси ҳам кирди-чиқди бўлиб қолган. Баъзида бир кун олдин гапириб берган ҳикоясини эртасига ҳам такрорлайверадиган одати бор эди. Сабрсизлик қилаётганингни пайқаб қолса, зардаси қайнаб, уйдан қувиб соларди. Толиб кампирнинг феълини билгани боис эшик олдидаёқ иши кўплигини баҳона қилиб хайрлашишга ҳаракат қилар, баъзи-баъзидагина, шунда ҳам дам олиш кунлари унинг илтижоли қистовларига йўқ деёлмай, ичкарига кирар ва сабр билан ҳасратли ҳикояларини эшитишга мажбур бўларди.

Қариялар Надя бувининг янгидан-янги инжиқликлари, кексаларга хос ҳийла-найранглари олдида нима қиларларини билмай, боши берк кўчага кириб қоли-

шар, шундай вақтда улар Толиб ёрдамида вазиятни енгиллаштиришарди. Кампир Толибни кўрганида юмшар, худди қалб сирини ошкор қилаётгандек йигитчанинг қўнғир сочларини ўйнашни яхши кўрарди. Толиб ҳам кампирни ҳар қандай шароитда ҳам ранжитмасликка, нима биландир кўнглини кўтаришга интиларди. Аммо Надя бувининг феъли тез айниб, бўлар-бўлмасга зардаси қайнар, натижада ҳеч бир сабабсиз Толибга ҳам ҳатто эшикни очмай қўярди.

Шунда Толиб тутақиб кетар, «Энди мен у ерга қадамимни босмайман, тентак кампир эшигини ҳам очмади», – дея бақриб берар, шунда Соня хола ҳам: «Ҳали юздан ошганингда ўзингам қанақа тентакка айланиб қолганингни, миянг қандай айниб қолишини кўраман», – дерди бўш келмай.

Толиб йўл-йўлакай кўз олдида қариб, мункиллаб бораётган бу тўртала қарияни ўйлаб бораркан, «Тақдир дегани шу экан-да, Надя буви эри билан болали бўлишни қанчалик истамасин, уларни Худо фарзанддан қисган. Бу ёқда Альфред амаки ва Тоня буви-чи, қолаверса, ўзининг Соня холаси ҳам бефарзанд», – дерди ўзича ачиниб. Соня холанинг айтишича, эри Борис ичкиликка берилган. Кампир эса унга аччиқ қилиб, яъни майиб-мажруҳ болали бўлганидан бефарзанд ўтишни маъқул кўрган. Яна айтишича, вақтида ажралиб, бошқа оила қуришни ҳам хаёлидан ўтказган-у, бироқ Борисини кўзи қиймаган. Уни ёлғиз ташлаб кетса, аҳволи нима кечади деб оғирликни ўзига олган.

Толиб оилада беш фарзанднинг тўнғичи эди. Уларнинг қишлоғида ҳар бир оила серфарзанд бўлишга интилади. Гарчи ота-оналарнинг топиш-тутиши ўзига яраша бўлса-да, улар учун яшашнинг моҳияти ўзларидан покиза насл қолдириш ва уларни одобли, ахлоқли қилиб вояга етказишдан иборат. Болалар

бир-бирларининг кийим-кечакларини кийишиб, ишга яроқлилари ота-оналарига кўмаклашишади. Бефарзанд оилалар ҳам йўқ эмас-у, ammo онда-сонда учрайди. Толибларнинг уйи рўпарасида эски бир ҳовли бўлиб, унда бефарзанд чол-кампир яшашарди. Олдин чол, икки йилдан сўнг кампир дунёдан ўтди. Ҳовли кимсасизликдан нураб тўкила бошлади. Қишлоқ оқсоқоллари маслаҳатлашиб, камбағал бир оиланинг ўғлини шу ҳовлига жойлаб қўйишди.

Ёш оила бу ерда чамаси икки йилча туришган бўлишса-да, фарзанд кўришмади. Шунда улар ҳам бу ҳовлини ташлаб қаергадир кўчиб кетишди. Ҳовлини аввалига ўт-алаф босди, бора-бора деворлар ёғин-сочин остида бутунлай нураб тўкилди. Одамлар: «Бу уйга қарғиш теккан», – дея ирим қилиб ҳовлига тегмадилар... Ҳовли бора-бора тупроқтепага айланди...

Шу хаёллар билан Надя бувининг уйига етиб келган Толиб: «Бу қишлоқ одамлари ўйлаб топган шунчаки бир ирим», – дея ўз-ўзича минғирлаб қўйди. У эшик қўнғироғини босиб, бироз кутди. Ичкаридан қадам товуши эшитилди. Надя буви эшикни қия очиб, Толибнинг юзига қарамай унинг қўлидан овқат солинган идишни оларкан:

– Нега Тоня келмади, касал эмасми? Ё эри рухсат бермадимми? Ҳа-ҳа, тушундим, улар менинг ўлишимни кутавериб чарчашди, – деганча темир эшикни қарсиллатиб ёпди.

Толиб энди ортига қайтаётган эди, эшик яна очилиб, кампир нималардир деб саннай бошлади. Толиб турган жойида тўхтаб, қулоқ солди. Кампир ундан: «Келгуси якшанбада келишга вақтинг бўладими-йўқми?» – дея сўраётган эди. Толиб: «Бўпти, келаман», – деди-да, йўлга тушди. Ортидан эшикнинг қарсиллаб ёпилгани эшитилди.

Толиб хонасига кириши билан бир чеккада нима-нидир ёзиб ўтирган ҳамкасби Содиқ бошини компьютердан кўтармай бош муҳаррир уни икки-уч йўқлаганини айтди.

– Тинчликмикан?

– Э, бирор топшириғи бўлса керак-да. Котибаси дам-бадам қўнғироқ қип ётибди, – деди Содиқ ишидан бош кўтармай.

– Ҳа, кечикиб юрибсиз, Қодиров, – деди бош муҳаррир Толиб эшикда кўриниши билан, кейин жавобини кутмай муддаога ўтди. – Хўп, сизга шошилиш топшириқ бор. Шаҳардаги охириги ҳафтадаги автоҳалокатлар тўғрисида икки қоғозлик мақола тайёрлайсиз. Кечга столимда бўлсин...

Толиб бўпти дегандай бош ирғаб қўйиб, ортига қайтди.

Таҳририятда эрталабдан иш қайнайди. Ҳамма ўз юмуши билан банд, биров бировга эътибор бермайди. Бошлиқдан тортиб кичик ходимгача вақтини қизганади.

Тушдан сўнг, газета босмага топширилгач, иш бироз енгиллашади. Ходимлар хиёл эркин нафас олишиб, бир-бирлари билан ўтириб чой ичишади, шахмат ўйнашади.

Толибнинг бу ерда иш бошлаганига тўрт йил бўлди. Унинг бу газетага ишга келиши қизиқ бўлган. Айрим курсдошлари каби таниш-билиш қидириш, орага одам қўйиб қўнғироқ қилдириш хаёлига ҳам келмай, тўппа-тўғри кириб бораверган.

Ўшанда қабулхонада ёши элликлардан ошган, тепакал, оқ-сарикдан келган тўлагина бир киши эшикка тикилганча ўйланиб ўтирган экан. Толиб эшикни

ярим очиб, рухсат сўради. Ҳалиги киши бирдан тетикланиб:

– Киринг, йигитча! – деди кўтаринки оҳангда.

– Мен бошлиққа кирмоқчи эдим...

– Бош муҳаррирга демоқчисиз-да, – деди ҳалиги киши кулимсираб.

Толиб қизариниб бош ирғади.

– Улар йўқ эдилар-ку. Бугун бўлмас эканлар. Ўтиринг, ўтиринг, қани. Хўш, гапиринг-чи, нима иш билан келдингиз?

Толиб бир чеккадаги стулга омонат чўкиб, бир қур хонани кўздан кечирди. Қабулхона кенг ва ёруғ. Столда бир йўла уч телефон бўлиб, аллақандай қоғозлар қалашиб ётарди.

Ҳалиги киши пиёласига чой қуйиб олди-да, кейин стулига ястаниб, уни ошкора синчковлик билан кузата бошлади. Толиб ёшлиқ қилиб кўрсатилган жойга ўтиришга ўтириб олди-ю, лекин ичида «Бошлиқ келмаса, нега бу ерда ўтирибман?» деган хаёлга борди. Бунинг устига, манови одамнинг қаттиққина нигоҳидан ўнғайсизлана бошлади. У бекорчиликдан зерикиб ўтирган эканми, текин қулоқ топилганидан гапга тушиб кетди. Аслида, бу касбдан узоқ эканини, бу ерга эса шахсий бир иш билан келиб турганини, бошлиқ яқин ошнаси эканини, бир оғиз илтимос билан уни ишга киргиза олиши мумкинлигини, аммо ўзи журналистика касбини ёқтирмаслигини гап орасида қистириб ўтди. Охирги гапи Толибга – не-не хаёллар билан келиб турган бошловчи журналистга оғир ботди.

– Сиз нега ёқтирмайсиз, билмадим-у, лекин журналист жамият учун керакли шахс, – деди ранжиганини яширмай.

– Сизга ҳавасим келяпти, – деди суҳбатдоши унинг оғзидан гапини илиб кетиб. – Ёшсиз, қарашларингиз

тоза. Аммо қачонгача? Ҳали кўрасиз, ҳаммаси кўз ўн-гингизда бутунлай ўзгариб кетади. Мақолалар ёзасиз, нима учун: шон-шухрат ёки оддийгина қалам ҳақи учун. Агар ўшанда ўзингизга ўзингиз тўғри баҳо бера олсангиз менинг ҳақ эканимга ишонасиз. Шуни билиб қўйингки, дўстим, жамиятда ҳеч қачон, ҳа-ҳа, ҳеч қачон, ҳаттоки ривожланган давлатларда ҳам демократия йўқ. Бу гоёни ўйлаб топган одам агар ҳозир тирик бўлганида ўзи ҳам менинг фикримни тасдиқлаган бўларди. Чунки миллионлаб одамни бир тузумда ушлаб туришнинг ўзи демократияни инкор этади. Энди журналистга келадиган бўлсак, у кимнинг аравасига ўтирса ўшанинг қўшиғини айтади. Шундай экан, уларнинг ҳамиша йўқ нарсалар ҳақида фикр юритиши сиёсатни тушунадиган ҳар қандай кишининг гашига тегади. Энди ўйлаб кўринг, журналистнинг жамиятда қандай ўрни бор? Қолаверса, бугунги кунда одамлар керакли ахборотни радио, телевидение, интернет тармоғидан олмоқда. Бадиий асар ўрнини эса кино эгаллаган. Хўш, газетанинг кимга кераги бор? Бугун кимлар ўқияпти газетани? Нима кераги бор шунча сарф-харажатнинг?..

Толиб ҳар бир сўзини ички бир оғриқ ва катта бир тажриба эгаси сифатида гапираётган бу одамни яхши тушуниб турган бўлса-да, унинг қайси ўринлардадир ноҳақ эканини, аламзадалик билан фикр юритаётганини англаб турар, ич-ичидан бир эътироз тошиб келар, бироқ ички бу эътирозини сўз билан ифодалаб беришга қурби етмасди. Охири чидай олмади, ёшлиги, қизиққонлиги боисми:

– Нима бўлганда ҳам ҳали ҳаммаси сиз айтгандек эмас, – дея гап бошлади бўғриққан овозда.

– Китобнинг ҳам, газета, журналнинг ҳам ўз ўрни бор. Шундай экан, журналистлар севги, виждон, меҳр,

нафрат каби жавобсиз саволлар атрофида сафсата сотавермай, одамларга манфаати тегадиган оғриқли мавзуларда бош қотиришса, адашмасам, газета ўз мавқеини ҳам, ўқувчисини ҳам йўқотмайди. Масалан, мана шу нашрни олайлик, муҳаррир қаерга қарамоқда? Нима учун мансабга ўтириб олиб фақат ўзининг тинчини ўйлайди?! Жамият ҳавосини янгилаш, одамлар турмушини енгиллатиш мақсадида қонунчилик палатаси янгидан-янги қонунларни ишлаб чиқмоқда, ўша қонунларни ҳуқуқшунослик институти талабалари ёдламаса, қолган ҳеч ким эътибор бераётгани йўқ. Журналистлар эстрада юлдузлари билан актрисалар гардеробидаги кийим-кечаги, ётоқхонаю пардозхонасидаги ашёларини титкилайвермай, ўша оқсаётган, эътибордан четда қолаётган қонунлар билан ишласин... Демократия тушунчасига келсак, қонун олдида ҳамманинг бирлиги ва ҳамма қонун даражасида яшаб турган жамиятини ривожлантириш учун ўз фикрини билдириши лозим. Бир тизимда миллионлаб аҳолини ушлаб туриш бошқа нарса, аммо бир тузумда яшаб жамиятнинг ривожини учун ўз фикрини билдира олиш ва ҳар бир шахс ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қила билиши эса мутлақо бошқа нарса. Халқ қайнаб турган булоққа ўхшайди. Бу булоқнинг қайнаши учун фикрлар бир хил эмас, ҳар хил бўлиши керак. Жамият устунлари бўлган раҳбарлар эса ана ўша фикрларни тинглай билиши лозим. Кишини тинглаш ва унинг ҳақлигини тан олиш ҳам бир илм.

Толиб шу даражада қизишиб кетдики, бу эшикка нима мақсадда келиб турганлигини ҳам унутиб қўйди. Сухбатдоши эса энди бутунлай бошқа қиёфада – ҳайрату ҳавас ва меҳрли бир табассум билан унга тикилиб қолган эди. Кейин унинг исмини сўраб олди-да, жилмайди.

– Оббо, Толибжон-эй! Қизиқ-ку, сиз ҳали ўзингиз ёқтирмайдиган газетадан иш сўраб келдингизми?

– Мен газетани эмас, унинг обрўсини тўкаётган ходимларни ёқтирмайман.

– Жумладан, бош муҳаррирни ҳам...

Толиб энди индамади. Сирли суҳбатдош ўрнидан туриб, унинг олдига келди-да, елкасига оҳиста қоқиб деди:

– Оқил чиндин ўзгани демас, аммо барча чинни демак ҳам оқил иши эмас... Кимнинг гапи? Ҳа, балли, ҳазрат Навоий... Хўп, эртага эрталаб сизни худди шу ерда кутаман. Бошлиқ олдига биргаликда кирамиз. Келишдикми?..

Ўшанда эртаси куни бу ерга келган Толиб ҳалиги кишини учратмаган, қадди-қомати келишган котиба қиз унинг исми-шарифини сўраб олиб, дарҳол ариза ёздирган, ишга қабул қилинганини айтиб, иқтисодиёт бўлими мудирини чақиртирган, «Марҳамат, янги ходимингиз, танишиб олинглар», – деган, хуллас, ҳаммаси худди тушдагидек оппа-осон ҳал бўлганди.

Ишга кириши енгил кўчгани билан, ишлаб кетиши осон бўлмади. Калтабақай, қорачадан келган, тепакал мудир биринчи учрашувданоқ Толибда нохуш таассурот қолдирди. Қиёфаси тунд, муомаласи қўпол мудирнинг беписанд қочиримларига кўниколмай анчагача ториқиб юрди. Бўлим мудирини пенсия ёшига етиб қолган, янги, замонавий фикрлардан ижирғанадиган, аммо ёзиш техникасини пухта ўзлаштиргани, газета қолипига мослашиб олгани боис бировга сўзини ҳам, столини ҳам осонликча бериб қўймайдиган бир кимса бўлиб чиқди. Шунинг учун ҳам раҳбар билан муносабати яхши бўлмаса-да, бўлимни яқка ўзи бошқариб келарди. Ўрнига муносиб ходим топилса, бошлиқ уни жилдириб юборишидан чўчиб янги кел-

ган ходимни, айниқса, ёш, тажрибасиз бўлса, чўқилайвериб, турткилайвериб кўзини очирмас, кеткизмай тинчимасди.

Толиб ишни шижоат билан бошлади. Аммо тажрибасизлиги сабаб мудир унинг деярли ҳамма режаларини йўққа чиқара бошлади. Толиб тушқунликка тушди. Бу орада қабулхонада ўша биринчи кун учратган ҳалиги сирли киши бош муҳаррирнинг ўзи бўлиб чиқиб, ғалати аҳволга тушиб қолди. Гарчи у ҳеч нарса демаса-да, дуч келиб қолганида: «Ишланг, йигитча, ўзингизни кўрсатинг. Бунинг учун барча имкониятни яратиб бераман», – дея луқма ташлар, Толиб эса ўшанда гапиришга гапириб қўйиб, бирон нарсани қойил қила олмаганидан мулзам тортиб, қизариб кетар эди.

Бўлим мудури пихини ёрган, ўттиз йилдан бери бир йўналишда ишлаб келаётгани учун шаҳардаги ҳар бир иқтисодий ахборот марказини ипидан-игна-сигача билар ва бу ерлар унинг «ҳудуди»га айланган, ишга янги келган ходим эса янги ахборот манбаини топиши лозим эди. Толиб ана шундай муаммо олдида гангиб қолганди. Бу ҳам етмагандай, қабулхона котибаси билан ҳам ораси бузилди.

Гап шундаки, ёши ўттизларга бориб қолган бўлса-да, ниҳоятда хушқомат, ранги тиниқ, соғлом, ҳар қандай кишининг эътиборини тортадиган даражада чиройли котиба қиз бош муҳаррир билан бошқача муносабатда экан. Қизиги шундаки, буни у ҳеч кимдан яширмас, аксинча, шундай обрўли, нуфузли раҳбарни ром қила олганидан ошкора фахрланиб, ўзини муовинлар, бўлим бошлиқлари даражасида эмин-эркин тутар, ҳаммага гапини ўтказар, хуллас, оддий бир котиба таҳририят эркатойига айланган эди. Буни ҳамма билар, бурчак-бурчакда унинг гийбатини қилишар, бироқ ҳеч ким журъат қилиб бир нарса деёлмас, у би-

лан муносабатлари бузилиб қолишини иташмас эди. Сабаби, котибага ёқмай қолган ходим, ҳеч шубҳасиз, бошлиқнинг ҳам ғазабига учраши тайин эди. Хуллас, шу қиз бир куни Толибни аzza-баzza чақириб, қўлига аллақандай қоғоз тутқазди-да:

– Шуни фалон ташкилотга, фалончи кишига етқазасиз, – деди.

– Тушунмадим, – деди Толиб ажабланиб, – бу буйруқми?

– Ҳа, буйруқ, – деди котиба, – тез етқазинг!

– Кечирасиз, бунинг иложи йўқ! – Толибнинг ўжарлиги тутиб қоғозни қизнинг қўлига қайта тутқазди.

– Иложи йўқ?

– Ҳа, бошқа, бундан зарурроқ топшириқ билан бандман.

– Шунақа денг?

– Шунақа!

– Бўпти, ҳисобга олиб қўямиз! Бораверинг!

Толибга унинг, айниқса, кейинги «Бораверинг!» деган буйруғи оғир ботди.

– Сиз қайси даргоҳда ўтирганингизни унутманг!.. Бу ер редакция, бу ерда шантажга ўрин йўқ.

Бундай бетгачопарликка кўникмаган «эркатой» ранги-қути ўчиб, жойида ўтириб қолди..

Аксига олиб, ўша суҳбатдан кейин хонасига кириб келиши билан телефон жиринглади. Содиқ гўшакни кўтарди-да, дарҳол у томонда айтилган гапдан юзи қайғули тус олиб Толибга узатди. Толиб: «Лаббай!..» – деди-да, бирданига стулга чўкди. «Қачон? – деди овози титраб. – Бўпти, ҳозир йўлга чиқаман...» Кейин ҳамхонаси Содиққа қаради. Содиқ бу шумхабарни эшитиб турганлиги учун елка қисиб: «Бир куни биз ҳам борадиган жойимиз, аммо отанг ҳали элликка ҳам кирмаган эдиёв», – деди.

Нима қилиш керак? Бош муҳаррир ишда йўқ. Ортиқча бош қотириб ўтирмай, муовиндан рухсат олдида, қишлоғига жўнади. Шошилинича бўлим мудирини ҳам огоҳлантириш эсига келмади...

Ишга қайтганида ҳамма унга ҳамдардлик билдирган бўлса, котиба билан бўлим бошлиғи таъзия билдириш асноси уни масъулиятсизликда айблашди. Бу иккисининг туйқусдан берган ёқимсиз танбеҳи нишонга бориб тегса ҳам, Толиб уларга жавоб қайтаришни лозим топмади. Отасининг қўққисдан вафот этгани уни гангитиб қўйган эди. Онаси уй бекаси, укаларининг аҳволи ҳали айтгулик эмас. Энди у отаси ўрнида онасига ёрдам бериши ва укалари ўз ўрнини топиб кетгунича моддий кўмаклашиши керак. Аммо ўзи ҳам ҳали ҳаётини бир изга солиб ололгани йўқ. Бу ёқда, таҳририятда эса охириги вақтларда бесаранжомлик бошланганди.

Бош муҳаррир пенсия ёшидаги ходимларни бўшатиб, уларнинг ўрнига ёшларни ишга таклиф қилишга тушди, газета услубини ўзгартириб, янги-янги ғоялар киргиза бошлади.

Натижада кекса ходимлар орасида норозиликлар юзага келиб, жамоада майда-майда гуруҳлар пайдо бўлди. Улар хилват хоналарда тўпланиб олишиб вазиятни муҳокама қилишар, бу ердаги гап-сўзлар яширин қолмас, раҳбарнинг қулоғига етар, раҳбар эса дарғазаб бўлиб, тўхтовсиз йиғилишлар ўтказар, орқаворатдаги гап-сўзлардан келиб чиқиб жазо тариқасида кимларнингдир иш соатини камайтириб ташлар, иш соати камайган ходимлар эса ундан қусур қидирар, ҳар бир қадамини таҳлил қилишга тушарди.

Толиб ва ундан бир йил илгари битириб келган, бошқа бўлимда ишласа-да, бир хонада ўтирадиган ҳамкасби Содиқ бу каби нохуш висир-висирларга

эътибор беришмас, ўз ишларини оби-тобида адо этишиб, ишдан бўш вақтларида иккиси ҳам бошлаб қўйган қандайдир китобларини қўлларига олишар ёки ўқилган китоблар юзасидан фикр алмашишарди. Аслида, иккисини ҳам бу даргоҳга адабиётга, ёзувчиликка бўлган ҳавасмандлик етаклаб келган эди.

Толиб: «Инсон ўз моҳиятини, ўзлигини қалбининг энг тубига яшириб юради. Ёзувчининг маҳорати ана шу қалб эшикларини бирин-кетин очиб, унинг тубида турган асл инсонни ўқувчига кўрсатиб беришдан иборат», – деса, Содиқ: «Ёзувчи оддийликка интилиши керак, – дерди. – Шундай баён қилиш керакки, ўша оддийликда гиж-гиж маъно мужассам бўлсин...»

Шахсий муаммоларми, нафас олдирмай қўйган газетачилик муҳитими, йигитларни осмондан ерга тушириб қўйди анча. Тилга чиқаришмаса-да, аммо ич-ичларидан ёзувчилик уларнинг иши эмаслигини тан ола бошлашди. Гап шундаки, Содиқ табиатан эҳтиёткор йигит бўлишига қарамай, бир йил илгари укаси иккиси бизнесга қўл уришган, банкдан қарз олишган эди. Ишлари юришмагани камдек, вақт ўтгани сари банк фоизи ошиб бормоқда эди. Укаси ҳали институт талабаси, қолаверса, Содиқ: «Банкдан қарз олайлик», – деганида унга қарши бўлган, эндиликда: «Ўзинг пиширган ошни айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичавер», – деб ўзини четга олган. Шу боисдан моддий аҳволи ёмонлашган Содиқ ишхона низоларига араллашиб ишсиз қолишни истамасди. Толибнинг аҳволи эса ундан ҳам баттар, бир тарафда унинг ҳимоясига кўз тикиб қолган қариялар, иккинчи томонда эса отасининг ўлими сабаб қишлоқни ҳам ўйлаши, онасига кўмаклашиши лозим эди. Баъзида хонада иккиси қолганида Содиқ Толибга: «Бу қари тулкиларга зинҳор араллашиб қолмаслик керак, улар сувдан қуруқ чиқиб кетишади,

биз қоламиз ҳамманинг кўзига ёмон кўриниб, агарда ишдан ҳайдалиб кетмасак», – дерди.

Толиб эса кулиб:

– Бунчалик қўрқмасанг, бошга тушганни кўз кўради, нима, бошқа жойда иш йўқми? Ишдан ҳайдагани билан, қўлимиздаги дипломни ва миямиздаги билимни тортиб олишмайди-ку, – деб бепарволик билан жавоб берса-да, аммо юрагидан зил кетарди.

– Сени билмадим-у, менинг ҳар бир дақиқам пул. Сабаби, банк ҳеч қачон: «Содиқжон ёшлик қилиб адашди, қўй, шу бечоранинг қарзидан кеча қолайлик», – демайди. Аксинча, умримнинг ҳар бир сониясини пулга чақиб: «Қанийди, шу бола бир кунга кечиктирсаю биз фоиз қўшсак», – деб ўтиришади. Шундай экан, бир чақага арзимайдиган барча гоёларга тупурдим. Ҳамманинг фикрини финг демай маъқуллаб ўрнимни сақлаб қолишим керак. Чунки бу ердан кетиб, бошқа ташкилотга ўрнашгунимча вақт ўтади. Бу вақт орасида эса банк мени икки ямлаб ютиб юборади!..

Содиқ шундай дердию ҳар сафар ўрнидан туриб кетиб, сигаретага ёпишарди...

Толиб чекмас, қолаверса, хонада чекиш мумкин эмас эди. Содиқ эса ходимлар уй-уйларига тарқашиб билан дераза ойнасини катта очиб қўярди-да (бу ердан шаҳар кафтдагидек кўриниб турарди), столга ўтириб олиб ташқарига қараб ўйга чўмганча чека бошларди. Баъзида Толиб ишини тугата олмай, ёзув-чизувларини давом эттириб ўтирса, Содиқ уни унутиб, ўзи билан ўзи гаплаша кетарди.

– Ҳаётда ҳамма нарсa бoриб пулга тақалишини бир йилгина илгари билганимда банкнинг эшигига яқин йўламасдим. Э, биринчидан, шунақанги бемаза касбни танламасдим. Ҳамиша қуруқ сафсата сотасан-у, чўнтагингда ҳемири йўқ...

– Содиқжон, тинчликми?

– Ҳали кетмовдингми? – дея хижолатли илжайрди Содиқ.

– Э, оғайни, сен бу феълинг билан газетачи эмас, дўхтир бўлганингда ҳам шу аҳволга тушган бўлардинг. Муаммоларинг кўпайиб кетган бўлса, касбингнинг бунга алоқаси йўқ. Ўрнингдан тур-да, уйингга жўна!..

– дея ҳазиллашарди Толиб ўртоғини тушкунликдан қутқариш учун.

У муҳаррир эрталаб айтган мақолани ёзиб тугатганида ҳамма уйига жўнаган, вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Мақолани раҳбарнинг хонасига олиб кирганида котиба қиз ҳам кетиб қолган, бошлиқ билан унинг хонаси ўртасидаги эшик эса ланг очиқ турарди.

Хонада аччиқ қаҳва ҳиди анқир, бош муҳаррир митти финжонни қўлда тутганча очиқ деразага тикилиб ўтирар, рўпарасидаги телевизор дунё янгиликларидан жаврамоқда эди. У Толибга ортиқча эътибор қилмай, столга ташлаб кетаверинг дегандай ишора қилди. Толиб қўлидаги қоғозларни столга ташлаб, тахририятдан чиқди.

Ўзнинг совуқ шамоли юзига урилиб, миясида чуваллашиб ётган оғир хаёллар бироз тарқалди. Хиёбондан ўтиб автобус бекати томон борар экан, шамол ҳали уйиб, ҳали тўзфитаётган барг-хазонларга тикилиб юраги маҳзун тортди..

Умрнинг ўтишини қара. Кечагина ғам-ташвиши йўқ, хаёли осмонларда эди. Отаси вафот этгач, бирданига ҳушёр тортди, аниқроғи, улғайиб, катталар сафига қўшилиб қолганини ҳис этди. Ўшанда отасининг кўмиш маросимида онасининг сочи оқариб кетганлигини кўриб: «Қачон оқара бошлаган экан бу сочлар?» – дея маъюс хаёлларга толди. Назарида, бу сочлар отаси ўлган куни бирдан оқариб кетгандек эди.

Отаси ўта қаттиққўл, ҳис-туйғуларга берилтирмайдиган киши бўлиб, Толиб унинг қаршисида ёш гўдакка ўхшаб қоларди. Аммо охирги вақтларда отаси у билан очилиб гаплашадиган, худди ўртоқлар сингари ҳазил-ҳузул қиладиган одат чиқарганди. Афсус, бундай дамлар қисқа экан. Шундай салобатли одам энди йўқ, тупроққа топшириб келди. Ўлим ҳақ.

Шу хаёлларда бораётган Толиб метрога тушиш мақсадида йўлини қисқароқ қилиш учун хиёбон ўртасидан кесиб ўта бошлади. Бехосдан одам кам юрадиган йўлаклардан бирида, ўриндиқда унга орқа қилиб ўтирган Гулини кўриб худди ток ургандек юришдан таққа тўхтади. Икки кўзи ундан беш қадамча нарида, бармоқлари билан ўриндиқ четини ўйнаб ўтирган Гулида. Шу вақт Толиб тўсатдан йўлак ўртасида тўхтаганидан, ортидан келаётган йўловчи уни айланиб ёнидан ўта туриб шундай кўз ташладики, у бундан уялиб, шарт ортига қайрилиб жўнавормоқчи бўлиб икки қадам олдинга юрди. Аммо йўлакнинг икки четигаги тифиз экилган дарахтлардан бирининг панасига ўзини олиб: «Қизларга ишонч йўқ», – дея ўзига ўзи пичирлаб, Гулининг ким билан учрашишини аниқлаш мақсадида кута бошлади.

Толиб бу қиз билан охирги вақтларда учраша бошлаган, кўнглида унга ишонишига қарамай, юраги гурсиллаб уриб, дарахт панасидан ундан кўзини узмасди. Гули эса кимдир уни кузатаётганини сезгандек ортига, айнан Толиб турган томонга икки марта диққат билан қаради. Толиб қиз уни кўрмаётганига ишончи комиллиги учун: «Бемаҳалда ким билан учрашиши мумкин, яна келиб-келиб хиёбоннинг одам кам юрадиган жойида-я», – дерди ўзига ўзи. Шу вақт метронинг чиқадиган томонидан бир йигит тўғри Гули томонга кела бошлади. Қиз ўрнидан туриб унга қарши юрди.

Гира-шира қоронғилик тушган. Ҳамма ишдан қайтмоқда. Улар учрашиб, бир-бирларини қучоқлашишди ва кутилмаганда Толиб томонга қараб юришди. У эса эҳтиёткорликни ҳам унутиб кўзини йигитдан узмасди. Улар ундан бир қадам наридан ўтишаётганида Толиб йигит Гулининг укаси эканлигини таниб: «Фирт жинилик! Мияга қанақанги бўлмағур фикрлар келмайди, бекордан-бекорга айтишмайди гумон имондан айиради деб, нима бўлса ҳам кўриб қолмасин», – дея дарахтга ёпишган кўйи унини чиқармай опа-укаларнинг ортидан тикилганча қолди.

Толиб шу он Гулини Наргиз билан таққослади. Наргизнинг кўзлари ҳамиша кулиб турар, юзи иссиқ, бирпасда одамнинг ичига кириб кетар, кўзларининг қувноқлиги кишининг эътиборини тортарди бирдан. Гули эса Наргизга нисбатан чиройли бўлишига қарамай, юзининг ниҳоятда жиддийлиги, кулса ҳам, ҳеч қачон кўзлари кулмаслиги ва қарашларидаги қандайдир сирли овриқ кишини ҳар бир гапини ўйлаб гапиришга ундарди. Айнан шу кўзлар Толибни биринчи учрашувдаёқ ўзига ром этган эди.

Гули Содиқ билан бирга олийгоҳда ўқиган ва Толиб билан у орқали танишганди. У қизнинг эътиборини ўзига жалб этиш мақсадида ҳар куни турли сабабларни баҳона қилиб у ишлаётган редакцияга кириб борарди. Бироқ бу хатти-ҳаракатларининг асл заминини қиз англаб турса-да, бефарқ, унга эътиборсиз эди. Толиб қизнинг қалбида кимдир бор деган бир ҳадикда одатига кўра у ишлаётган редакцияга кириб борди. Гули хонасида йўқ экан. Эшиги эса қия очиқ турарди. Хонада ҳеч ким кўринмасди. Гулининг ёзув столидаги қалин эски дафтар Толибнинг эътиборини тортди. У дафтарнинг биринчи варағига кўз ташлаши билан бу қизнинг кундалиги эканлигини дарҳол

пайқади. У дафтарни костюмининг ич чўнтагига солиб бу ерга нима мақсадда келганини ҳам унутиб ортига қайтди. Кўчага чиқиб, одам кам қаҳвахоналардан бирига кириб кундаликни ўқиди.

Кундалик жуда самимий ёзилганди.

«Онам мактабда ўзбек тили ва адабиётидан ўқитувчи эди. Ўзининг айтишича, бобомнинг раъйига қараб отам билан оила қурган. Аввалига бир-бирларига кўнгиллари тўғри келиб яхши яшай бошлашган. Отам онам билан оила қурганидан сўнг ота-онасидан қолган уй-жойдан ташқари барча сармойасини тикиб ортимиздан оқадиган анҳор бўйидан ўрдак фирма қурган. Асрлар давомида оққан сув олдинига камайган, бора-бора суви қуриб отамнинг мингдан зиёд ўрдаклари битлаб, иши чаппасидан кетган. Аламига ичкиликка берилган. Олдинига у ер-бу ерда устачилик қилиб, топган-тутганининг бир қисмини оиласига сарфласа, қолганига ичган. Бора-бора ичкиликка ружу қўйиб, қарзга ҳам ича бошлаган.

Ақлимни танибманки, отам ичмаган бирон кун йўқ. Онам мен ва укамни олиб тез-тез қўшни қишлоқда яшаётган бувамникига кетиб, шу ерда ойлаб яшаб қолардик. Ичкилик жонига тегиб отам ялиниб-ёлвориб, бошқа ичмасликка минг бир қасам ичиб бизни уйга олиб қайтарди. Аммо орадан озгина вақт ўтиб у яна ичишни бошларди. Бувам ўлиб, отамнинг қизлик уйига тоғам эгалик қилди. Тоғамнинг хотини эса бувам тирик вақтларида ҳам бизнинг бу кўчманчи одагимизни ошкора хушламас, бироқ бувамнинг феълидан чўчиб, миқ этиб оғиз очолмасди. Унинг ўлиши билан асл башараси очилди. Укам иккимиз бирон айб иш қиладиган бўлсак, кериб-чўзиб, бўрттириб қўни-қўшниларга гапириб, юракларимизни қон қилар, мабодо ошхонадаги чинни идишлардан биронтаси синса, қайнона-

қайнотасини эслаб йиғлашдан ҳам тоймасди. Хуллас, бу хонадондаги ҳамма нарса омонат, онам эса, ўзининг айтишича, «чиққан қиз чиғириқдан ташқари» эди. Тоғам хотинининг бу қилиқларини кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка оларди. Онам бечора икки болани етаклаб борадиган жойи йўқ, эртадан-кечгача мактабда ишларди. Уйда бўлаётган бу машмашаларга фақатгина чуқур-чуқур нафас олиб қўярди, холос. Тоғамнинг хотини борган сари ўзини тута олмай, ҳаддидан ошиб, укам иккимизни турткилаб, ҳовли этагига ўтиб олиб, жўртга онамга эшиттириб: «Шўртумшуқ оналарингнинг феълига оталаринг чидаёлмай алкаш бўлиб кетди», – дея ҳақоратлашни одат қилди. Онам эса тоғамнинг жимлигидан, хотинининг таъналари ва хўрлайверишларидан ранги оқариб қотиб қоларди. Бу вақтга келиб отамни ичкилик адои тамом қилган, ароққа муккасидан кетиб, бизни бутунлай унутганди.

«Бас, етар. Бу ҳовлини елкамнинг чуқури кўрсин», – дея кунлардан бир куни укам иккимизни етаклаб уйга қайтди. Уйда бўшаган ароқ, пиво идишлари ҳар жойда сочилиб ётар, қўланса ҳиддан эшикдан кирган одамнинг кўнгли айнирди.

Кўча эшик ланг очиқ. Отам уйда йўқ экан, учаламиз уйни супуриб-сидирдик. Ҳовлининг бир четида қачонлардир қурилган, эндиликда қавровсиз ётган томчага ҳовлида турган иккита сим каравотни киргизиб, уч кишига мўлжаллаб кечаси тунашга жой қилдик. Мақсад, отам ичиб олиб мастлигида уйдан бизни қувадиган бўлса, тунаш учун жой бўлсин.

Шом арафасида отам уйга барзангидек киши билан икки шиша ароқни қўлтиқлаб кириб келди. Ҳалиги киши бизни кўриб тил-забонини йўқотди. Отам эса бизни кўриб кўзида қувонч билан йўқлигимизда нима содир бўлганини гапира бошлади. Дўкон эгала-

ри ортиқ қарз беришдан бош тортишгани учун онам билан расман ажрашиб, уйимизни бу одамга ўтказиб беришни ваъда қилган. Оқибатда бу киши отамни ҳомийлигига олган.

– Тушун, ўртоқ, бу бечораларнинг ҳам борадиган жойи йўқ. Қайнотам ҳам, қайнонам ҳам яхши одамлар эди. Мана, хотиним ўшаларга ўхшайди. Аммо хотинимнинг укаси худбин. Ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган аблаҳ. Хотиним укаси учун жонини бериши мумкин, аммо укаси қишда ёққан қорни хотинимга раво кўрмайди. Кўрдиларингми, олманинг тагига олма тушади дегани бекор гап, баъзида бемаза уруғ ҳам униб чиқади. Алкаш оталаридан қоладиган биргина шу уй. Агарда хотиним ажралишни истамаса, харажатларингни қайтариб беради, – деди гапининг охирида отам илтижоли нигоҳ билан ҳалиги кишига қараб.

Онам билан ҳалиги нотаниш киши бир-бирларига бир сония тикилиб қолишди. Сўнг нотаниш киши чирт этиб ерга тупурди-да, отамга қаради. Отам эса бу орада кир қўллари билан битта шишани очиб қултиллашиб кўтараётганди. Ҳалиги киши унинг қўлидаги шишани шарт юлиб олди. Кутилмаганда отам унинг жағига бир мушт солди. Ана шундан кейин нотаниш киши кўз олдимизда отамни шунақанги дўппосладики, унга қўшиб онамни, бизни алкашваччалар дея ҳақоратлаб сўкиб оғзидан кўпиги сочилиб ҳовлидан чиқиб кетди.

Отам ичаверганидан ўз қадр-қимматини йўқотгани камдек ўзи билан қўшиб бизни ҳам ер билан яксон қилганди. Энг аламли жойи шундаки, одамлар бизни ошкора муҳокама қилишар, ўзларини биздан бир поғона юқорироқ қўйишар, онамнинг илмли аёл эканлигини билишса-да, кўзларига илишмас, ўқиб гўр бўл-

дингми деган бир пичинг билан қарашарди. Одамларнинг бу фисқ-фасодларини онам ичига ютар ва бизга отам яхши одам бўлгани, аммо уни ароқ хароб қилгани, нима бўлса ҳам келажакда етук инсон бўлиб, отам ер қилган шаънини оқлашимиз кераклигини қайта-қайта уқтирарди.

Қишлоғимиз ўртасидан узун асфальт йўл ўтган. Икки томонида қатор юздан зиёд уйлар, қишлоқнинг адоғида катта, гумбазли масжид. Жума кунлари масжид ичи намозхонларга торлик қилиб, ҳаттоки куннинг иссиқ вақтларида ҳовлисида ҳам жума намози ўқиларди. Уйимиз масжидга яқин ерда жойлашган. Болалигимдан бир нарсани билардим: намоз ўқиган одам ҳеч қачон ичмайди. Ана шунинг учун намоз ўқиш учун зарур сураларни ёдлаб, эртаю кеч Худодан отамнинг намоз ўқишини, ичкиликни ташлашини илтижо қилардим. Аммо отам бирон марта намоз ўқимади, бирон марта ичкиликни ташлаш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади. Бора-бора мени Худо эшитмаслигидан, илтижоларим самарасизлигидан, ер юзида мендек кўнгли вайрон қизнинг борлигини ҳатто у ҳам кўрмаслигидан хафа бўлдим. Оқибатда унга илтижо қилишни ҳам бас қилдим.

Қишлоқнинг боши, охири ҳамда ўртасида кичик-кичик дўконлар бўлиб, бу дўконларда қарзга ароқ сотиларди. Бир қишлоқда учта дўкон; ўз-ўзидан улар ўртасида рақобат бўларди. Дўкон эгалари отамнинг қарзини онам тўлашини билишарди, ичкиликдан бошқа нарсани ўйламайдиган отам уларга ҳар томонлама қўл келганди. Улар отамни бир-бирларидан қизғонишар ва қуйиб берган ароқларини зиёдаси билан қарз дафтарларига ёзиб қўйишар, онам маошини олган кун икки ундан қарзини талаб қилишарди. Онам бечора маошининг ярмини отамнинг қарзларига тўлар, қолга-

нига эса бизни едириб-ичирав, ўзи ўқитувчи бўлишига қарамай, жуда оддий кийинарди. Мактабда бошқа ўқитувчилар орасида елкаси қисилган ва ранги синиқ эди. Жуда камбағал яшардик. Болалигимда отамнинг ичишидан уялардим. Кимнинг қизисан дея сўраб қолишса, отамнинг исмини ҳурмат билан тилга олардим. Танишмаса, масжид ёнидаги уй дейишим билан фалончи алкашнинг қизимисан дейишарди. Шу топда ер билан яксон бўлиб, одамларнинг ёвузлигидан дилим оғрирди, барчасига отам сабабчи эканлигидан унга нисбатан нафратим қўзиб онамни унинг қарзларини тўламасликка ундаб жанжал кўтарардим, йиғлардим; бора-бора укам ҳам менга қўшилди. Бир куни онам иккимизни етаклаб биздан олтмиш километр олисдаги Самарқанд шаҳрида жойлашган инглиз тилига ихтисослашган махсус лицейга олиб келди.

Билмадим... Ўшанда онам шунча куч-қудратни қаердан олган; ҳозир ўтириб, унинг ҳақиқий матонатли аёл эканлигини ўйлайман, укам иккимиз ундан ўла-ўлгуниimizча миннатдоримиз, уни болалари учун ўзини қурбон қилган дунёдаги ҳақиқий она тимсоли дея тан оламан.

Лицейни тугаллаб, ўша йилиёқ халқаро журналистика талабалари сафига келиб қўшилдим ва бўш вақтларимда нон пиширадиган заводда ишлай бошладим. Кейинги йили укам ҳам ортимдан инглиз филологиясига ўқишга кирди, шу билан бирга, ёнимда ишлай бошлади. Темир йўл вокзалига яқин бир хонали уйни ижарага олишимиз билан онам иккимиз ҳам ўқиб-ишлаганимиз боис тез-тез келиб-кетиб турар, деярли қишлоққа бормасдик. Қишлоғимизни соғинсак-да, болалик таассуротларимиз, отамнинг маст ҳолда қилган хатти-ҳаракатлари кўз олдимизга келиши билан ўзимизни ёмон ҳис қилардик. Биронтамиз

у ҳақда гап бошлашимиз билан ҳаммамизнинг кўзларимиз гам-ғуссага тўларди. Шу боисми, ўзимизча у ҳақда индамай қайғулардик. Курсимиздан Илёс исмли бир йигитга кўнгил қўйдим. Уни қизларнинг ҳаваси келадиган даражада кўркам деб бўлмасди-ю, лекин у бўлар-бўлмас бачкана қилиқлар билан кўпчиликни эътиборини ўзига қаратмас, ҳар хил бўлмағур иғволардан ўзини четга тортадиган сипо йигит эди. Икки йилдан ошиқроқ учрашиб юрдим. У ҳақда укам билан онам ҳам хабардор эди. Ўзим эса шундай йигитнинг эътиборига тушганимдан осмонларда учиб, у ўл деса ўлишга тайёр турган бир вақтимда бирдан у ўзини мендан олиб қоча бошлади. Аввалига нима хато қилдим экан дея ўз ёғимда ўзим қоврилсам-да, бироқ, кўнгилсиз нимадир содир бўлаётганини ҳис қилиб туришимга қарамай, эътиборсиз кўрсатишга интилдим. Аммо юрагимни куйдираётган дард ва алам кўзимдан яққол кўриниб турар, атрофимдаги йигит-қизлар мағрур қарашларим остидаги оғриқни индамай кузатишарди.

Бир куни дарс жараёнида ортимда ўтирган икки қиз Илёс мени жуда ҳам яхши кўриши, бироқ ота-онаси орқаворатдан суриштиришиб отамнинг алкашлиги ва жуда камбағал оиланинг қизи эканлигимни аниқлашгани, бой, тагли-тугли, келгусида уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайдиган бир кишининг қизига унаштиришгани, унинг бу жараённи тўхтатишга қурби етмагани ҳақида курсдошларга гапирганини бир-бирларига шивирлашишарди. Аммо, бутун танам қулоққа айлангандек, уларнинг барча шивир-шивирларини аниқ ва тиниқ эшитдим. Шу он амин бўлдимки, Илёс иккимиз ўртамиздаги муносабатга дарз кетганидан курсимизда мендан бошқа ҳамма хабардор. Энг оғир ботгани – отамнинг алкашлиги ортимдан соя-

дек эргашиб шу ерга ҳам келгани. Яна ҳам оғирроғи, Илёснинг ўзини ўртамизда ҳеч нарса бўлмагандек тутиши; «Икки кишининг бир вақтда қалбида пайдо бўлган туйғу гапирилмайди, муҳокама қилинмайди, ваъдалар берилмайди, қасамлар ичилмайди, аммо қарор қалбдан отилиб чиқади. Биз эса унга бўйсунамиз, холос», – деб ўйлагандим... Начора. Танаси бошқа дард билмас деганлари шу бўлса керак-да.

Томоғимдан бир қултум сув ўтмас, талабалар орасида шарпага ўхшаб қолдим. Илёс эса қорасини кўрсатмас, кўзларим гирён, ҳамма жойдан уни излардим. Тўй куни аниқ бўлди. Эл қатори қўлимга тўйга таклифнома келиб тушганида жинни бўлиб қоламан деб ўйлагандим. Йўқ. Фурурим бунга йўл бермади. Ичимда бир нарса: «Қандай яшайман бу ёғига?» – дея қалт-қалт титрашига қарамай, бошимни тик тутиб, ҳеч кимга юрагимни ёрмадим. Сохта хатти-ҳаракатларимни узоқ давом эттира олмадим.

Бир куни эрталаб укамнинг ўқишга кетишини пойлаб ётдим. Уйдан чиқиб кетиши билан онамга нега отамни шунча хўрлашлари эвазига ҳам ташлаб кетмаганини, ниҳоят, тушунгандек бўлдим: отамни алкаш бўлса ҳам, Илёс сингари хоин эмасди. Йиғлаб-йиғлаб мактуб ёзиб, бир ҳафта илгари кутилмаганда уйимизда пайдо бўлган каламушга қарши ўзим олиб келган суюқ дорини стаканга солдим-да, бир кўтаришда ютиб юбордим.

Қўл телефонимдаги соатга қараб нимадир юз беришини кута бошладим. Соат милларидан кўзимни олмай бутун ҳаётимни кўз олдимдан ўтказдим. «Ҳаёт, сени тушунмадим», – дея атрофи очиқ балконга чиқдим, катта, серқатнов кўчадан физиллаб, шовқин солиб ўтаётган машиналарни, осмонда паға-паға сузиб юрган кулранг булутларни кузата туриб нега ўз жо-

нимга ўзим қасд қилаётганимни кўкка тикилиб гапира бошладим.

Гумбирлаб чақмоқ чақди. Юзимга муздек майда-майда ёмғир томчилари урила бошлади. Бирданига шундай ёшгина ўлиб кетаётганим, ўлимимдан онаминг ақлдан озишини кўз олдимга келтириб, хўрлигим келиб, ўпкам тўлиб йиғлай бошладим. Илёсининг бундай қурбонликка арзимаслигини, унинг тирик мурда эканлигини, ўз туйғуларини тушунмаган бошқаларни ҳам тушунмаслигини, бундай одамлар ҳақ ва ноҳақнинг фарқига бормаслигини... ҳаётнинг асл маъносига тушунмаслигини... афсуски, бу сингари одамлар фақатгина ялтираб сафимизни тўлдириб яшашини, ана шундай одамга кўнгил қўйганимни, миямга келган гапларнинг барчасини булутларга гапира-гапира ичимни бўшатишга уриниб, телбаларча ўкириб йиғладим.

Ёмғир кучайди. Булутлар осмонни бутунлай эгаллаб олди. Сочларим жиққа ҳўл бўлиб, нинадек санчилаётган ёмғир томчилари остида ўлимни қарши олиш мақсадида балконда қимирламай, бир машиналарга, бир кўкка тикилиб туравердим. Шу вақт:

– Бирон жойинг оғрияптими? – деди кимдир ортимда.

Ўзим билан ўзим овора бўлиб эшик очилиб, уйга укам кирганини ҳам эшитмабман. Уни кўришим билан нима дейишимни билмай унга тикилганча анқайиб қолдим. У жиддий нимадир содир бўлганлигини бир кўз ташлашдаёқ пайқаганига қарамай, бироз тошдек қотиб турди-да, сўнг худди ёш болани: «Ҳаммаси яхши бўлади», – дея тинчлантираётгандек секин қўлимдан ушлаб ичкарига етаклади. Хонага киришим билан столда турган онамга ёзган хатни кўриб қилмишимдан уялиб кетдим.

– Шамоллаб қоласан. Ҳозир сочиқ олиб келаман, артингач, иссиқ чой ичамиз, – деганча укам ванна томонга кетди.

У хонадан чиқиши билан вақтдан фойдаланиб хатни гижимлаб балкондан кўчага ирғитдим. Қўлида сочиқ билан:

– Баъзида одам кўнглига ҳам қулоқ солиши керак дейишлари бекор гап эмас экан. Эрталаб кўзларингнинг нотинчлигидан безовталаниб чиқиб кетган эдим. Ўқишга боришга бордим-у, дарсда ўтира олмадим. Гўё мени чақираётгандай, «Нега мени шу аҳволда ташлаб кетдинг?» – деётгандек бўлавердинг. Шарт ўрнимдан туриб уйга қараб жўнадим, – дея у яна хонага қайтди.

Мен эса хона ўртасида нима қиларимни билмай қаққайиб унга қараб турардим.

– Сенга нима бўлди?.. Айт, – деди укам қўлида сочиқ билан жавдираганча.

Бир сония унга ақлан таназзулга учраганимни тан олиб тикилиб қолдим. Шу вақт, ичакларим отилиб кетётгандек, худди каламушлар сингари чийиллаб ҳушимдан кетдим.

Кўзимни очганимда тез ёрдам машинасида касалхонага олиб кетишаётганди. Укам эса тепамда ўтириб, қўлларимни ушлаб: «Илтимос, ўлиб қолмасин, нимадир қилинглар», – дея шифокорларга илтижо қилар, шифокорлардан бири: «Тинчлан! Ҳозир шифохонага етамиз», – дерди.

Яна ҳушимдан кетдим. Шундан кейин орадан икки кун ўтиб касалхонада кўзимни очдим. Палатада ҳеч ким йўқ. Ёнимдаги диванда ичаверганидан ранги ҳам бир ҳол бўлиб қолган отам оёқ кийимини ҳам ечмай ухлаб ётибди.

Қўлим, оёғим, бўйнимдаги катта қон томирларга нина санчилган. Рўпарамдаги биргина деразадан

тушиб турган қуёш нуридан хона ёп-ёруғ. Палатага онам кирди. Унинг кўзлари киртайиб қолганди. Онам эшикдан кириши билан кўзимни очганимни кўриб мени қучганча: «Худойим, борлигинга шукр», – дея йиғлашга тушди. Унинг шовқинидан отам ҳам уйғонди. У бечора охирги вақтларда ичмаса туролмайдиган бўлиб қолганига қарамай, касал ётган вақтларимда ичмаган, шекилли, қўллари қалтираб, атрофимда нима қиларини билмай сарсиларди. Билишимча, шифокорлар «Айниган бирон нарса еб заҳарланган» деган хулоса келишган, ота-онам эса: «Бўлиши мумкин», – деб уларни тасдиқлашган. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолганидан ичимда ўзимча хурсанд бўлдим. Аммо ётган жойимда: «Фақат укамга нима дерканман?» – деб ўйлардим. Кечга бориб укам ҳам келди. Лекин у ташвишли бир неча бор кўз ташлаган бўлишига қарамай, миқ этмади. Кўнглимни кўтариш мақсадида ўз ишларидан гапириб ўтирди. Фақат кетаётганда юзимдан ўпиб: «Кучлилар ҳамиша ғолиб келади», – дея пичирлаб ғалати кулимсираб қўйди. Унинг бу гапи миямга ўрнашиб қолди. Айни дамда қандай қилиб кучли бўлишим мумкин? Бировга: «Илтимос, тезроқ менга уйлан, зора, шу йўл билан қалбимни эгаллаган Илёсдан қутулсам... Агар мени шу азобдан қутқарсанг, ўла-ўлгунча сенга садоқатли хотин бўламан», – деёлмасам. Алкашнинг қизи дея отам билан биров қуда-андачилик қилишни истамаса. Кўчада кўринган йигитга: «Кел, мен билан гаплаш, «севаман» деб алда, ахир, ўзим розиман алданишга, фақат сенинг хаёлинг билан яшаб, одамлар орасида ёлғизликни ҳис қилмасам бас», – деёлмасам.

Касалхонадан чиқишим билан анчадан буён Англияда ўқиётган ўртоғим орқали таниш бўлиб қолган Готтфрид исмли швед йигити билан инглиз тилида

интернетда ёзиша бошладим. Унга бошимдан ўтганларнинг ҳаммасини ёздим. Готтфрид мендан ўн ёш катта. Расм чизар, суратларини сотолмай овораи сарсон эди, севги борасида ҳам менга ўхшаб унинг ҳам ҳеч иши юришмаганди. Биз шу тарзда бир йилча ёзишиб, баъзида Скуреда гаплашиб турдик. Кунлардан бирида у тўртта суратини америкалик олибсотарга кутганидан ҳам қимматроққа сотганини, бу пуллари эвазига Тошкентга келиб мен билан учрашмоқчи эканлигини айтди. Охириги вақтларда бир-биримизга боғланиб қолгандик. Унинг бу ташрифидан бошим осмонга етди. Готтфрид бир ойдан зиёд Тошкентда меҳмон бўлиб, гоҳида расм чизди, гоҳида эса шаҳар бўйлаб биргаликда саёҳат қилдик. Ўқишим битган, эндигина радиода иш бошлаганман. Дам олиш кунларидан бирида қутилмаганда ижарада яшайдиган уйимга огоҳлантирмай кириб келиб, турмушга чиқишимни таклиф қилди. Дарҳол рози бўлдим. Бу хабарни эшитиб Готтфриднинг ота-онаси ҳам етиб келишди. Ота-онам бу қароримдан ғалати бўлиб қолишди-ю, ҳеч нарса дейишмади.

Тўй ўтиб, Швецияга учдик. Готтфрид Стокгольм шаҳрида бувисидан қолган уйда ота-онасидан алоҳида яшаркан. Бу шаҳарда биринчи учраган муаммоим швед тилини мутлақо билмаслигим бўлди. Швед халқининг инглиз тилини яхши билиши менга қўл келди-ю, бироқ соҳам бўйича иш тополмадим. Шунинг учун театрга юк ташувчи бўлиб ишга жойлашдим. Оила қуришимиз билан Готтфрид топиш-тутишининг ишончли эмаслиги, қўлида сармойеси ҳам йўқлиги боис: «Ҳозирча оиламизда болага ўрин йўқ», – деди. Унинг қарори қанчалик мени таажжублантирганига қарамай, бу ҳолат вақтинчалик эканлиги учун унинг бу таклифига рози бўлдим.

Тонг отиши билан ишга кетаман. Готтфрид эса кечаю кундуз расм чизиш, тайёр бўлганларини сотиш билан овора. Уйга ҳар хил одамлар тез-тез келиб суратларни кўришар, у айтган нархдан анча паст баҳолашар, бундан Готтфрид тутақиб кетиб улар билан тортишар, шовқин солар, сабаби, улар қўйган нарх ҳатто суратга сарфланган бўёқ харажатини ҳам қопламасди. Бу тарзда келиб-кетувчи олибсотарлар Готтфридни хафа қилар, унда ўз ижодига ишончсизлик туғдирар, оқибатда бундай дамларда у баджаҳл, тирноқ орасидан кир қидирадиган, харажатларимизни қайта-қайта ҳисоб-китоб қиладиган ўта хасис бир одамга айланиб қоларди. Олдинига ишидаги бу омадсизликларни ичига ютиб, ҳафталаб лом-мим демас, бир уйда, бир тўшакда ётиб-туришимизга қарамай, гўё мен йўқдек эдим. Бу жараён оғир эди. Аммо орадан бир йиллар ўтиб бор аламини менга сочадиган, бундан ҳам кўнгли тинчимамай, ичадиган одат чиқарди. Жаҳлини чиқармаслик учун юрак ютиб бир сўз демасдим. Агарда бирон-бир сурати сотилиб қолса, бор пулини бошимдан сочар, кайфияти кўтарилиб, яна чизишга тушарди. Бундай дамлар қисқа бўлар, бироқ шу вақтдан фойдаланиб унга отам билан онамнинг ҳаёти такрорланаётганини кўра-била туриб қандай бир хатони такрорлаш мумкин эканини, одам ўзини ҳамиша назорат қилиши кераклигини, аксинча, кун келиб яқинлар ҳам безиб кетишини уқтирардим. У эса кечирим сўрар, бошқа ичмасликка худди отам сингари минг-минг қасам ичар, бироқ озгина фурсат ўтиб яна ўша аҳвол такрорланарди. Гўё ёмон туш кўрмоқдаману уйғонишни истардим. Ўзимдаги бу ҳолатни Готтфридга айтдим. У эса бўёқлари турадиган столга етаклаб бориб барча бўёқлари рангларини мендан бирма-бир сўради. Мана шу бўёқлар ҳаётнинг ран-

гини ташкил қилади. Кимгаки табиатдаги бу бўёқлар қаноатлангирмаса, у шу бўёқлардан фойдаланиб ўзи ҳам бўёқ яратиш мумкин. «Излан, кўнглингга маъқул келадиган бирон-бир иш билан шуғуллан. Қунларимизни фақат қора бўёқларга бўяма. Бошқа бўёқларга ҳам эътибор бер. Аксинча, оқибати яхшилик билан тугамайди», – дерди у.

Ўшанда унинг кўзларига тикилиб: «Бир кун йигирма тўрт соатдан иборат бўлса, унинг ҳар дақиқасида бир хил хавотир – ҳозир музлаткичдан шишани олиб маст бўлгунча ичадию миясида сақланиб ётган майда икир-чикирларни то ухлаб қолгунча алжирайди деган хавотир билан яшайдиган одам қандай бошқа бўёқлар ҳақида ўйлай олиши мумкин?» – демоққа оғиз жуфтладим-у, лекин Готтфриднинг худбинлиги бировни эшитишга, тушунишга имкон бермаслигини билганим боис уни тингладим, холос. У эса дардини дастурхон қиларди.

– Эшигимдан кириб келган олибсотарларга меҳнат ҳаққим билан бўёқларим пулини беринглар, бас, бу ўз тасаввуримдаги оламни қоғозга туширишимга имкон беради дейман. Йўқ. Улар жуда ҳам ёвуз одамлар. Номим чиқмаган рассомлигим, пулга муҳтожлигим уларга қўл келади. Ана шунинг учун суратларимни сувтекинга қўлга киритишни исташади. Сабаби, кун келиб бу суратларнинг нархи ошади. Пули кўп одамлар эса унгача худди банкда сармойасини ушлагандек суратларимни қоғозга ўраб, уйлариининг бир бурчагида сақлашади. Улар қўлларидаги картанинг нимага қодирлигини билишади. Фақат вақти-соати келишини кутадилар, холос. Аммо шу суратларни чизган инсоннинг қашшоқлиги ҳеч кимни қизиқтирмайди... Мана, кўряпсанми, улар қандай пул топишади? Бу олибсотарлар бир куни мени хароб қилишади, мени тирик-

лайн гўрга тиқишади, – деди у юраги куйиб, аламини ичкиликдан олганча.

Баъзида унга қараб туриб иккимиз ҳам қанчалик уринмайлик, ҳаётимизни фақат қора бўёқларда акс эттирмоқдамиз дея ўйлардим.

Шаҳарда ёмон грипп тарқалиб, кўчада йўловчилар ниқоб билан юришарди. Якшанба куни ўзимни ёмон ҳис қилишимга қарамай, тонг отиши билан ишга кетдим. Тушдан сўнг иссиғим кўтарила бошлагани учун бошлиғимдан жавоб олиб уйга қайтдим. Эшикдан киришим билан рўпарадаги хонада чизиб ўтирган Готтфрид паст қаватдаги бир хонали уйни ижарага олгани, керакли нарсаларимни кўчириб қўйгани ва тузалиб қолишим билан яна ўзи ҳамма нарсани қайтариб олиб келишини айтиб йўл бошлади. Мадорим қуриб, ҳамма жойим қақшаб оғриётгани, қолаверса, иссиғим борган сари кўтарилаётганлиги боис, унинг бу қилиғидан жаҳлим чиққанига қарамай, унга оғиз очишга қурбим етмай индамай ортидан эргашдим. Олдинма-кетин пастдаги ижара уйга кирдик.

Уй бир хонали, озода, хонада ортиқча мебеллар йўқ. Дераза ёнига бир кишилик диван қўйилган. Эшикдан киришим билан ўзимни мана шу диванга ташладим. Готтфрид эса гриппга қарши сотиб олган дори-дармонларини тушунтираётган бир вақтда: «Сенга ҳозир касалим юқиб қолади. Йўқол бу ердан», – дедим заҳар сочиб. У эса касал юқишидан ҳам кўзимдаги нафратданми ёки қўполлигимдан дами ичига тушиб кетди. Бир сония хона ўртасида тик турди-да, сўнг худди ўзига ўзи гапиргандек: «Тўғри айтасан», – дедию мени ёлғиз қолдириб уйга қайтиб кетди.

Бир ҳафта иссиғим кўтарилиб, тўшакда қимирламай ётдим. Ҳар иссиғим кўтарилганида алаҳсирардим. Шунда хонада кичкинагина оппоқ соқолли чол кўзим-

га кўринар, у тепамда ўтириб олиб, баъзида иссиғимни ўлчар, баъзида эса мактабда, олийгоҳда танишиб ўртоқлашган қизларимнинг келгуси ҳаёти ҳақида тоза ўзбек адабий тилида ҳикоя қилиб берарди. Мен ундан кўпроқ Дилдора исмли қиз ўртоғимни суриштирдим. У эса мени эшитмаётгандек бошқа қизлар ҳақида гапирар, кўзимга Дилдора кўринарди.

Дилдора билан бир мактабда ўқигандик. Унинг ота-онаси беш ёшлигида автоҳалокатда ўлгани боис холаси боқиб олганди. Талабалик йилларим ҳаваси келганидан: «Ота-она бола учун ярим давлат деб бекорга айтишмайди», – дерди ҳар сафар мени кўрганида. Сўнг у қўшни қишлоғимиздан бир йигитга турмушга чиқди. Йигит бироз ҳардамхаёлроқ, ғалатироқ эди. Шунинг учун бу хабардан шунчалар ҳайратланиб Дилдорани бу йўлдан қайтаришга уриндим. У эса: «Мен бир етимча бўлсам, холам бечора ўзининг тўртта боласига қўшиб боқиб ўтиргани камдек, яна эрга бериши учун сеп ҳам қилиши керак. Энди ўйлаб кўр, сепи йўқ етимчани ким ҳам хотин қиларди? Қолаверса, у мени яхши кўриб қолди», – деди. Шунда Дилдорага диққат билан қарадим. У чиройли қиз эди-ю, аммо кийимлари жуда ночор эди, оқибатда бу чирой киши диққатини тортмасди. Ота-онаси ҳаёт бўлганида, уст-боши ҳам тузук бўлармиди. Ваҳолонки, жинни бир йигитнинг биргина қарашидан: «Мени яхши кўриб қолди», – дея ҳайратланмасди деб ўйладим. Готтфридга турмушга чиққанимдан бир йиллар ўтиб уйга меҳмонга бордим. Дилдора боласи билан кечаси ухлаганида эри эшикни қулфлаб, уйга ўт қўйибди. Бу вақтда қишлоқ одамларининг кўпчилиги уйқуда бўлган, уй ланғиллаб ёна бошлаганидагина қўшнилardan бири хабар топган-у, бироқ уларни қутқара олишмаган. Ўшанда бу воқеадан ларзага келиб,

«Одам ўз тақдирини ўзи яратади, хато фикрламаслиги учун ота-онадан ягона мерос боланинг миясини ҳар томонлама ривожлантириш керак экан» деган қатъий хулосага келдим. Сабаби, ўртоғим заифлиги боис ўз тақдири учун курашмади. Оқим қайси томонга оқизса, ўша томонга қараб оқди. Оқибатда ҳаёт унга шафқат қилмади.

Дилдорани охирги бора тўйим арафасида кўргандим. Уйимизга келганида умуман бегона миллат йигити билан оила қураётганимни кўриб: «У ҳам Худонинг бир бандаси. Бизнинг ёшимизда севиш-севилиш истаги табиий. Балки, бу истақларимизга йиллар таъсир қилар, аммо одамнинг ҳақиқий одам тафтига интилиши, сохта одамлардан ўзини олиб қочиши ўзгармаса керак», – деганди. Гапи юрагимга оғир ботиб: «Нимага шама қилмоқда бу қиз?» – дея унга диққат билан қарадим. Назаримда, Дилдора эрига ўхшаб галатироқ бўлиб қолганди. Айни дамда фақат у ҳақда ўйлардим. Чол эса иссиғим кўтарилаётганидан манглайимга қўлини қўйиб қандайдир эски бир қўшиқни хиргойи қила бошлади. Кутилмаганда хонага Дилдора кирди. Чол унга парво қилмай: «Иссиғинг борган сари кўтарилмоқда. Готтфридга қўнғироқ қил», – деди хиргойисини тўхтатиб. Дилдора рўпарамга келиб, аҳволимга жим тикилиб турди-да, сўнг аллақандай гина билан: «Одамнинг биргина илиқ сўзига, тафтига қанчалар одам зорлигини ҳис қилдингми?!» – деди. Унинг бу гапи ҳаммасидан ошиб тушди. Шундоқ ҳам дунёнинг бир бурчагига, қон-қариндошимдан олисда, бир одамни қора қилиб келсам, у эса энг оғир дамларимда мендан меҳрини дариг тутса дея алаимдан ёрилиб кетай деб тургандим.

«Готтфриднинг хатоси ўзига қаттиқ ишониши, ҳозирги аҳволингни тушунмаслиги, бундай одамлар зў-

равонлиқдан бошқа нарсани билишмайди», – деди у чолга сирли бир нигоҳ ташлаб. Ортиқ ўзимни ушлаб туrolмай, овозим борича бўкириб йиғладим. Чол билан Дилдора олдинига овозимдан чўчиб, сўнг хонадан ғойиб бўлишди. Шарпа бўлса ҳам, улар ёнимдалигида вазиятим енгилроқ туюлганди. Ғойиб бўлишлари билан аҳволимга баттар хўрлигим келиб йиғладим, иссиғим кўтарилиб, алаҳсирай бошладим. Шу тарзда бир ҳафта ўтиб аста-секин ўзимга келдим. Аммо соғайишим билан Готтфрид тез-тез қўнғироқ қилиб, керакли нарсаларни олиб келганига ва бир неча бора шифокор ҳолимдан хабар олганига қарамай, юрагимда қандайдир ваҳима уйғонди, ўзимни бу ерда омонат ҳис қила бошладим. Икки ҳафта деганда бутунлай оёққа турдим. Бир куни эрталаб Готтфред мендан сўраб-суриштирмай нарсаларимни уйга таший бошлади. Жим қовоғимни солиб унинг хатти-ҳаракатини четдан кузатиб турганимни кўриб:

– Нега томошабин бўлиб турибсан, ёрдам берсангчи, – деди.

– Соғ бўлсам, биргамиз, оғрисам, алоҳида-алоҳида. Оғир дамларда бир-биримизга ярамасак, бирга яшашимизнинг нима кераги бор? – дедим кесатиқли бир оҳангда.

– Бу нима деганинг, ахир, биз бир оиламиз-ку, – деди гапимдан таъсирланиб, эшик олдида таққа тўхтаганча.

– Нима, сенингча, биз бир оиламизми?.. Етар ўзимни сенга қурбон қилганим. Ўз қадримга ўзим етмасам сен, барибир, ҳеч нарсага тушунмас экансан... Кетаман Тошкентга. Соҳам бўйича ишга кираман. Бегона юртларда ўзимни алдаб, эрим бор деб овутиб юргунча эрсиз яшаганим маъқулроқ, – дедим қатъий оҳангда.

Готтфрид, худди кутилмаганда биров танасига нина тиқиб олгандек, бу қароримдан қўрқиб кетганидан жим кўзимга тикилиб қолди.

– Сендан бунақанги сотқинликни кутмагандим, – деди бироздан сўнг бегуноҳ фариштадек тикилганча.

Унинг бу қарашидан тутақиб кетдим. Ҳамиша пулга муҳтожлигим, олган маошим уйнинг тўловларидан ортмаслиги, шароитимиз оғирлигини била туриб унинг бирон жойда ишламаслиги, камига, бутун ҳаётимни заҳарлаб келаётган ичкиликни кўрарга кўзим йўқлигини била туриб ичиши ва ҳаётимиздаги ҳар қадамда учрайдиган, қалбимни оғритадиган барча икир-чикирларини гапириб ташладим.

У эса олдинига кўзларини лўқ қилиб эшитди. Сўнг-ра тўйга кетган харажатларни тўласам хоҳлаган вақтимда уйга қайтишим мумкинлигини айтди.

– Нима?! – дедим-у, бу гапдан оғзим очилиб, ҳозиргина тутақиб турганимга қарамай, бирон нарса деб эътироз билдирилмай, нафасим ичимга тушиб кетди. Готтфрид нотўғри гапирганлигини дарҳол англаб ўзини оқлаш мақсадида:

– Тўғри-да, ётти ёт бегоналарни бир кунда сени деб неча йиллар йиғган пулимга едириб-ичириб юбордим. Мабодо ана шу пулга швед тилини ўрганганимда ҳам бунчалик алам қилмасди. Театрда юк ташимай, кўнглингга мос бирон-бир ишни топардинг... Пул топиш қанчалар қийин, топганимдан кейин ҳам уни бир мақсад билан ишлатиш керак-ку. Камбағал одамга бировларни едириб-ичиришнинг нима кераги бор эди?.. Агарда ўшанда гапимга кириб швед тилини ўрганганимда ҳозир бошқачароқ тушунчага эга бўлар эдинг...

– Ичкиликка сарфлайдиган пулларинг, нима, осон йўл билан топиладими? – дея қичқирдим.

Готтфрид турган жойида қизариб кетди ва:

– Ҳали шунақами? Йўқол. Бор, кет юртингга. Бор ўша алкаш отангнинг олдида, – дея нарсаларимни эшик олдида қолдириб чиқиб кетди.

Ўша кундан бошлаб индамай ишга бориб-келиб юрдим. Готтфрид ҳар куни ишдан қайтар чоғим уйимиз олдидаги майдонча четидаги ўриндиқлардан бирида мени кутиб ўтирар, бироқ кўриши билан бошини бошқа томонга буриб оларди. Мен ҳам гўё уни кўрмагандек ўтиб кетардим. Орадан чамаси бир ойлар ўтиб у кўринмай қолди. Олдинига, юрагим безовта бўлишига қарамай, бирон-бир ҳийла ўйлаб топган бўлса керак деб юрдим. Аммо унинг қораси кўринмасди. Бир куни ишдан қайтиб уникига кириб бордим. Эшикдан киришим билан не кўз билан кўрайки, хона ўртасида натурачи қиз қип-яланғоч ўтирар, ширакайф Готтфрид эса уни чизиш билан овора. Эшикни очиб ичкарига киришим билан иккисини ҳам нигоҳи менга қадалди.

– Қолган-қутган кийим-кечагимни олишга келдим, – дедим ноўрин кириб келганлигимдан ўзим ноқулай бир аҳволда.

Дабдурустанд останада пайдо бўлганимдан Готтфриднинг юзида майин табассум пайдо бўлди-ю, бироқ гапимни эшитиб бирдан тундлашди.

– Гавдангни тик тутишга ҳаракат қил, нима, букримисан? – дея натурачи қизга дағдаға қилиб бақира бошлади. Қизга Готтфриднинг дағдағаси офир ботишига қарамай, қиз мен томонга самимий майин табассум қилиб, гавдасини тик тутди ва Готтфридга қараб қовоғини уйди. Назаримда, аслида, бу ерга бошқа мақсадда келганим кўриниб турганига қарамай, қўлимга илинган нарсани олиб ижарага олинган уйга қайтдим. Нима қиларимни билмасдим. Орадан озроқ вақт ўтиб Готтфриднинг болалар майдончасида ўтирганлигини олисдан кўрдим. Назаримда, у менинг ишдан қайти-

шимни кутаётгандек туюлди. Бир хаёлим олдига бо-
риб, очиқча дилдан суҳбатлашгим келди-ю, лекин ай-
бини тан олмай ўзини оқлайверишини билганим боис
шаштимдан қайтдим. Шу воқеадан икки кун ўтиб поч-
тамда Готтфриднинг ажралиш мақсадида нотариусга
мурожаат қилганлиги ҳақидаги хатини олдим. Барча
хатти-ҳаракатлари замирида мени севиши, йўқотиб
қўйишдан қўрқиши оқибатида индамай изтироб чеки-
ши ётишини кўнглим сезиб турарди. Ана шунинг учун
вазиятни ўзгартириш мақсадида бир қадам ташла-
сам, балки, ҳаммаси бошқача кечарди. Бироқ ўшанда
миямда «Одам ўз қадрига етиши керак» деган фикр
тинчлик бермасди.

Расмий ажрашиб бўлганимиздан кейин Готтфрид
ҳар куни менга узундан-узоқ куни билан қилган иш-
ларини ва келгусидаги режаларини ёзадиган одат чи-
қарди. Олдинига ажралишга ажралиб, сўнг хат ёзиши
айни дамда ортиқча эди. Бемақсад театрда юк ташиб
юришим ва турмушимдаги зарба оқибатида кунларим-
нинг зерикарли, юракни сиқадиган бир тарзда ўтиши
ўз-ўзидан Тошкентга қайтишга ундади. Дардим оғир.
Уни бўлишадиган бирдан-бир одамим эса укам эди. У
мени аэропортда кутиб олди, иккимиз тўғри ижара-
да уйга кириб келдик. Аввалига аҳволим ёмонлигини
кўриб, бироз кайфиятимни кўтариш мақсадида у-бу
яхши янгиликлардан гапирди. Уйга кириб келишимиз
билан: «Сенга ҳақиқий ўзбекча ош пишириб бераман»,
– дея ишга киришиб кетди. Ошхонада унинг ош пиши-
ришини кузатиб ўтириб Швецияда ўтган уч йил ум-
римнинг барча икир-чикирларини рўй-рост гапириб
бердим. Укам жимгина тинглади-ю:

– Тошкентга қайтиб тўғри қилибсан. Сени қаердан
топишни биллади. Қолаверса, оилани расмий бир пар-
ча қоғоз билан сақлаб бўлмаслигига унинг ҳам ақли

етади. Начора. Вақт ҳамма нарсани ўз ўрнига қўяди, — деди мени тинчлантиришга уриниб.

Ишга кирдим. Аввалига интернетдаги почтамга, қўл телефонимга тинимсиз қарардим, зора, Готтфриддан хабар бўлиб қолса дея. Аммо у ичиб маст бўлган онлари қўнғироқ қилар ва миясига келган бир чақага арзи-майдиған майда жанжалларимизни эслаб филдан туя ясаб ҳақорат қилишга тушарди. Унинг бу машмашаси бора-бора шунчалар жонимга тегдики, ўз-ўзидан қалбимда унга жой қолмади. Бироқ бир чандиқ қолганини ҳис қилдим. Шу билан бирга, бу ҳаётнинг бирон-бир формуласи ёки аниқ бир ҳисоб-китоби йўқ, инсон қалби эса жуда ҳам чалкаш эканлигини тан олдим».

Шу ерда Гули кундалигини якунлаганди.

Толиб кундаликни ўқиб бўлдию юрагида бир нарса тўнкарилиб кетиб, Гулига нисбатан чуқур ҳурматни ҳис қилди. Ўша куни кундаликни яна жойида қолдириш учун бир неча бора уриниб иложини қила олмади. Бироқ эртаси кунига Гулини тушликка таклиф қилиш мақсадида келса, худди кечагидек унинг хонасининг эшиги қия очиқ, ичкарида эса ҳеч ким кўринмасди. Толиб вақтдан фойдаланиб кундаликни дарҳол жойига қўйиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек тезда ортига қайтди. Бироздан кейин эса Гулининг қўл телефонига қўнғироқ қилиб, тушликка таклиф этди. Учрашиш олдидан агарда Гули кундалик ҳақида бирон нарса сўраб-суриштириб қолса, қандай жавоб беришни ўйлаб хавотирга тушди. Ўқиганлигини тан олиши ҳам яхши эмас, кеча ишхонасига борганимни бировдан эшитган бўлса, хабарим йўқ дейиши эса қизни шубҳага солиши аниқ. Аммо кундаликнинг бир кунга йўқолиб қолгани Гулининг эътиборини тортмаслиги мумкин эмас. «Хўш, вазиятдан қандай чиқсам бўлади» деган ўй билан Толиб Гули билан учрашди. Гули олдиниға

тушлик вақтида ҳеч нарса бўлмагандек ундан-бундан гапириб ўтирди. Толиб қиз кундалиги йўқолиб қолганини сезмаслиги мумкин эмас ёки кеча уни излаб ишхонасига борганидан хабари йўқ, агар ҳақиқатан шундай бўлса, шубҳадан холиман дея бир неча бор қизга синовчан нигоҳ ташлади. Лекин Гули синини бузмади. Фақат улар овқатланиб бўлиб ўринларидан туришаётганида қиз унга бир неча бора сирли кулимсираб, бировнинг хати, шахсий кундалиги, телефони, интернет почтасига қизиқувчи одамлар ҳақида у-бу гапни қистириб ўтди. Толиб қизнинг айёрлиги ва гапни узоқдан бошлаганидан ҳушёр тортди. Бироқ Гули қишлоғига кетмоқчи бўлиб йўл сумкаси билан ишхонасига келгани ва сумкасини ўриндиқда қолдириб, ўзи компьютерда нимадир ёза бошлагани, кўз олдига бирга ишлайдиган ходимларидан бири келиб бегона сумка эканлигини кўра-била туриб аввалига: «Қимники?» – дегани, саволни бериш билан бир пайтда сумкани очиб, ичидагиларга қизиққанини гапирганида уни шу тоифадаги одамлар билан тенглаштираётганлиги оғир ботиб, ортиқ кундаликни ўқиганини сир тутишга сабри чидамади. Қисқа ва лўнда қилиб кундаликни ўқиганини, бундай қилишига асосий сабаб қизни яхши кўриб қолганини, агарда рози бўлса, оила қуриш ниятида эканлигини гапириб, кечирим сўради. Гули аввалига, Толибнинг назарида, бирдан оқариб кетди. Сўнг бироз қизарди-да, «Тушлигимиз тугади», – деди чеҳрасида қувонч ярқ этиб.

***

Толиб уйга кириб келганида алламаҳал бўлиб қолган эса-да, Соня хола уйда йўқ эди. «Альфред амаки касалхонадалиги учун Тоня бувининг олдига чиққан

бўлса керак», – дея музлаткичдан ўзига қўйилган егуликни олиб илитди ва апил-тапил овқатланди.

Бир хаёли, кампирдан дарак бўлмагач, Тоня бувиникига бормоқчи бўлди, сўнгра баъзида кампирлар, бирон қизиқ кино кўрибми, суҳбатга киришиб кетибми, узоқ-узоқ ўтириб қолишларини эслади. Эрталаб кампир билан, бирон ёрдам керак бўлса, қўл телефонига қўнғироқ қилишга келишганлиги учун қўл телефонига қаради. Йўқ, ҳеч қандай қўнғироқ бўлмаган. Ҳаммаси жойида бўлса керак дея хонасига кириб, тўшагига чўзилди-да, уйқуга кетди..

Эртаси куни Толиб ишга отланаётиб: «Наҳотки, Соня холам ухлаб қолган бўлса?» – дея айвонга мўралади. «Ие, келмабди-ку, кечаси Тоня бувиникида тунаб қолдимикан» деган фикрда эшикдан чиқди. Шу вақт икки нотаниш кишининг учинчи қаватга кўтарилиб кетаётганини кўриб: «Булар ким бўлди экан?» – дея ичида ўйлади ва бир хаёли Тоня бувиникига кириб ўтмоқчи бўлди. Соатига қараб, фикри ўзгарди. Яхшиси, ишга борганида қўнғироқ қилади.

Ишига бориб, қайта-қайта қўнғироқ қилса-да, жавоб бўлмади. Тоня бувининг ҳам телефонини кўтаришмади. Толиб энди бутунлай тинчини йўқотди. Пешиндан кейин бўлим бошлиғидан рухсат сўраб, уйга вақтлироқ қайтди.

Уйда ҳеч ким йўқ, эрталаб ошхона столида чала ичган чойи ҳам шундайлигича турарди. Толиб, худди томоғига нимадир келиб тиқилгандек, ҳовлиқиб тепа қаватда яшайдиган Тоня бувиникига кўтарилди.

Эшик ланг очиқлигидан ҳайратланиб ичкарига мўралади. Уй одамга тўлиб кетган, аёллар бошида қора рўмол, устиларида ҳам қорамтир кийим. Эркаклар ҳам мотамга мос кийинишган. Толиб уларнинг баъзиларини таниса, баъзиларини биринчи кўриб туриши

эди. У ўз иш билан овора бўлиб ёнида юз берган воқеадан беҳабар қолганидан ўсал бўлди.

Ҳамма жим, юзларида қайғу билан чуқур ўйга ботганча сукут сақлаб ўтиришибди. Онда-сонда кимлардир ўзаро пичирлашиб қўяди.

Икки кун олдин операция бўлган Альфред амаки ҳам шу ерда, уйнинг тўрида, дераза ёнидаги диванда ўтирар, аммо Тоня буви билан Толибнинг уй бекаси кўринмасди. Толиб бош ирғаб саломлашганча ичкарига юрди. Юраги кимдир қаза қилганини сезиб турарди. Аммо ким?! Альфред амаки Толибни кўрдию ўпкаси тўлиб, кўзларидан ёш қуйилиб, бош ирғади. Ҳаммаси тушунарли, демак, Тоня буви!.. Лекин Соня хола қаерда, нега у кўринмаяпти?.. У бир амаллаб одамлар орасидан ўтди-да, Альфред амакининг ёнига бориб ўтириб олди. Чолга қаттиқ қайғуриш мумкин эмас, Толиб нима қиларини билмас, кўз олдида отасининг ўлим маросими гавдаланарди.

Ўшанда Толиб жуда хотиржам, онасининг йиғлашига ҳам бефарқ, ўзимни дадил тутишим керак дея ўйлаган эди. Мусулмонлар одатига кўра қабрга марҳумнинг яқинларидан бир тушиб, майитни лаҳадга қўяди. Толиб катта йигит бўлиб қолганлиги боис амакилари уни туширишди. Ўшанда отасининг муздек танасини қабрга қўяр экан, юрагидан бир нарса чирт этиб узилгандай, қабрда отаси билан бирга ўзининг болалигини қолдириб чиққандек, қалби ҳувиллаб қолганди. Толиб учун отаси ишонч, суянч, ғайритабийй бир куч эди. Орадан вақт ўтиб ана шу ҳис-туйғуни бошқачароқ бир шаклда аввал Соня хола, кейин эса мана шу эр-хотинлар эгаллаганди. Толиб чолга таскин бериш мақсадида уни маҳкам бағрига босди. Альфред амаки елкаси силкиниб бироз унсиз йиғлади. Бу орада хонага Соня хола кирди. Толибга кўзи тушиб, кел-

дингми дегандай бир қараш қилганча нариги хонага ўтиб кетди.

Одамлар Тоня буви хусусида секин-секин, пичирлаб гаплашишарди. Толиб ўтирган жойида Соня хола кириб кетган хонага марҳумнинг ётқизиб қўйилганлигини, у кеча дунёдан ўтганлигини, насронийлар ода-тига кўра эртага, яъни учинчи кун дафн этишларини атрофдаги ўрисча-ўзбекча шивир-шивирлардан тушуниб олди.

Издихом орасида Надя буви ҳам кўринмасди... Балки, ичкарида қизининг тобути ёнида ўтиргандир...

Толиб отасининг ўлимидан сўнг ҳаёт деган тушунчани қисман англагандек бўлса, ҳозирги ҳолатда Альфред амакининг ёнида тилсиз-забонсиз ўтирар, нима деб таскин-тасалли беришни билмас, фақат одамларнинг хатти-ҳаракатини кузатиб, нима қиларини билмай ўтирарди. Яхшиямки, унинг бу ҳолатини хонадан қайтиб чиққан Соня хола пайқади. У Толибнинг олдига келиб:

– Юр, Тоня бувинг билан видолашиб чиқ, – деди.

Толиб Тоня бувининг бағрикенглиги, хотиржамлигини яхши кўрарди. У Соня холага ўхшаб ҳеч қачон асабийлашмас, сабрли, энг муҳими, ҳар қандай вазиятда ҳам кишини тушунишга ҳаракат қилар, ўзидан айб ўтса, ёши улуғлигига қарамай, кечирим сўрашдан тортинмайдиган жуда юмшоқ кампир эди. Толиб Соня холадан аразлаши, унга қаттиқ-қуруқ гаплар айтиб юбориши ҳам мумкин эди-ю, лекин Тоня буви билан ҳатто овозини хиёл кўтариб ҳам гаплаша олмасди. Унинг назарида, кампир ҳақиқий зиёли аёл эди.

Толиб Соня холага эргашиб ичкари уйга кирди. Бу хона илгари китоб ва ҳар хил мебеллар билан тўла эди. Эндиликда у бўшатишган, ўртада эса атрофи гуллар билан безатилган тобут турар, тобутда эса осуда

уйқуга кетгандек Тоня буви ётарди. Толиб кампирнинг таниш, беозоргина юзига кўзи тушиши билан ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди. Соня хола йиғлайвериб, кўз ёшлари қуриб қолгандек эди. У Толибни тобутга яқинроқ келишга чорлаб, ўзи тобут ёнига бориб чўккаладида, «Майли, йиғла, йиғлайвер, бироз юрагингни бўшатиб ол», – деди унга. Худди шу гапни кутиб тургандек, Толибнинг кўзларига шашқатор ёш қуйилиб келди. Бундан Соня холанинг кўнгли бўшашиб кетиб, Толибни қучганча изиллаб йиғлашга тушди. Хонага кирибчиқиб турган ҳар хил миллатга мансуб чол-кампирлар унинг елкасига қоқиб юпатиб қўйишарди. Шу вақт Альфред амаки пайдо бўлди. У Толибни хонадан олиб чиқди-да, ҳалигина ўзи ўтирган диванга олиб бориб ўтқизди. Бу орада Соня хола унга сув ичирди. Толиб бироз ўзига келгач отасининг маросимида кўпчилик такрорлаган «Ўлим ҳақ, бир кун биз ҳам ўша ерга бо-рамиз» деган жумлани қайта-қайта хаёлидан ўтказди.

Хонада одам камаймасди. Бири кетиб, бири келар, афтидан, уларнинг аксари чол-кампирнинг шогирдлари, институтда бирга ишлаган ҳамкасблари эди. Толиб Альфред амакининг ёнида узоқ ўтирди. Хаёлига дам сайин Надя буви келар, «У қаерда экан, қизининг вафотидан хабар топдимикан?» – деб ўйларди. Бир маҳал Соня хола Альфред амакига қандайдир дорилар келтириб берди-да, Толибга қараб:

– Сен энди уйга бора қол, бу ерда қиладиган бошқа ишинг йўқ, – деди.

Толиб эртаси кунига ишга кетди. У Тоня бувининг дафн маросимида қатнашмоқчи эди. Соня хола унамади.

– Қўй, вақти келиб мени кўмсанг ҳам етади. Шу совуқ ўлимнинг башарасини қайта-қайта кўравермагин, – деди.

Толиб кампирнинг бу гапидан ҳушёр тортди. Эрта бир кун кампирга бирон нарса бўлса, миллионлар яшаётган бу гавжум шаҳарда ёлғизланиб қолишини ҳис қилиб, ичида нимадир чирт этиб узилганини пайқади...

Эртаси куни Толиб газетада навбатчи эди. У Содиққа вазиятни тушунтирди. Содиқ дўстининг қарияларидан яхши хабардор эди. Афсус чекди. Кейин гап бошлади:

– Э, оғайни, сен роса бахтли йигитсан-да, кундузи чироқ ёқиб ҳам бунақа одамларни топа олмайсан. Отанг жуда ақлли, одам танийдиган киши эканларда. Сен ғўр болани мана шунақа ишончли одамларга бекорга ишониб топшириб кетмаган-да. Бўлмаса, ҳозир менга ўхшаб Тошкент бўйлаб ижарама-ижара тентираб юардинг. Биласанми, Бешёғочда бир поляк чолникида тўрт йил яшаганман. Айёр чол уйимни сенга қолдираман дея нотариусдан васият қоғози қилиб берганди. Ёш эмасманми, унинг гапига лаққа тушиб, уй меники дея, нима айтса, қилиб юраверибман. Ҳаммасидан алам қиладиган жойи бу ҳақда ҳаммага гапириб қўйганимда. Отам олдинига ишонмади. «Сен хаёлпарастдан бошқа, нима, Тошкентда одам қуриб қолибдими?» – деди. Сўнгра васиятнома нусхасини кўриб: «Омадинг бор экан», – дея бечора менга ўхшаб у киши ҳам чиппа-чин ишонди. Чолни уйга меҳмонга чақирар, далада нима пишиб етилса, лўкиллаб кўтариб келарди, хуллас, у оиламиз аъзосига айланди.

Тўртинчи йили чол ўлиб қолди. Кутилмаганда Варшавадан бир поляк йигит келиб, нотариус билан биргаликда васият қоғозини кўрсатди. «Мана сенларга», – дея ўзимдаги васият нусхасини кўрсатдим. Чол охириги дамда менга берган васиятини бузиб, Варшавада яшаётган жиянига уйни қолдирган, менга эса лом-мим

демаган экан. Ўша кунидек жияни ортимга бир тепиб уйдан ҳайдади. Бироз вақт ўтиб уйни сотиб, Варшавага кетди.

Отамнинг олдида ўзимни оқлаш мақсадида: «Ким ўйлабди ўладиган ва у дунёга кетишга тайёргарлик кўраётган одамнинг қалбига шундай қабихликни сингдиришга қодирлигини?» – дедим. Отам эса худди мени бугун биринчи марта кўриб тургандек: «У дунёни тинч қўй, падарлаънат. Сен олдин шу дунёни эплаб ол. Бекордан-бекорга чол фикрини ўзгартирмаган. Қилган меҳнатларингни таъна қилгансан, ҳеч кими йўқ дея хўрлагансан, таъмагир. Мана, хатти-ҳаракатингга яраша жазо олдинг. Ҳар сафар ўйлардим-а: «Бу падарлаънатининг нимаси бу чолга ёқиб қолибди?» – дея. Ўшанда отамнинг лақиллаб қолаверганимдан куйганидан сўкканини бир кўрганинда эди, қария ақлдан озибди деб ўйлардинг. Лекин, нима бўлганда ҳам, писмиқ чол отам иккимизни ҳам шунақанги ўтқизиб кетдики, бу ҳақда бировга айтишга одам уялади. Шунинг учун то бу воқеани отам эсидан чиқаргунича унинг таъналарига, авра-астаримни чиқариб сўкишларига миқ этмай чидадим. Ундан кейин Қорақамишда бир ўзбек кампир билан яшадим. Икки хонали уйда кампир менга ошхонадан жой берди. Бу ҳам камдек, кампир ўта хасис, ўтирсам ҳам, турсам ҳам, фидинглаб асабимга тегади. Ундан ҳам оғирроғи, уйига келган меҳмони билан нуқул Тошкентга бошқа вилоятлардан келган ўзбекларни жўрттага менга эшитадиган қилиб «қишлоқилар, даланинг одамлари» дея қошини чимириб пачакилаб ўтиради. Бир куни сабр косам тўлиб, шундай ёрилдимки, башарасига тик қараб: «Тошкентлик экансан, ички маданиятинг, қалб бойлигинг билан менга ўхшаган қишлоқиларни лол қилиб қўй, ана ундан кейин гапир. Сенга ўхша-

ган тошкентликлар писта билан сув сотишга ярайди, холос», – дея башарасига тупуриб чиқиб кетдим. У эса ортимдан оғзига келганини қайтармай бақирганча қолди.

У ердан кетиб тўқсонларга кирган карис кампир билан яшадим. Кампирга одам иси ёқмас экан, бир ой ўтар-ўтмас мени уйдан ҳайдай бошлади. Қўлимда ижарага бир йилга рози бўлгани ҳақидаги қоғози борлиги учун кампирнинг хархашаларига эътибор бермай эшигимни қарс ёпиб яшайвердим. Кампир нима қилиб бўлса ҳам мени уйдан қувиш мақсадида ҳар куни бир найранг ўйлаб топарди. Эшитган қулоқ ишонмайди. Охири кампир уйда қип-яланғоч юра бошлади. Буни-си энди ҳаддан ошиб тушди ва ўзимга ўзим: «Бу яхшилиқ аломати эмас», – дея қочиб кетишга мажбур бўлдим. Шу-шу ўзимнинг чол бўлишимни ўйласам, юрагим орқага тортиб кетади. Назаримда, қарисам тирноқ орасидан кир қидирадиган бадгумон чол бўлман. Сабаби, бу ҳаётни, одамларни ҳеч тушуниб бўлмайди. Ҳеч бир нарсага ишониб ёки суяниб бўлмайди. Ҳамма нарса мўрт. Кўзимга кўринган ҳамма нарса ўзимга ўхшаб бу дунёда қилтиллаб турибди. Яхшиям, Худони кўришга қурбимиз етмайди... агарда уни кўришга имкон бўлганида, одамзод ундан ҳам бирон-бир камчилик ўйлаб топиши аниқ эди... Хуллас, «Одам қариса бекордан-бекорга нафақага чиқмас экан» деган хулосага келдим...

– Соня хола ўлса, уйи кимга қолади? – деди дабдурустдан Содиқ ўз саргузаштларидан чалғиб Толибга қараганча.

– Билмасам. Биз бу ҳақда ҳеч қачон гаплашмаганмиз. Беларусда иккита қиз жияни бор. Ҳар-ҳар замонда телефонда гаплашиб туради.

– Сен ўзинг гап бошласанг бўлмайдимми?

– Эсинг борми? Соня хола худди онамдек бўлиб қолган. Онанга: «Ўлсанг уйни менга қолдир», – де-йишга тилинг борадими?

– Йўқ, албатта... Фақат катта шаҳарда ижарама-ижара ҳар хил ижарадорларнинг найрангларига ўй-найвериб юрагинг ҳам адои тамом бўлади, ижара тин-кангни қуритади. Буни сен тушунмайсан, – дея бирпас донишмандлик қилганидан сўнг унинг ўрнига навбат-чилик қилиб туришга ваъда берди.

Толиб эса иш тугаши билан уйига жўнади. Ич-карига кириши билан тамаки ҳиди димоғига урил-ди. Ажабланди. Соня холам чекмасди-ку. Ким бўлди экан? Пойабзалини ечиб, ошхона томонга ўтди. Соня хола эшикка орқа қилиб Толибнинг жойига ўтириб олган, дераза пардасини олиб ташлаган, ойна ҳам қия очиқ, марказий кўчани тўлдириб ўтиб-қайтаётган ма-шиналар шовқини баралла эшитилиб турарди.

Столда сигарет қутиси, кулдонда эзгиланган бир неча сигарет қолдиқлари.

– Бирданига бунчалик кўп чекмаслик керак, – деди Толиб унинг ёнидаги курсига бориб ўтираркан. Соня холанинг бир тола ҳам қораси қолмаган сочла-ри бироз тўзгиган, юз териси салқиганидан охириги кунларда ухламагани боис янада озгани кўриниб ту-рарди.

– Ўша куни кечқурун сени кутиб ўтирсам, Тоня те-лефон қилиб, ўзини ёмон ҳис қилаётганини айтиб қол-ди, – деди деразадан кўзини олмай гап бошлаб. – Бор-сам, эшик очиқ, Тоня тўшагида қимирламай ётибди. Мени кўриб ўзича жилмайган бўлди. Ҳаво етишмаёт-ганидан ҳансираб турганини пайқадим. Дарҳол тез ёрдамга телефон қилмоқчи эдим, унамади. Ярим соат ўтар-ўтмас гапириб турган ерида илкис бир «уф-ф» дедию жони узилди... Ишонасанми-йўқми, жони шун-

дай осон чиқиб кетди. Қариб-қовжираб қолган совуқ танаси қолди...

Бугун жойига қўйиб келдик. Эри юрагидан операция бўлган эмасми, бу жудоликни зўрға кўтариб ўтирибди. Шунча дарди камлик қилгандек, Надя буви келиб, унга чунонам бақирдики, гўё Тонянинг ўлимига Альфред сабабчидек. Ярим ўпка билан шунча йил яшади. Овсар кампир эса ҳеч нарсани тушунмайди.

Альфред яхши одам, оғир-босиқ, кампир шунча бақир-чақир қиляпти, бир оғиз гапирмади. Она сифатида унга осон эмаслигини билади-да. Бечора Альфред ўзи не аҳволда ётибди-ю, касалхонадан чиқаман деб туриб олди.

Кампирга ҳам шу ёшида бу айрилиқ жуда оғир. Аммо инсон тупроқдан яралиб, яна тупроққа қайтиши табиий. Начора, буюк қудрат қаршисида биз, бандалар, ожизмиз. Лекин ёшим саксондан ошиб шуни англадимки, одамзод ўлимдан қанчалик қўрқмасин, кўпроқ умр кўришни ҳарчанд истамасин, барибир, юз йилдан ошиқ яшаш унга оғирлик қиларкан... Тақдири илоҳийга қарши бориб бўлмайди. Худо берган умрни бандаси истаса-истамаса охириги сониясигача яшашга мажбур... Ёшлиқда умр бир қултум сувга ўхшайди, кексайганда эса баъзида мана шу бир қултум сувни ютишга ҳам одамнинг сабр-бардоши етмай қоларкан...

Надя буви шўрлик, девонага ўхшаб ҳар куни ўзининг ўлимини кутиб ўтирса-да, кутилмаганда... Менга қолса-ку, қазоси етса, кампирни қизининг ёнига кўмиб келган бўлардим. Аслида, кампирнинг дардига энг яхши даво шу. Шаккоклик бўлса ҳам айтай, ҳамма нарсадан шу қадар тўйиб кетдимки, ҳар куни бир хил нарса такрорланади. Ейсан, ичасан, ётасан. Мақсадинг ўша кунни кутиш. Шунақанги ҳам бемаза ҳаёт бўла-

дими? Баъзан барчасига қўл силтаб Тонянинг ёнига бориб ётгим келади ўзимнинг ҳам. Бироқ, начора, тақдир иши бандасига боғлиқ эмас.

Толиб бутун вужуди билан Соня холасини тингларкан, Надя буви ҳақида сўрамоқчи бўлар, нега у дафн маросимида кўринмаганини аниқлаштиргиси келарди. Соня хола бўлса нуқул ўз-ўзича гапирар, ёнида Толибнинг ўтирганини ҳам унутгандек эди. Толиб бу икки қўшни эллик йилдан буён бирга яшаб келганини, булар билан бор-йўғи ўн икки йилдан бери яшаётган бўлса-да, шунчалик яқин бўлиб қолганини ҳис қилар, бу айрилиқни Соня хола юрагига яқин олаётганлиги, ёши ҳам бир жойга бориб қолгани Толибни хавотирга солаётганди. У ана шундай хавотир билан Соня холага қараб туриб ушбу шаҳарда онасидек меҳрибон бу аёлнинг ўрнини ҳеч ким боса олмаслигини ўйлар, қолаверса, унинг бошқа дин, бошқа миллатдан бўлишига қарамай, ақлли ва содда фалсафаси Толибнинг саволларига шундай ечим топиб берардики, бу жавоб унинг дунёқарашига батамом мос келарди.

– Тонянинг эрига ёрдам керак, – деб қолди кампир бир маҳал. – Сен Альфреднинг ёнида яшаб турсанг, бироз хотиржам бўлардим. Биласан, касал одамни ёлғиз қолдириб бўлмайди...

Толиб кампирнинг таклифини ўйлаб ҳам кўрмай маъқуллади. Соня хола деразага тикилганча ҳамон аллақандай хаёллар билан банд эди.

Ҳозир ўйлаб кўрса, Толиб ҳеч қачон биров билан яқин дўст бўлишга ҳаракат қилмаган экан. Баъзида ким биландир дилдан гаплашгиси келади-ю, сўз бошлаши билан суҳбатдошининг кўзларига тикилади-да, ҳафсаласи пир бўлиб қолади. Сабаби, у ўзи ҳақида бирон нарсани гапирётганида рўпарасидаги одам Толибнинг ҳикоясини бошқача қабул қилаётгандек,

унинг сўзларида ниманидир ташлаб юбориб эшитаёт-
гандек туюларди.

У Наргизни севиб қолганида ҳам шундай келишган
ва чиройли қизнинг қўли эгри эканини, бегона нари
турсин, ҳаттоки ўзига ҳам овоз чиқариб айта олмас-
ди. Айниқса, уни бошқа бир йигит билан қучоқлашиб
турганини кўрганида; бечора юраги Наргизни севиш-
да давом этаётганини ва бу жараёнга қарши қандай
курашганини.. Отасининг фавқулодда вафотидан сўнг
калаванинг учини бутунлай йўқотиб, тўнғич ўғил си-
фатида оиланинг масъулияти зиммасига келиб туши-
ши унинг учун гапирилмайдиган мавзуларга айланди.
Ўшанда Толибнинг жим юришини кўриб Соня хола:

– Ҳар қандай вазиятда ҳис-туйғуларни ақл билан
бошқариш керак, – деди ҳар бир сўзига урғу бериб.
Шунда Тоня буви:

– Соня, Толибга нисбатан жуда қаттиққўллик қил-
ма! Ёшлигининг озгина эсла. Нима, биз хато қилма-
дикми? Бу ҳаётни ҳеч қачон тушуниб бўлмайди. Ҳеч
бир қария ўтган умрини кўз олдига келтириб, агарда
чин дилдан тан олса, тўғри яшадим дея олмайди. Нис-
бийлик бор. Лекин бу дегани умр хатосиз ўтди дегани
эмас. Одам ҳис-туйғуларисиз, фақат ақл билан яшаса
қуруқ лошга айланиб қолади, – дея ўртоғига қарши
чиққан эди. Альфред амаки эса:

– Вақт ҳаммасига даво, фақатгина унинг ўтишини
сабр билан кутсанг бўлгани, аслида, вақт даво бўл-
майди, одам бошига тушган кунига кўникади, – деган-
ди эркакларга хос совуққонлик билан..

Эртаси куни Толиб ишдан қайтса, Соня хола унинг
тўшакларини Тоня бувиникига кўчирибди. Шу-шу
ишдан қайтиб, Соня хола билан овқатланиб, бироз
гаплашиб ўтирар, у-бу ишларига ёрдам берар, сўнг-
ра тунаш учун Альфред амакиникига чиқиб кетарди.

Чол Толибнинг келишини кутар, эрталаб ишга кузатиб қўяр эди, холос. Дам олиш кунлари эса, гарчи Соня хола айтмаса-да, Толиб ҳар иккала уйни супуриб-сидирар, чангларни артар, дўкондан керакли озиқ-овқатларни келтириб қўярди. Илгарилари бу ишларни Соня холанинг ўзи бажарар, Толибга иш қолдирмасди. Тоня бувининг кутилмаган ўлими йигитни чўчитиб қўйди. У нима қилиб бўлмасин кампирни уринтирмасликка, эҳтиёт қилишга урина бошлади. Худо кўрсатмасин, кампирга бир кор-қол бўлиб қолса, аввало, Толиб қаерда яшайди? Мана, Содиқ ижарама-ижара шаҳарда тентираб юради. Майли, бунга ҳам кўникади, бироқ отасининг барвақт ўлиmidан кейин Соня холага суяниб қолганини, усиз калавасининг учини йўқотиб қўйишини билади. Бўш вақтлари Альфред амаки билан айвончада ўтириб шахмат ўйнашарди. Кейинги пайтларда йигитда пайдо бўлган маҳзунликни пайқанган Соня хола ҳам, Альфред амаки ҳам унинг кўнглига қўл солиб кўришди. Агар юрадиган қизи бўлса, уйланиб, бемалол келиб яшайвериши мумкинлигини айтишди. Толиб бўлса Гули ҳақида қарияларга гап очмоқчи бўлди-ю, сўнг вақти-соати билан айтарман дея индамай кулиб қўя қолди.

Умуман олганда, Толиб билан Соня холанинг ташвиши кўпайган эди. Юраги операция бўлганидан кейин Альфред амаки ортиқча ҳаракат қила олмас, Надя буви эса қизининг ўлиmidан сўнг телба-тескари гапиргани етмагандек, инжиқ ва янги-янги қилиқлар чиқарадиган бўлиб қолганди. Соня хола ҳамма учун овқат пиширар, ҳар куни эрталаб Надя бувидан хабар олиб келарди. Толиб бир куни эътибор қилса, Соня хола хиёл ҳансираб, пишиллаб нафас оладиган одат чиқарибди. Ўзига индамади-ю, юрагига баттар хавотир оралади.

Дам олиш кунлари Надя бувидан хабар олиш Толибнинг зиммасига тушди. Надя буви Толибни уйига киргизиб олар, эндиликда у чолини хотирлашни бас қилган, марҳума қизининг болалигидан тортиб то охирги вақтларгача тушган суратларини бирма-бир кўрсатар, бу суратлар билан боғлиқ воқеаларни ҳам хотирлар, сўнг Худони унга шунча умр бергани, бу билан уни масхаралагани учун қарғашга тушиб кетар, ҳаял ўтмай ётоғидаги санам қаршисида туриб олиб чўқинганча кечирим сўрашга тушарди. Кампирнинг асаблари тамом бўлган, пов этиб ёниб, пис этиб дарров сўниб қоларди.

Надя бувининг уйи икки хонали бўлиб, учинчи қаватда эди. Хонадаги жиҳозлар ҳам унинг ўзига ўхшаб эски урфда бўлса-да, бу хонадонда, аввало, ёш бола бўлмаганлиги, қолаверса, уй бекаси ҳам уларни асраб-авайлагани боис мебеллар яп-янгидек ялтираб турарди. Толиб эса юздан ошган Надя бувининг, юзи, қўллари, бадани ажиндан тиришиб кетганига қарамай, ҳамон ёшлардек гавдасини тик тутишига, ўз хонадонини чиннидек қилиб тозалаб ўтиришига ҳайратланарди. Фақатгина, унинг назарида, кампир жуда кўп яшаганидан ҳаёти давомида кўрган ва учратган одамларини чалкаштирадиган, қизининг ўлиmidан сўнг эса қариб чарчаган мияси янада кирди-чиқди бўлиб қолгандек эди. Толиб уни четдан кузатар экан, ишхонасидаги компьютерини эсларди. Агарда компьютерга ҳам вирус тушса, ёмон ишлайди ёки ишлашдан тўхтайдди. Қизи Тонянинг ўлими Надя бувининг миясига вирус бўлиб тушганди. Тиббиёт ана шу вирусни тозалаш йўлини билганида эди, Надя буви, балки, ҳали узоқ яшарди.

Кунлар ўтиб Надя буви қизини йўқотганига кўникди, шекилли, бироз тинчиди. Толибдан биргаликда

қабристонга бориб келишни илтимос қилди. У кампирни тушунса-да, аммо унинг бир лаҳзада ўзгариб қоладиган феълидан чўчиди. Сабаби, Надя буви киракаш машиналарга ўтирмас, йўл транспортларида учраган одам билан жанжаллашар, рўпарасида бир қора кўринса бўлди, ҳуда-беҳуда гапларни гапираверадиган одати бор эди. Шу сабабли Толиб кампир билан олдиндан келишиб олди. Яъни қабристонгача енгил машинада боришади. Пулини ўзи тўлайди. Фақат Надя буви машинага ўтириб, тинчгина бориб-келса бўлгани. Кутилмаганда кампир дарҳол рози бўла қолди. Шунда ҳам Толиб бу итоаткорликка ишонмай киракашни кампирнинг ёши улўғлиги, инжиқ бўлиб қолгани хусусида огоҳлантирди. Киракаш фаросатли одам экан, «Хавотирланманг, ука, бизнинг эртанги кунимиз ҳам шу», – деди. Улар олдинига Надя бувининг чоли ётган қабристонга бориб, қабр атрофини тозалаб, чамбарини бўядилар. Сўнгра кампир Толибдан марҳумни хотирлаб Қуръондан бирон нарсани тиловат қилишни сўради. Толиб бир вақтлар бувиси ёдлатган суралардан бирини ичида ўқиди. Кампир ҳам худди Толиб сингари қўлини дуога очиб, охирида овоз чиқариб: «Гарчидинларимиз бошқа-бошқа бўлса-да, борадиган жойимиз битта», – дея ўрнидан турди. Шу вақт бир қуш чарх уриб уларнинг бошида бир-икки айланди-да, улардан икки қадам наридаги сувсизликдан қуришга тушган дарахтга қўниб сайрай бошлади. Кампир Толибга қараб: «Бу менинг чолим, ундан хабар олгани келганимдан хурсандлигини билдирмоқда», – деганча йиғи-сиғи қилиб, қуш билан гаплаша бошлади:

– Барибир, мендан кўра сенга енгилроқ. Борадиган жойингга кетдинг. Мен-чи, мен тириклар орасида масхара бўлиб яшамоқдаман... Ҳаммаси ёшимни ҳисоблайди... Одамлар жуда бемаза ва аблаҳ... Улар

шу ёшга киришимни ҳам кўролмайдилар. Сен мен-чалик узоқ яшамадинг... Уларни яхши билмай ўтиб кетдинг... Бу ҳам сенинг омадинг. Мен эса масхара бўлиб юрибман...

Толиб бир четда кимсасиз қабристонни кўздан кечириб, Надя бувини тинглаб, оғир хўрсинди, унинг умри поёнига етиб, бир бурдагина бўлиб қолганидан юраги эзилди. Айни чоғда, тоғдай суюнчидан айрилиб, мунғайиб қолган онаизорининг маъносига нигоҳи кўзига кўриниб кетди-да, томоғига тошдай бир нарса қадалганини ҳис қилди. Нафаси қайтди. Кўкрагини ишқадиди-да, ўрnidан сапчиб турди. Тинимсиз нола чекаётган кампирни, шу билан бирга, ўзини ҳам чалғитиш учун бориб кампирнинг нимдошгина елкасидан қучди.

– Бувигинам, бўлди-бўлди, одамлар билан нима ишингиз бор, сизни мен яхши кўрсам бўлди-да, – дея уни юпата бошлади овози титраб.

Шу аснода қабристон чеккасида туриб унга имо-ишоралар қилаётган киракаш ҳайдовчига кўзи тушди. Толиб ҳушёр тортди. Шошилмаса бўлмайди.

– Буви, бўлди энди, кетайлик. Ҳали Тоня бувини ҳам зиёрат қилишимиз керак, – деди.

Кампир эса гўё Толибни унутган, соғинган чолини топиб олгандек у билан «суҳбат»да давом этарди. Қараса, бўлмайдиган. Надя бувини даст кўтариб олди-да, йўлга тушди. Ҳеч нарсани тушунмаган кампирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кейин бирдан тинчиди. Толибнинг бўйнидан маҳкам қучиб олди-да, унинг қулоқларига фақатгина у эшитадиган қилиб: «Дунёда яхшилик ва муҳаббат ҳамма нарсадан голиб чиқади», – дея пичирлади. Толиб эса кампирнинг бисотида ҳалиям шунақа тушунчалар мавжудлигидан ҳайратга тушди. «Тўғри айтасиз, бувижон», – дея та-бассум қилди...

Тоня бувининг қабри янги бўлганлиги сабаб бу ерда ортиқча иш ҳам йўқ экан. Аммо кампир ўзи билан келтирган оқ бўёқли тунука қутичани Толибга берди-да, «Хочни бўя», – деди. Толиб унинг айтганини қилди. Сўнгра эътибор бериб қараса, бошқа қабрлардаги хочларнинг ҳаммаси қора рангда экан. «Бекор қилдик, қаранг, ҳаммаси қора рангда-ку», – деди. Кампир ўзиникини маъқуллаб туриб олди. Тоня қора рангни ёмон кўрарди, «Оқ рангда турсин, тамом-вассалом», – деди. Бир хаёли Надя бувига қулоқ солмай хочни қайтадан қорага бўяб қўймоқчи ҳам бўлди. Лекин фикридан қайтди, биринчидан, Надя бувиники яна тутиб қолиб, тўполон кўтариши ҳеч гап эмас, иккинчидан, «Рангининг қанақалигининг нима аҳамияти бор, ўликларга барибир эмасми?» – дея ўзини тинчлантирди. Надя бувини яна боягидай даст кўтариб қабристондан олиб чиқди. Машинага ўтиришлари билан кампир кутилмаганда камгап ва ювош бўлиб қолди...

Эртаси куни овқат олиб борганида кампир эшикни очмади. Нима қиларини билмай эшик очилишини анча кутди. Сўнг ҳовлига ўтиб кампирнинг парда билан тўсилган деразаларини кузатди. Бир маҳал парда очилиб, Надя бувининг қораси кўринди. Бундан Толибнинг жаҳли чиқиб овқатни қайтариб олиб кетди. Соня хола эса унинг зардасига парво қилмай: «Овқатни эшик олдига қўйиб келавериш керак эди, у қари бўлса, сенинг ақлинг жойида-ку», – деди. Кейинги кун ҳам эшик очилмаганди, егуликни эшик ортига қўйди-да, нарироқда кутиб турди. Бироздан сўнг ичкаридан оёқ товуши эшитилиб, эшик қия очилди ва кампирнинг қоқсуяк қўллари овқатни олиб, эшик яна ёпилди. Толиб: «Ҳа, қурмағур кампир-а», – дея кулиб қўйиб ортига қайтди.

Соня холасига айтган эди, «Қўявер, қарилик-да», – деб қўйди. Толиб унга тикилиб бир нарсага иқрор бўлди. «Ҳа, Соня холам жуда хокисор аёл, бўлмаса, Надя буви унга ҳеч ким эмас-ку». Шу аснода Альфред амакининг бир гапини эслади: «Миямизга сингдирилган ақидага кўра, шу пайтгача динлар одамлар қалбини тозалаб турадиган бир восита сифатида ўйлаб топилган деб юрардим. Энди ёшим бир жойга бориб, Худонинг борлигини инкор қилолмай қолдим. Сабаби, уни кўра олмасак-да, бироқ у яратган фаришталар атрофимизда, худди ўзимизга ўхшаб, одам шаклида яшаётгани ва у яратган бу оламни ана шу яхши одамлар сақлаб турганига, бундай фариштадек одамлар ҳар бир халқ, ҳар бир миллат, ҳар бир дин орасида бор эканлигига аминман...» Ҳа, амаки тўғри айтадилар, Соня холам, Тоня бувилар фаришта бўлмай, нима ахир?!

Кунлар ўтиб Альфред амакининг аҳволи анча ўнгланди. Рангига қон югуриб, Толибнинг ёрдамисиз ўзини эплаб юрадиган, майда-чуйда уй юмушларни бажарадиган, хийла енгил нафас оладиган бўлиб қолди. Бироқ Надя бувининг аҳволи чатоқ эди. У овқатни олишга оларди-ю, эшикни ҳеч кимга очмас, телефонни кўтармас, дераза пардаларини бутунлай ёпиб ташлаган эди.

– Уч кундан бери Надя бувининг овқатлари ташқарида қолиб кетяпти, олмаяпти, – деб қолди Соня хола бир куни. – Деразасига термилавериб чарчадим, бошим қотди, сени кутиб ўтирибман..

Толиб тушунди. «Бир хабар олиб келмайсанми», – демоқчи.

Толиб индамай овқатланаркан, Соня холага: «Нима қилишимни истайсиз?» – дегандек тикилди. Кампирнинг югур-югурлардан тинкаси қуриганлиги яққол кўриниб турарди.

– Балки, Надя бувини ўз ҳолига қўярмиз, керак бўлсак, ўзи телефон қилиб қолар, – деди.

Хола ўз хаёллари билан банд, Толибни эшитмасди ҳам.

– Менда қўшимча калит бор, хўп десанг, бирга бориб кампирнинг эшигини очсак, – деб қолди бир маҳал. Толиб:

– Бизнинг ташрифимиз ёқмай, кампир жанжал кўтариб қолса-чи? – деди. Соня хола эса:

– Кейин нима бўлса бўлар, – деди нимадандир безовталаниб.

Кампирникига келиб, аввал қўнғироқни босиб, эшик очилишини кутиб туришди. Жимжитлик. Толиб қулоғини эшикка тақаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан тиқ этган товуш эшитилмасди. Соня хола эса ниманидир пайқагандек, унинг ёнида юраги пўкиллаб турарди.

– Ҳеч нарса эшитилмаяпти.

Толиб эшикдан четроққа ўтиб, «Очинг», – дегандек Соня холага йўл бўшатди.

Соня хола қўллари титраган кўйи калитни солиб буради. Эшик очилиши билан, худди шуни кутиб тургандек, ичкаридан ақимтир ҳид ташқарига урилди. Иккаласи баравар оғиз-бурунларини бекитишди ва ранглари ўчиб, бир-бирларига маънодор қараганча ичкарига қадам босишди. Барча хоналарнинг эшиклари очиқ турар, мебелларни чанг босган, дераза пардалари ёпиқ, ошхонадаги сув жўмраги чала ёпилгани боис сувнинг чик-чик томчилагани эшитиларди. Толиб тўғри кампирнинг ётоғига кирди. Ётоқ бўм-бўш. Ошхонага қараб югурди. Ҳеч ким йўқ. Соня хола эса унинг ортидан дийдираганча эргашиб юрарди. Толиб залга ўтди, бу ерда ҳам ҳеч ким йўқлиги боис ҳиднинг қаердан келаётганини аниқлаш мақсадида бирпас тек

қотди. Соня хола ҳам бироз Толибнинг ёнида турди-да, балконга, Надя бувининг кераксиз анжомлари турадиган томонга қараб югурди.

Балконга чиқдию бирдан:

– О, нет, нет, это грех! – дея чинқириб юборди.

У билан кетма-кет етиб келган Толиб шифт бурчагида ингичка арқонга осилиб турган Надя бувининг жасадини кўриб тошдек қотиб қолди. Шу аснода Соня холанинг ҳолсизланиб қулаб тушаётганини кўриб у томон отилди-да, кампирни суяб қолди. Кейин уни даст кўтариб, залдаги диванга олиб келиб ётқизди. Ошхонадан қўлига илинган идишга сув олиб келиб, унинг юзига сепди, ичинг деб оғзига тутди. Кампир бир-икки қултум ютгач чуқур-чуқур нафас ола бошлади. Толиб охирги вақтларда Соня холанинг юраги оғришини биларди-ю, аммо қандай дори ичишига эътибор бермаган экан, шу боис энг маъқули тез ёрдам чақирриш деди-да, телефонга югурди.

Атроф жимжит, қаердадир соат чиқиллар, қаердадир чик-чик сув томчилаб турарди.

Бироз ўзига келган Соня хола ётган ерида нуқул:

– Боже мой, боже мой! – дея такрорлар ва тинимсиз чўқинарди.

Толиб эса унинг ёнида, диваннинг бир четида кампирдан кўз узмай гарангсиб ўтирар эди.

Орадан бироз ўтгач дастлаб Соня хола ўзини қўлга олиб, Толибга қаради. Йигитнинг ҳам рангида ранг қолмаган, кўзлари қўрқувдан ола-кула бўлиб кетган эди. Кампир ҳалиги идишда қолган сувни Толибга тутти: «Ич», – деди буйруқ оҳангида. Шундагина Толиб ўзига келиб, сувдан ҳўплади. Соня хола тетикланиб ўрнидан турди-да:

– Ошхонадан пичоқ олиб кел, – дея ўзи балконга чиқиб кетди.

Қуёшга қараган балкон эшик-деразалар берклиги боис ниҳоятда иссиқ ва дим эди.

Толиб пичоқ олиб келди. Соня хола жасадни кўтариб турди, Толиб бир амаллаб арқонни кесди. Кейин милиция келмагунча жасадга тегмаслик кераклигини билса-да, Соня холанинг буйруғи билан ҳилвираб қолган жасадни кўтариб ётоқхонадаги диванга олиб чиқди. Бу орада Соня хола маҳалла милициясига телефон қилиб, бўлган воқеани шоша-пиша қисқача гапириб берди. Толибни Альфред амакига жўнатди.

Толиб йўл-йўлакай: «Бечора Альфред амакининг юраги кўтарармикан?» – дея ўйланиб борди. Эндигина уйқудан турган Альфред амаки Толиб сўзини бошламасидан ҳаммасига тушунди.

– Кетдик, – деди, дарҳол елкасига камзулини иларкан.

Улар етиб келишганида маҳалла милицияси, яна бир неча киши ва тез ёрдам ходимлари уйни ҳамда жасадни кўздан кечириб, Соня хола билан суҳбатлашиб турарди.

***

Жамоада норозилик кучайиб борарди. Бош муҳаррирнинг жамоани ёшартириш мақсадида бошлаган қалтис ҳаракати бу ерда анча ишлаб қўйган ходимларга оғир ботиб, ҳаммаси биргаликда муҳаррирга қарши нимадир уюштирмақчи бўлиб юришар, юзга яқин ходим ошкора тарзда икки гуруҳга ажралган эди. Ҳали ишни яхши ўзлаштира олмаган ёшлар тажрибали ходимлар олдида ожиз, уларнинг жамоадаги ўрни ҳам билинмасди. Толиб тенгилар эса энди бемалол аравани торта олишарди. Шу боис бошлиқ асосан шу ёшдагиларга умид боғлаган эди. Улар билан яккама-якка, баъ-

зида ҳаммасини тўплаб, суҳбатлашар, жамоанинг келажаги хусусида кенгашарди. Бу эса кекса ходимларга ёқмас, кун сайин аламзадаликлари ортиб борарди.

Аввал ўринбосар бўлиб ишлаган, ҳозир оддий ходимликка туширилган Мансур ака деган киши бош муҳаррир хонасидан чиқаётиб Толибга кўзи тушди-да, хонаси эшиги олдида тўхтаганча уни кутиб турди.

Аллақачон олтмишдан ҳатлаган бу одам охириги вақтларда, кейинги ўзгаришлар сабабми ёки ўзининг феъли шунақамаи, икки гапининг бирида биз ҳам эллиқдан ошиб қолдик деб ҳамманинг жигига тегиб юрар, ҳамиша икки юзи қизариб, укки кўзлари билан одамга шундай қараш қилардики, Толибнинг назарида, бу қарашни билан ичингни ҳам кўриб тургандек эди.

У Толибни ҳайратга солганча қуюқдан-қуюқ сўрашиб кетди. Ҳатто қишлоқдаги онасининг соғлиғи билан ҳам қизикди. Кейин эшикни очиб, ичкарига таклиф қилди. «Гап бор», – деди.

Толиб индамай эргашди. Мансур ака ўз ўрнига бамайлихотир ўтириб олгач гапни мақтовдан бошлади. Толибни ва у тенгилар ҳақида: «Сизлар коллектив устунларисиз, сизларга қаттиқ ишонамиз», – деди. Толиб ичида фикрини турган эса-да, унинг асл мақсади нима эканини тушунолмади жимгина эшитарди. Бу одам, айёрлиги етмагандек, иккиюзламачи, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қачонлардир чоп этилган, лекин бир чақага арзимайдиган китоблари билан фахрланиб юрадиган, аммо, тан олиш керак, қонунни яхши биладиган кекса журналистлардан эди. Толибга ўхшаган ёшларни писанд қилмас, иш юзасидан саломга алик олса-да, улар бирон нарсани сўраб қолса, «Шуни ҳам билмасанг қандай қилиб бу даргоҳда ишлаб юрибсан?» деган оҳангда кибр билан жавоб қайтарарди.

Ўта эҳтиёткор, туллак бўлса ҳам, негадир бу сафар гапни кўп айлантормади: мақсадини лўнда қилиб айтди-қўйди.

– Мен иш фаолиятим давомида озмунча бошлиқлар билан ишламадим, – деди қип-қизил юзларини қўллари билан ғижимлаганча, – аммо бунақасини биринчи кўришим. Лекин ўрганган жойим, умримнинг кўп қисми шу даргоҳда ўтди. Шунинг учун бу ердан кетишим осонмас. Қолаверса, нафақадалигим туфайли ишдан ҳайдашга умуман ҳаққи йўқ... Жамоани эса қаланғи-қасанғи чаласаводлар билан тўлдиришига жим қараб туролмайман. Бунинг устига, енгилтак котибаси билан эшикни ичкаридан қулфлаб, соатлаб ҳиринглашиб ўтиришларига ўлайми бу одамнинг!.. Лекин сизларга ҳам қойил эмасман! Нима учун мум тишлаб юрасанлар, кўзларинг кўр, қулоқларинг кар!.. Ахир, бугун ёшларга эътибор катта, гапларингиз кесади, ҳаракат қилмайсизларми?! Ариза билан чиқмайсизларми?! Агар йўл-йўриқ керак бўлса, мана, мен борман. Масалан, менда ҳозир ҳаммаси таппа-тайёр, юқори ташкилотга керакли хатни тайёрлаб қўйганман. Имзо чексангиз, бас, муаммо ҳал.

У Толибнинг олдига бир неча киши имзо чеккан хатни ташлади.

Толиб журналистикани танлаганидан ачинмайди. У бу соҳага аралашиб, ҳар хил давраларга кириб-чиқаверганидан одам танийдиган, киши қанчалик илмли, ички маданияти бой ва дунёқараши кенг бўлса, шунчалар хокисор, соддадил ва камтарин бўлишини, бу хислатлардан қанчалик маҳрум бўлса, шунчалик тубан ва такаббур бўлишини аллақачон тушуниб етганди. Агар ҳозир эшитган гапларни бошқа одам, таги тоза, ҳалол бир киши айтганида эди, балки, уни қувватлаган бўларди.

Тўғри, у бир пайтлар бош муҳаррир – Комил акани қаттиқ ҳурмат қиларди. Чунки биринчи бор бу даргоҳга келиб шу одамга учраган, унинг кимлигини билмай, соддалик қилиб анча-мунча гапларни гапириб юборган бўлса-да, тангилик қилиб Толибни ишга олган ва ўрталарида кечган суҳбатни бирон марта юзига солмаган; ҳаттоки мақолаларида йўл қўйган камчиликларини кўрганда ҳам: «Ишга кираётганиндаги шижоатинг қани?» – дея бирон марта таъна ҳам қилмаган эди. Кейинчалик эса... Айниқса, котибаси билан боғлиқ мишмишларни эшитавергач, ихлоси қайтди. Ахир, кимсан, нуфузли бир нашрнинг раҳбари ўз жамоаси кўз олдида шундай ишларни ўзига лойиқ кўрса... Ахир, бу жамоага ҳурматсизлик-ку!

Бир куни Толиб Альфред амаки билан шахмат ўйнаб ўтириб бошлиғини шу борада «ғийбат» қилиб қолди. Шунда чол кулимсираб: «Дунё деган бу шалдироқ аравага энди ақлинг етяптими, ҳокимият қўлида бўлган эркаклар атрофида ҳамиша шунақанги аёллар ўралашиб келган, бундан кейин ҳам шундай бўлади. Гарчи сиёсатчилар ўзларини бошқалардан юқори қўйишга ҳаракат қилсалар-да, афсуски, уларнинг ҳаёт тарзи бир хил, менинг маслаҳатим, сен бундай ўйинларга аралашма, бошлиғингни бошлиғингга ўхшаган кучлироқ одамлар тартибга солсин», – деганди...

Мансур ака музлаткичидан муздек сув олиб Толибга узатди. Толиб сувдан бир ҳўплаб, стулга қайтиб қўйди-да, ўзини ҳушёрлик билан кузатиб турган суҳбатдошига тик қаради. Хатга назар ташлашни ҳам истамади.

– Мансур ака, мени бунақа ишларингизга аралаштирманг, – деди. Сўнг: «Бошқа гаплашадиган гапим йўқ», – дегандек ўрнидан туриб эшикка қараб юрди.

– Бошлиқнинг ўйнашини ёқтирмасанг-да, ўзини яхши кўрасан, шундайми?

– Тушунмадим, – Толиб эшик олдида тўхтаб, унга ўтирилди.

– Бош муҳаррирни ҳурмат қилишингни биламан, – деди Мансур ака совуқ кўзларини унга қадаганча. – Агар менинг маслаҳатимга кирсанг унинг ўнг қўлига айланасан...

Толиб рўпарасидаги бу кимсанинг буқаламунлигидан ҳайратга тушди. Тавба, одам дегани ҳам шунчалик маккор бўладими?!

Мансур ака фурсатни қўлдан бермай столдан хатни олди-да, Толибга тутқазди.

– Аввал ўтириб хатни ўқиб чиқ, сўнг раҳбарнинг олдига кир-да, унга хатда ёзилганларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай гапириб бер, лекин имзо чеканлар, айниқса, мен ҳақимда ҳеч нарса дема, хатда айтилган талабларни бажарса, у керакли ташкилотга жўнатилмайди... Сен борини гапирсанг бўлгани, қолганини ўзимизга қўйиб беравер.

Толиб бир хаёли хатни ўқимай чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Аммо, рўпарасидаги кимсанинг тирғалиб туриши таъсир қилдими, «Бўпти, ўқисам ўқий қолай» деган хаёлда жойига қайтиб ўтирди. Хатда бош муҳаррирнинг талайгина қинғир ишлари далиллар билан ёзилганди. Толиб кўп гаплардан беҳабар экан. «Ҳа, гарчи олчоқ бўлса-да, бу одамнинг ҳам гапларида жон бор экан» деган ўйга борди Мансур акага кўз ташлаб қўйиб. Кейин ўрнидан турди.

– Хўш, нима дейсан?

– Ўйлаб кўрарман...

Бу сафар ўқи мўлжалга текканини пайқаган Мансур ака йигитнинг ортидан айёрона жилмайиб қараб қолди.

Толибга хат жуда қаттиқ таъсир қилди. Унда бошлиқнинг газета ҳисобидан қилган шахсий сарф-харажатлари обдан очиб берилган, алам қиладиган жойи, котиба билан қаерларда дам олгани ва бу ойимтиллага ҳар ойда қанча сарф-харажат қилингани рақамлар билан келтирилган эди. Агарда газета шахсий бўлганида ёки ходимлар ойлик маоши талабга жавоб берганида ҳам бошқа гап эди. Аммо тўртинчи ҳокимият деб аталадиган ушбу нашрнинг охириги вақтларда нуфузи тушиб, адади камайиб кетган, шунга яраша ходимлар ойлиги, қалам ҳақидан барака кетиб бораётган бир пайтда бошлиқнинг бунақа қилмишларини кечириб бўлмасди. Бош муҳаррирнинг ҳар йиғилишда ижара пули, қоғоз нархи кўтарилиб кетяпти, шу сабабдан ҳозирча маошларни кўтаролмаймиз деган гапларини эсларкан, ич-ичидан титроқ турди. Ўз-ўзини оқлаш, бунинг учун минг турдаги ёлғонни ўйлаб топиш ёки борини бўрттириб кўрсатиш, айбини тан олмаслик одамнинг қадрини ерга уради. Шундай одамнинг жамоани бошқариши... Мана, маошларимиз кўтарилмаслигининг асл сабаби қаёқда экан! Бундай одамларда виждон бўлмайди. Улар ҳар босган қадамида кимгадир хиёнат қилишади! Чунки улар ҳалоллик билан ҳаром-хариш, бузуқчилик тушунчалари ўртасидаги нозик пардани кўришмайди... Бу эса ёвузлик.

Содиқ эрталабдан бош кўтармай компьютерда нимадир ёзиб ўтирарди. У Толибнинг паришонлигини кўриб ҳаммасини тушунди ва койиб берди:

– Нима, сен ақлдан озганмисан!? Мансур тулланнинг ногорасига ўйнаб, бошлиққа қарши фитнага қўшилмоқчимисан? Эҳтиёт бўл, дўстим, бу қари тулки сени дорга остиради-да, ўзи бир чеккада чапак чалиб тураверади! Сен эса дорда лапанглаганча қолаверасан!

Толибнинг кўз ўнгида Надя бувининг арқонда осилиб турган жасади қайта жонланиб, афти буришиб кетди. Содиқ эса гапирадиганини гапириб, бир керишиб олди-да, икки чаккасини уқалашга тушди.

Шу лаҳзада ички телефон жириглаб қолди ва котиба Толибни бошлиқ йўқлаётганини хабар қилди.

– Қойилман бошлиқнинг суфлёрларига! – деди котибанинг овозидан тутақиб кетган Толиб.

– Мансурнинг хонасига етаклашиб кириб кетаётганингни кўпчилик кўрган, қолаверса, икки қари тулкининг бир-бирини кўрарга кўзи йўқлиги ҳам ҳеч кимга сир эмас... бор, ўзингни оқлаб чиқ, – деди Содиқ.

– Қизиқ, ошкора эркакчасига гаплашишса бўлади-ку ўртада мени овора қилмай, – деди Толиб иккисига ҳам гаши келиб.

– Мен сенга қанча айтдим, фитнага қўшилиб қолма дедим.

Толиб унга ҳеч нарса демади. Индамай ўрнидан турди. «Бу машмашани Содиқ билан маслаҳатлашиб олсам-чи», – деб бир ўйладию, бошлиқ кутаётгани, қолаверса, Содиқ ниҳоятда бандлиги учун таваккал деб хонасидан чиқди.

Қабулхонага кириши биланоқ Толиб беихтиёр котибанинг кийим-кечаклари, тақинчоқларига назар ташлади. Ҳамма нарсаси асл моллар бўлгани учун ҳам у янада чиройли ва жозибали кўринарди.

Ҳамиша қошларини чимириб юрадиган заҳаргина котиба кутилмаганда ўрнидан туриб, Толибга бўйбаста, қадди-қоматини кўз-кўз этаётгандек, «Мана, кўриб қўй, қўлингдан нима ҳам келарди?» – дегандек ноёб атирлар ифорини таратганча олдидан кесиб ўтиб, бошлиқнинг эшигини очди.

– Марҳамат қилсинлар! – деди масхараомуз тавозе билан.

Толиб бу бачкана ҳаракатларга эътибор бермай, раҳмат дея ичкари кирди.

Бошлиқ эшикка кўз тикканча уни кутиб ўтирган экан. Бир қўли билан столни чертиб, иккинчиси қўли билан Толибга ўзининг яқинроғидан жой кўрсатди. У индамай бошлиқ кўрсатган жойга бориб ўтирди. Бир-бирларига бир сония сўзсиз тикилиб туришди. Бошлиқ томоқ қирди-да:

– Кейинги вақтда жамоадаги муҳит менга умуман ёқмаяпти, – дея гап бошлади. Толиб гап нимада эканини билса-да, индамади. Хўжайин эса ёш боладек чайналаверди. Хуфёна уюштирилган хатдан хабари борлигини ҳам чайнала-чайнала зўрға тушунтирди. Аҳвол шу даражага тушиб қолишига айбдор бўла туриб бу одамнинг ўзини оқлашга уринаётганидан гаши келди Толибнинг.

– Нимани кўрган бўлсам шуни айтаман, Комил ака, фақат хатга кимлар имзо чекканини сўраманг, – деди дабдурустдан бу сичқон мушук ўйинига нуқта қўйиш мақсадида.

Бошлиқ маъқул дегандай бош ирғади. Толиб хатнинг мазмунини қисқача баён қилиб:

– Агар уларнинг шарти бажарилса, хатни юқорига жўнатишмас экан, – деди.

Раҳбар жимгина тинглади. Сўнг столидаги тартиб билан таҳланган қоғозларни яна тартибга сола бошлади. Толибнинг назари унинг титраётган қўлларига тушиб, ичида: «Ёшинг бир жойга борганида шу юрагинг билан ботқоққа ботишинг шартмиди?» – деб ўйлади ва индамай уни кузатишда давом этди. Хонага оғир сукунат чўкди. Котиба кириб келмаганида, бу жимлик қанча давом этиши номаълум эди. Котиба қанчалик тантиқ бўлмасин, вазият мушкуллигини тушунди, шекилли, чиройли идишларда музлаткичдан совуқ чой

келтирди. Толиб чойга қўлини ҳам текизмай, кетишга рухсат сўради. Бошлиқ эса ўзини тинчлантириш мақсадида муздай чойдан ҳўплар экан, яна бошини ликиллашиб қўйди, холос...

***

Ишдан қайтган Толиб Соня холанинг уйда йўқлигига унчалик аҳамият бермай, нимадир еб олиш мақсадида музлаткични очиб ҳайрон қолди. Соня хола унга деб ҳамиша нимадир тайёрлаб қўярди. Ҳозир эса...

Толиб бугун ишда катта хатога йўл қўйганини англаб ўздан норози кайфиятда ошхона деразасидан тирбанд кўчани қараб ўтирди. Дарҳақиқат, икки рақиб ўртасида элчилик қилгани ярашмаган иш бўлди. Аввало, хатни ўқиб чиққач: «Агар хатда кўрсатилган фактлар тўғри бўлса, нега ўзингиз бошлиққа кириб, рўй-рост гапирмайсиз?» – дейиши керак эди. Имзо чекканлар, барибир, иш ўринларини йўқотишмоқда, қолаверса, нега катта авлод бизни саводсизликда, қўрқоқликда айблашади-ю, ўзлари панада қолишади? Олдин ўзлари кўрсатсин тўғри йўлни, кейин ёшларни айблашсин...

Толиб қилган ишидан гижиниб, қоронғи тушиб қолганига қарамай, ошхонада чироқни ёқмай ўтираверди.

Бир маҳал кампир кириб келди. У ҳам чироқларни ёқмай, индамай Толибнинг ёнига келиб чўкди. Улар бир-бирларини шунчалик яқиндан билишардики, нафас олишларининг ўзиданоқ бири иккинчисининг қандай кайфиятда эканлигини ҳис этарди.

Толиб бу сукунатдан биринчи бўлиб ҳушёр тортди, «Тинчликми?» – дегандек кўчага термилиб ўтирган кампирга қаради. Ошхона чироқсиз бўлса-да, кўча ёритқичларининг шуъласи ичкарига тушиб турарди.

Толиб кўчадан кўз узмай ўтирган Соня холанинг аҳволи яхши эмаслигини ҳис қилиб:

– Тинчликми? – деб сўради.

Кампир хўрсинди.

– Альфред ўлди. Балки, марҳумни ёлғиз қолдирмай иккимиз уникида тунармиз, – деди қисқагина қилиб.

Бу нохуш хабардан Толиб чўчиб тушди. Чолникида тунаб юрганида унинг кечаси яхши ухлаёлмаслиги, тонгга яқин мизғиб олишини пайқаганди. Шунинг учун эрталаб ишга кетаётганида шошилишда аҳамият бермади. «Ухлаб ётибди», – деб ўйлади. Навбатчиликда бўлгани учун ишдан кеч қайтиб, уникига кирди, ҳаммиша уни кутиб ўтирадиган чолнинг ухлаб ётганидан ажабланди. Бироқ чолни безовта қилмаслик учун бирров унинг хонасига назар ташлади-да, чарчаганидан ўз ётоғига кириб ухлаб қолди.

Қаттиқ чарчаган экан, шу ётганча эрталаб турди. Тонг отиб кетибди. Шоша-пиша кийиндию ишига жўнади.

– Эрталаб соат ўнларда нонушта тайёрлаб, уларни кига бордим. Қўнғироқни босдим, эшикни ҳеч ким очмади. Уйга қайтиб, Альфред берган қўшимча калитни олиб бориб эшикни очдим. Ичкари жимжит. «Эрталабдан қаерга кетди экан?» – дея хонасига қарасам, ҳалигача тўшагида ётибди. Юрагим безовталанди, чақирсам, жавоб бермайди. Секин юрагини ушлаб кўрсам, танаси тарашадек қотиб қолибди. Бир ойда учта ўлим...

Толиб Альфред амакининг вафотини эшитиб, ишхонадаги муаммоларини ҳам унутиб, худди бўшлиққа тушиб қолган одамдек Соня холага тикилганча қотиб қолди. Альфред амакини охирги марта ўтган куни ишга кетаётиб кўрган эди. Наҳотки, Соня хола кеча уларникига бормаган бўлса? Толиб бу ҳақда кампирдан сўрасинми, йўқми? Толиб Соня холага диққат

билан тикилди. Шўрлик кампир ҳаддан ортиқ ҳориган, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, қарашларида ҳам қандайдир ўртаниш бор эди. Толиб бирдан ёш боладек уни қучоқлаб бақириб-бақириб йиғлагиси келди. Альфред амакининг ўлими, таҳририятдаги ўйинлар, ўзининг ўттизга кирса ҳам кимларнингдир қўлида ўйинчоқ бўлаётгани, хусусан, биргаликда осойиштагина яшаётган қарияларнинг худди шохидан тўкилган олмалардек битта-битта ғойиб бўлаётгани Толибнинг юрагини ўртаб юборди...

– Ҳаёт шундай бир нарса эканки, кўзинг очиқ бўлса, ҳаммасини кўраверар экансан, кўзинг юмилгач эса ҳаммаси тугар экан, – деди Соня хола уф тортиб. Кейин бирдан ҳушёр тортгандек: – Кетдик, марҳумни ёлғиз қолдирмайлик, – деди.

Соня хола олдинда, Толиб орқада боришаркан, кампир Альфред амакининг охири вақтларда зиқна ва ўта хасис бўлиб қолганини, илгарилари ҳам хотини Тоня билан шу феъли туфайли кўп бора жанжаллашганларини, қайнонаси Надя бувининг уни кўрарга кўзи йўқлигига асосий сабаб ҳам шунда эканини гапириб борар экан, Толиб ёнидаги одамларни зинҳор яқиндан билмаганини англай бошлади.

Эртасига Толиб ишхонага кечикиб келди. У бир ишга кўриниб, бошлиқдан жавоб олиб Соня холанинг ёнида турмоқчи эди.

Хона қулфлигини кўриб: «Содиқ ҳам ҳали келмабди-да», – деб ўйлади. Йўқ, ичкари кириб қараса, компютери ёқиғлиқ, столи устида бетартиб сочилган қоғозлар...

Шу пайт ички телефон жиринглаб қолди. Котиба уни дарҳол мажлислар залига етиб келишини тайинлади. Ҳа, эрталабдан ҳамма ишни қолдириб йиғилиш ўтказишяптими, демак, бир гап бор...

Бош муҳаррир тўрда, икки ёнида ҳозирги ва собиқ ўринбосари, котибадан ташқари ҳамма шу ерда. Толиб кириши билан кўпчилик унга ҳайратланиб, ажабланиб қаради. Толиб бунга эътибор бермай, ҳамхонаси Содиқнинг ёнига чўкди.

– Толибжон, шунча одамни куттириш яхши эмас, – деб қолди минбарда бошлиқнинг биқинида ўтирган собиқ ўринбосар Мансур ака.

Раҳбар томоғини қириб сўз бошлади. У кеча Толиб ўзининг олдига киргани, қутилмаганда бошлиқнинг устидан керакли ташкилотга жамоа томонидан шикоят хати ёзилгани, унга ўттиздан зиёд ходим имзо чеккани, мабодо бош муҳаррир жамоани ёшартириш қарорини ўзгартириб, олдингидек ҳамма ўз ўрнида иш фаолиятини давом эттирса, хат ҳеч қаерга жўнатилмаб, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолишини айтганини дона-дона, қисқа қилиб гапириб берди.

Сўзини тугаллагач ходимларга бегуноҳ фариштадек тикилди. Ҳамма лол. Залда пашша учса сезиладиган даражада жимжитлик. Фақат Толибнинг ёнида ўтирган Содиқ унгагина эшитиладиган қилиб: «Шунақаси ҳам бўларкан-да», – дея пичирлади.

Толиб кеча қанақа ишга аралашиб қолганини ҳис қилган эди-ю, аммо воқеалар бу тарзда кечишини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. У ҳамманинг диққати ўзига қаратилганини сезгани учун секин ўрнидан турди. Аммо журналист сифатида ҳар бир гапини далиллар билан исботлашга ўргангани боис бу вазиятда бирон-бир сўз айтишга ожиз эканини ҳис қилди.

Шу маҳал раҳбарнинг янги ўринбосари Толибни минбарга таклиф қилиб қолди. У ноилож олдинга ўтди. Ҳамманинг кўзи унда. Бу кўзларда савол, мақсад, нафрат, қўрқув, ачиниш ва ҳайрат мавжуд эди. Бирдан раҳбарнинг Толибга раҳми келди, шекилли:

– Бу ерда Толибнинг зиғирча айби йўқ, – деди ниманингдир олдини олмоқчи бўлгандай.

Кутилмаганда Мансур ака ўша айёр кўзларини Толибга тикканча худди ҳеч нарсадан беҳабардек:

– Толибжон, бизга бир нарсани аниқлаштириб берсангиз бўлгани, сизга хатни ким кўрсатди ва унга кимлар имзо чеккан? Жамоа шуни билса бўлгани, қолганини ўзимиз ҳал қиламиз, – деди.

– Тўғри-тўғри, – деди бошини силкитиб рўпарасида ўтирган ёши улуг журналистлардан бири. – Бу ерда, Толибжон, ёшларни ҳеч ким айбламайди. Ҳамма бизни айблайти. Шунинг учун нимани кўрган бўлсангиз гапиринг, биз сизни қўллаб-қувватлаймиз.

Залдагиларга ҳам жон кириб, гапир-гапир деб қис-ташди имзо чекканлар ҳам, чекмаганлар ҳам барабар гала-ғовур кўтариб.

Толиб Мансурнинг нақадар жирканч одамлигини яна бир карра эътироф этаркан, аянчлиси, айти дамда, ўзининг қопқонга тушиб қолганини, энди бундан чиқишга ниҳоятда ожизлигини англади ва сўз бошлаши билан яна бир хато қилишдан чўчиб индамай залдагиларга тикилди. Гўё эркак-аёл аралаш ҳаммомга кирган-у, фақат у ҳали кийимларини ечмаган, атрофидагилар эса: «Еч, ечавер, уяти йўқ», – деб бақираётгандек, ўзини ғариб ва нотавон ҳис қилди. У бу оломонга тикилиб турар экан, кеча кўрган хати хусусида гапиришнинг фойдаси йўқлигини англади. Чунки бундай хат борлигини, уни ўқиганини, энг алам қиларли жойи, хатнинг туллак Мансурда эканини қандай исботлаб бера олади? У одамларга қараб туриб:

– Мендан айб ўтган бўлса, кечиринглар, – деди, холос. Аммо яна нимадир дейиш керакмикан деб залга тикилди. Залдагилар эса жонсиз ҳайкалга айланган,

ҳар бир ходим унинг оғзидан ўз исмини кутарди. Тиқ этган товуш эшитилмас, етмишга яқин одамнинг нафас олгани сезилмас эди. Толиб ўзини гўё ўрта асрларга тушиб қолгану ҳозир кимнингдир исмини айтса, хўжайин ўшанинг бошини шартта чошиб ташлайдигандек, минбарда нима деб гап бошлашни билмай бироз серрайиб турди. У ҳамманинг кўзига бир-бир тикилиб хатдан кўпчиликнинг хабардорлиги, аммо уларнинг миқ этмай ўтирганидан қаттиқ оғриди қалби. Катта авлод ҳамиша ёш авлодни истаганча қоралайди ёшлар эътиборсиз, ёшлар саводсиз, ёшлар бе-сабр ва ҳоказолар деб. Аммо бу нимаси?.. Жамоанинг кўпчилиги элликдан ошган ва элликка яқинлашган одамлар. Наҳотки, улар ўзларидан кейинги авлодга қандай дунёни қолдираётганлари ҳақида чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмайдилар, ўзларига юкланган масъулиятни ҳис қилмайдилар, энг огири, уларнинг бугун босаётган қадамларини ёшлар четдан кузатиб турганини англамайдилар? Шундай хаёллар билан, ниҳоят, нигоҳи Содиқнинг кўзларига қадалди. Чунки шу кўзларгина унинг аҳволини тушуниб турарди. Шу ҳолатда бир муддат тикилиб тургач Толиб аввал залга қараб сокин, самимий, майин кулимсиради, сўнгра қад ростлаб, жарангдор овозда гапирди:

– Тўғрисини айтсам, бўлган воқеани айтиб беришдан қўрқадиган жойим йўқ. Нар и борса, ишдан кетаман.. Аммо биз журналистлармиз, бошқа соҳа ходимларидан фарқли ўлароқ, сўз эркинлигини ҳимоя қиламиз. Хўш, нима асосида? Фактлар асосида! – Толиб: «Тўғри айтяпманми?» – дегандек залдагиларга тикилди. Сўнгра яна ўша жарангдор товушда давом этди: – Менда эса ўша фактлар йўқ. Агарда сизлар билан шу тарзда юзма-юз бўлишимни билганимда, авваламбор, жаноб бошлиқ билан хатнинг муаллифи бўлмиш жа-

ноб «икс»нинг ўртасида элчилик қилмаган бўлардим. Умид қиламанки, ҳамма мени тушунди.

«Яна кимдир савол берармикан», – дегандек жамоага саволомуз тикилиб турди.

Зал жим. Тиқ этган товуш эшитилмайди.

Шу пайт ушбу жимликни бузиб Толиб илк кўрган кунидан чуқур ҳурмат қиладиган хатлар бўлимининг бошлиғи Олим ака исмли кекса ходимлардан, ижодкорлардан бири ўрнидан сакраб турди-да, гапиришга рухсат сўрамай, тўғридан-тўғри унга хитоб қила кетди:

– Сен болада ақл ёки виждон деган тушунча борми, ўзи?! Қўлингда ҳеч қанақанги факт йўғ-у, тагин бизнинг қаршимизда ўзингни оқламоқчи бўласан, бировнинг гапини бировга етказаетганингда миянг қаерда эди? Ёки бу даргоҳга тўғри боғчадан кириб келдингми!? Нима, бу ерда ўтирган шунча одамнинг шаънига лой чаплаб, шу жавоб билан қутулмоқчимисан?.. Биз ҳам ёш бўлганмиз, кимнингдир ўрнига келиб ишлаганмиз. Бу ҳаёт чархпалаги.. Навбат келган бўлса, ёшларга ўрнимизни бўшатиб берамиз.. Бир бемаза кишини деб бутун жамоани қоралаш инсофдан эмас.. Минбарга чиқиб олиб, сўз эркинлигини рўкач қилиб оғзингга келганини вайсайверасанми? Аввал танангда ўйлаб кўргин эди нимага аралашаетганлигингни, аралашдингми, энди нима бўлса бўлар, охиригача гапирда, ҳаммани бир қозонга солиб қайнатмай..

Шу вақт қўққисдан Содиқ ўрнидан сакраб туриб, Олим акага юзланди:

– Балки, ўйлаб кўришга вақт бўлмагандир.. Балки, ўша машҳур хатнинг муҳтарам муаллифи ўз ўрнидан турар..

Яна говур кўтарилди. Жамоанинг бир қисми Олим аканинг, бир қисми эса Содиқнинг ёнини олар, баъ-

зилар эса вазиятни томоша қилганча бетараф бўлиб ўтиришарди. Кимдир: «Толиб ҳали ёш, уни ҳам тушунмиш керак», – деса, яна кимдир хат ёзган ва унга имзо чекканларнинг ўрнидан туришини талаб қилар, «Агар хатдаги гаплар рост бўлса, биз ҳам имзо чекамиз», – дея шовқин соларди.

Бошлиқ ўринбосари столдаги қўнғироқни босиб зални тинчлантиришга уринди. Лекин ҳамма ичидагини гапириб олмагунча тинчимади.

Толиб эса минбарда: «Узр, хато қилдим, на илож», – дегандек Олим акага тикилиб турарди. Аммо Олим акага ўхшаган соф виждонли кишилар бу ерда камчиликни ташкил қиларди. Ана шунинг учун у Толибнинг бу хатти-ҳаракатидан ниҳоятда хафа бўлиб унга: «Қандай қилиб шундай хатога йўл қўйдинг?» – дегандек ўқрайиб қаради, сўнг ҳаммадан ҳафсаласи пир бўлгандек ўз жойига чўкди. Толиб бу одамнинг ҳар томонлама ҳақлигини тушунар, бироқ, афсуски, шу тобда ўзи нима қилишини билмасди. Мансур ака хусусида гап бошласа, кейин имзо чекканларни ҳам айтиш керак... Балки, хат умуман бўлмаган, шунчаки Мансурнинг ўз ўрнини сақлаб қолиш ва бошлиқни қўрқитиш мақсадида ўйлаб топган ҳийласидир... У эса лўп этиб бу ҳийлага учиб ўтирибди... Одам дегани шунчалар ҳам аҳмоқ бўладими?..

Жамоа ўринбосарнинг қайта-қайта талаби билан бироз тинчиди. Сўнгра ўринбосар кейинги йилларда жамоанинг ютуқлари ва ушбу ютуқлар бевосита бош муҳаррир фаолияти билан боғлиқлигини гапира кетди. Бироқ уни ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам эшитмаётгандек эди. Айни дамда, ҳамма жамоанинг бу бесаранжомлигига айнан бошлиқ ва унинг ўзини ўзи назорат қила олмаслиги, энг ёмони, жамоани кўнглига сиққанча бошқаргани сабаблигини билиб турарди. Лекин

улар негандир бу ҳолатни кўриб, сезиб, энг даҳшатлиси, барчаси уларнинг кўз ўнгида содир бўлаётганига қарамай, ташаббусни кимдандир кутишар, ўзлари эса миқ этишмасди... Толибга ҳаммасидан ҳам уларнинг бу феъл-атвори оғир ботиб, «Афсус, бу тарздаги авлод ўзларинигина эмас, келажакни ҳам яксон қилади», – дея пастки лабини қаттиқ тишлаб, унга таниш бўлган кишиларнинг кўзларида «Ноҳақлик!», «Ноҳақлик!» деган маъно ялтираб турганини кузатди.

– Узр, – деди кутилмаганда ҳаммани ҳайратлантириб Толиб ва минбарда ортиқ туришга тоқати етмай, атрофдагиларга эътибор ҳам бермай залдан чиқиб кетди. Кетар экан, уятдан имконияти бўлганида бошини юлиб олиб залнинг бурчагида фаррош қолдирган чиқинди челакка ирғитиб юборарди. Начора, бошга тушганни кўз кўраверади дея ўзига ўзи гўлдираганча тезроқ ҳамманинг кўзидан йўқолишни истади.

У залдан чиқиб кетиши билан ортида яна ғала-ғовур бошланганини эшитди. Йўлакдан оғир-оғир нафас олиб борар экан, ишдан бўшашга қарор қилганича уйга жўнади.

Бекатга етганида бугун Альфред амакини кўмиш маросими эканини эслаб, охири вақтларда ишхонада ҳам, уйда ҳам юракни оғритадиган воқеалар кўпайиб кетаётганидан чуқур хўрсинди. Ҳамма-ҳаммасидан ниҳоятда чарчаганини ҳис этди.

Уйда Соня холанинг йўқлигидан енгил тортди, демак, маросим давом этипти деб ўйлади-да, тўғри хонасига кириб ўзини тўшакка ташлади. Хонанинг ланг очиқ қолган эшигидан мушуги Марсак миёвлаганча кириб келди. У диван ёнига келиб Толибга: «Қўйнингга кирсам майлими?» – дегандек ёлворганнамо нигоҳ ташлаб турди. Толиб ўйлаб ўтирмай: «Кела қол», – дегандек тўшагини очди. Марсак бир сакраб Толибнинг

қўйнига кирди ва хуруллай бошлади. Толиб унинг майин жунларини силаб, тўлиб кетган юрагини жониворга бўшата бошлади:

– Сенда ҳам ақл боров, бегонага яқин йўламайсан. Менда эса ўша ақлдан бир чимдим ҳам йўқ. Олим ака тўғри айтди. Ўз қадрини биладиган, ор-номусли киши бировнинг гапини бировга етказмайди. Товуқ-мия бўлганингдан кейин мингта институтни битирсанг ҳам фойдаси йўқ экан. Отам бечора мендек нотавонни илмли қиламан деб шаҳарга етаклаб келганди. Мана оқибати. Агарда у раҳматли ҳозирги ҳолатимни кўрганнида, билмадим, қай аҳволга тушарди... Балки, уятдан йиғлаб юборарди ёки, бўлмаса, дабдурустдан юзимга тарсаки туширарди. Сўз эркинлиги ҳақида дам урганингга ўлайми дея ўзининг устидан кулди. Ҳе, одам бўлмай ҳар бало бўл!..

Толиб ўзидан ўзи нафратланиб, мушукни силаркан, кўз олдига залдагиларнинг ноҳақликдан бош кўтарганларини келтириб: «Олим ака ҳақ, бошлашга бошладимми, охиригача давом эттиришим керак эди. Аммо қўлимда ҳеч қанақанги гапларимни тасдиқлайдиган факт йўқ эди-да, оғзимни очсам янаям чувалашиб кетардим... Энг ёмони, энди Олим акага ўхшаганларга қай кўз билан қарайман?» – деганча ўзидан ўзи норозилигидан бўғилиб, газаби қайнади..

Кечга бориб Соня хола пишиллаганча кириб келди. У Толиб ётган хона эшигини очди, йигитнинг чойшабга бурканиб ётганини кўриб, «Альфред билан жуда яқинлашиб кетган эди, бу қайғуга чидаши қийин бўляпти, ҳечқиси йўқ, вақти келса, кўникади» деган хаёлда индамай эшикни ёпиб ортига қайтди.

Кечки овқатни иккаласи ошхонадаги пардасиз дераза олдида, сершовқин кўчага кўз тикканча иштаҳасиз тановул қилишди. Кутилмаганда эшик қўнғиро-

ги жириглади. Бир-бирларига қарашди: «Ким бўлди экан?»

Толиб эшикни очди ва анграйиб қолди. Келгувчи унинг таклифини ҳам кутмай ичкарига кирди. Соня хола бу зиёлинамо нотаниш киши Толибнинг бошлиғи эканини дарҳол фаҳмлаб, уни залдаги диванга таклиф қилди. Кейин у билан сўрашиб, худди ўзбеклардек дуо қилди.

Толиб ҳам бошлиғининг ёнидан жой олди. Нимагадир ҳамма бирдан жимиб қолди. Телевизорда бугунги янгиликлар кўрсатила бошлади. Улар гўё муҳим дунё янгиликларини тинглаётгандек экранга тикилишди.

Соня хола меҳмоннинг кайфияти тушкунлигини дарҳол пайқаган, ўзининг аҳволи уникидан ҳам баттарроқ бўлса-да, ишхонада аллақандай кўнглисиз воқеа юз берганини савқи табиийси билан ҳис этиб, бошлиққа муздек чой таклиф қилди. Бошлиқ Соня хола билан бироз сўрашган киши бўлиб, ундан-мундан сўзлай бошлади, гап орасида Толибни яхши йигит дея мақтаб ҳам қўйди. Орага яна жимлик чўкди. Кампир уларнинг жимиб қолганидан ўзаро гапи борлигини сизди. Уларни ёлғиз қолдириб қўшни хонага чиқиб кетди.

– Балки, хатнинг ташкилотчиларини айтарсиз, – деди, ниҳоят, бош муҳаррир муддаога кўчиб.

Толиб хат хусусида бир қарорга келиб улгурганди. У бошлиққа буни ётиғи билан тушунтирди. Хат борасида ҳеч кимга чурқ этмайди, ишдан эса эртагаёқ бўшаш ҳақида ариза ёзади.

– Биласизми, Толибжон, – деди бошлиқ бироз титраган овозда. – Узоқ йиллардан буён зиёлилар, яъни халқимизнинг интеллект қатлами билан ишлаб келаман. Ўз тажрибамдан бир нарсага амин бўлдимки, фақат ана шу қатламгагина хос бўлган бир хусусият

бор: улар ҳеч қачон овозини кўтариб гапиришмайди, юзидан норозилигини билдиришмайди ва, энг ёмони, улар орасидаги баъзи бир ғаламислар майда-чуйда тубан ишлари билан ҳақиқий зиёлиларнинг юрагини худди каламуш сингари кемиришади. Бу ғаламисларнинг ўзлари виждонли кишиларга ўхшашни ишташади, бироқ уларнинг юраги кир, миялари фақат ўз манфаатлари билан банд. Худбин... Хатоларини тан олишмайди; натижада ана шундай майда-чуйда, писмиқона тубанликлар билан шуғулланишади. Бу гапим билан ўзимни ҳақиқий зиёли қилиб кўрсатмоқчи эмасман, лекин атрофимдагиларнинг биронтасига ишонмайман. Ҳаммаси сотқин ва лўттибоз, юзига зиёли ниқобини тортган тубан одамлар. Илк суҳбатимизданоқ тажрибамдан келиб чиқиб сизда ҳис қилган нарсам бу – юрагингизнинг тозалиги... Мен сизни бўшатмайман, ходимларнинг фикрини ўзим ўзгартираман, сиз эса бир неча ҳафтача бир вилоятга хизмат сафари билан бориб келасиз. Унгача ҳаммаси ўз изига тушиб қолади. Аммо... аммо бу сир иккимизнинг ўртамизда қолади, хатга кимлар имзо чекканини айтсангиз яхши бўларди. Чунки кўпчиликка ёқиш, уларни бошқариш – анча мурраккаб иш. Шунинг учун ҳам кимлар мендан норози эканлигини билсам дегандим...

Толиб бу саволдан тутдек тўкилди. «Атрофдагиларни ёппасига қоралаш, хушомадгўй, сотқинга чиқаришдан аввал, ҳеч бўлмаса, мана бугунгидай оғир вазиятларда озгина ўзингни ҳам тафтиш қилиб кўр, жамоани шу аҳволга келтирган ким? Сен ўзинг эмасми?! Атрофингга ўзинг тўпламадингми хушомадгўй одамларни? Хушомадгўйдан энди садоқат кутасанми, эртага оёғинг тойса, биринчи навбатда ўшалар сени сотмайдими?..»

Ичидан қайнаб келаётган бундай гапларни тилига чиқаришни истамеди. Камчиликни бошқалардан излаяптими, бундай одам ўз билганидан қолмайди. Вужудининг қат-қатига сингиб кетган худбинона тушунчалардан бошқасини тан олишга қодир эмас...

Соня хола зерикдими, уларнинг олдига келиб ўтирди. Лекин гап қотмади. Бошлиқ ҳам Толибнинг миқ этмай ўтиришидан энди умидини узди, шекилли, томоқ қириб қўйиб, кампирдан рухсат сўради. Кейин «Ҳали ўтирсангиз бўларди» деган мулозаматларга ҳам эътибор қилмай, ўрнидан турди.

– Биласанми? – дея гап бошлади кампир бошлиқни кузатиб ортига қайтиб, кетма-кет жудоликлар ва ишхонадаги нотинчликлардан гарангсиган Толибга қараб. – Менинг назаримда, инсон сўнгги нафасигача, ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам ҳаётнинг қадрига етиши, инсоний қиёфасини йўқотмаслиги керак...

***

Толиб ишхонага ҳар кунгидан эртaroқ келди. У кечаси билан мижжа қоқмади. Мансур аканинг макрига учиб, боши берк кўчага кириб қолганди. Ишдан бўшайман деган хулосага келгани билан, жамоа орасидаги бу машмаша қаерга борса ортидан эргашишига имони комил, ишда қолай деса, баъзи бир ходимларнинг кўзига қандай кўринади. Энг даҳшатлиси, йиғиб юрган озгина бўлса ҳам жамғармаси йўқ. Ишдан бўшашаши – унинг пулсиз қолиши. Йўқчилик эса одамни абгор қилади.

Толиб шундай ўйлар билан йўлакдан кетиб борар экан, ортидан кимдир келаётганини сезиб қадамини тезлатди. Тезроқ хонасига кириб, эшикни ёпиб олса бўлгани. Балки, бу Олим акадир. Кеча бу одам унга

шунақанги нафрат билан ғижиниб қарадики, Толиб бу қарашдан ўзини сариқ чақага ҳам арзимаслигини тушуниб етди. Начора, яна шу даргоҳга келишга мажбур. У хонаси эшигини тезгина очди-да, ўзини ичкарига олди. Шукр, ҳеч ким билан юзма-юз келмади. У жойига ўтириб, компютери тугмачасини босар экан, «Лекин қачонгача?!» деган овоз келди ич-ичидан. Ростданам қачонгача?..

Кутилмаганида эшик очилиб, остонада Содиқ пайдо бўлди.

– Нима бўлди сенга, ортингга қарамайсан ҳам, – деди Содиқ у билан кўришаркан. Кейин, одатдагидек, хона деразаларни оча бошлади. Толиб ўтирган жойида уни кузатиб ўтираверди. Содиқ Толибнинг аҳволига эътибор ҳам бермай, кечаги кун жуда ёмон бўлгани, жамоадаги машмаша камдек, банкдагилар унга тўловни кечиктиргани учун жарима тўлашини эслатгани, буларнинг барига маошнинг камлиги сабаб бўлаётгани ҳақида жаврай бошлади. «Бошлиқнинг ҳақиқий иблислиги, бир томондан, ҳаммани алдаб газета ҳисобида пул йўқ дейди, иккинчи томондан, ўз айш-ишратига миллионларни сарфламоқда. Катта-катта журналистларга ҳам ҳайронсан, нима бўлса ҳам ўз номини оқлаш билан овора, бирортаси ўрнидан туриб: «Хат бекордан-бекорга ёзилмагандир, бу ерда Толибнинг нима айби бор, асосий масала қолиб, нега уни муҳокама қилияпмиз?» – дейишмайди-ей! Уларга нима кам, болаларини уйли-жойли қилиб бўлишган, бизнинг қаршимизда турган ҳаётнинг авра-астарини чиқариб ташлашган, бу сохта муҳокаманинг ҳеч кимга кераги йўқлигини англаб туришибди... нега бунчалик ишга ёпишиб олишмаса?.. Қолаверса, менга ўхшаб банкдан қарзи бўлмаса, ижара уйда яшашмаса, уйда ёш болалари билан

хотини пул топиб келинг деб оғзини очиб ўтиргани йўқ...»

Содиқ ўзи билан ўзи гаплашаётгандек хонада у ёқдан-бу ёққа юриб, қаҳва тайёрлади. Кейин дераза олдига келиб чека бошлади. Толиб бу гапларга муносабат билдирадиган аҳволда бўлмаса-да, дўстининг аҳволи кун сайин ёмонлашиб бораётганини ҳис қилиб турарди.

Ниҳоят, Содиқ Толибнинг ҳар кунгидан бошқача бўлиб қолганига эътибор қилди.

– Эй, сенга нима бўлди? – деди унинг рўпарасида тўхтаб.

Толиб индамай, компютерида нимадир ёза бошлади. Содиқ сигаретасини чекиб, қолдигини кулдонга эзди-да, унга яқинлашди. Мониторга эътибор қилди-да, ҳовлиқиб кетди.

– Нима, ақлдан оздингми?!

Толиб индамай ёзишда давом этди.

– Менга қара, бу олижаноблигинг билан кимни ҳайратга солмоқчисан? Ёки виждонинг борлигини исботламоқчимисан?! Тупур ҳаммасига, индамай ишингни қилиб юравер. Кеча кўрмадингми!?. Мансур деганларининг кимлигини энди билдингми, анови сен ҳурмат қиладиган бошлиғингда озгина виждон бўлганида эди, кечаги спектакль-мажлисни уюштирмаган бўларди! Ҳаммаси пул учун, ҳокимият учун интилишади. Кеча нега ҳамма жим ўтирди? Жамоодагилар хатни ким уюштирганини билмайдими, ҳаммаси билади. Лекин уларнинг биздан фарқи, гапиришмайди, индамай тишларини тишларига қўйиб ишлайверишади. Нима бўлса ҳам уларга тегишмаса бўлгани! Э, дўстим-а, бу ердан ишдан кетиб ўзингга, чўнтагинга жабр қиласан, холос. Кимнинг ичи ачийди, ҳеч кимнинг! Мен бир нарсага амин бўлдимки, одамларнинг кўпчилиги бирон нарса

хусусида гапирганида бошқача гапиришади, аслида эса гапирган гапларининг тескарисини қилишади...

Содиқ жаврай-жаврай яна дераза олдига бориб, чекишга тушди.

– Эҳ, қаердан пул топсам экан-а?.. Шунақа пайтда бойвачча болалардан дўст орттирмаганингга пушаймон бўп кетасан-да одам...

Кеча бош муҳаррир ҳар қанча сафсата сотмасин, Толибнинг ишдан бўшаш ҳақидаги фикри ўзгармаганди, аммо Содиқнинг гаплари таъсир қилди. У ҳам ўзига қаҳва тайёрлаб олди-да, дўстининг олдига бориб, ташқарига кўз тикканча, пуф-пуфлаб қаҳвасини ҳўплай бошлади. Шунда у Содиқнинг аҳволи ўзиникидан ҳам баттарроқ эканини англаб, унга ачиниб кетди.

Бирин-кетин хоналар эшиклари очилиб, қадам товушлари кўпайиб, янги иш куни бошланди. Содиқ жойига ўтириб, чала қолдирган мақоласини давом этирди. Толиб эса қўли ишга бормаи, қўлига тушган нарсани ўқиб ўтирди. Кейин ҳозир бошлиқ ишга келиши билан уни чақиртириши мумкинлигини ҳис қилиб компютери мониториға тикилди. Болалигидан бирон нарса ҳақида қаттиқ ўйласа расм чизадиган одати бор эди. У комьютеридаги тоғ тизмаларининг суратини кўчириб чиза бошлади.

Хонаға Одил кирди. Толиб билан кўришаркан:

– Йигитлар, кечаги тўс-тўполонға умуман тушунмадим, – деди талмовсираб.

Толиб ҳам, Содиқ ҳам гап қўшмади. Энди бир неча кунгача айримлар шунақа шамалар қилиб гап олишға интилишини ўйлаб Толибнинг юраги сиқилди...

Худди ўйлаганидек, котиба қўнғироқ қилиб, бошлиқ кутаётганини маълум қилди.

– Омад сенға, – деди Содиқ, – ҳеч кимға ўзингни ҳақорат қилишға имкон берма!..

Котиба уни совуқдан-совуқ қарши олди.

– Телефонда гаплашяптилар, кутиб туринг!

Толиб бурчакдаги ўриндиқлардан бирига ўтирди, назарида, котиба уни жўрттага куттириб, ўзининг нимага қодирлигини кўрсатмоқчидек эди.

У котибани кўз остидан кузатаркан: «Тавба, – деди ўзига ўзи. – Бир вақтлар мен ҳам худди бошлиқ сингари Наргизани яхши кўрганман. Ўшанда у кўзимга фариштадай кўринган. Энг қизиғи, Соня хола Наргиза ҳақида бор гапни гапирса ҳам, тан олмаганман. Э, Наргиза билан қалбимда ҳамиша байрам эди, уни кўрсам, кўзларим қувонарди. Тавба! Севгининг кўзи кўр бўларкан-да. Ҳа, бечора бошлиғимизнинг аҳволини тушунса бўлади...»

Шу пайт кутилмаганда бошлиқ хонасидан чиқиб, қабулхонада Толибни кўрдию котибага: «Бу нима қилиқ?!» – дегандай норози қараб қўйди. Кейин Толибнинг елкасидан қучганча ичкарига бошлади. Ҳамма нарсага араллашиб ўрганиб қолган котиба, бошлиқ эшикни ёпганига қарамай, бир баҳона билан уларнинг ортидан кирди.

Бошлиқ котибанинг хонага кирганидан норози бўлса-да, Толибнинг олдида ўз обрўйини тўкишни истамадими ёки унинг хурмача қилиқларига ўрганиб қолганиданми, индамай гап бошлади:

– Мен сизни икки ҳафталик хизмат сафарига жўнатаман, буйруқни бериб бўлдим. Кассадан пулингизни олиб, сафарга тайёргарлик кўринг. Ишдан бўшашни хаёлингизга ҳам келтирманг.

Толиб қабулхонадан чиқса, йўлак бошида одамлар тўпланиб туришибди. Улар Толибни кўришлари билан жим бўлиб қолишди. Буларнинг орасида Мансур ака ҳам бўлиб, Толибни кўриши билан ранги қув оқарди. Толиб уларнинг ёнидан ўтаётиб салом бер-

ди. Бу орада ўзини қўлга олиб олган Мансур ака гап қотди: «Ҳа, Толибжон, эрталабдан раҳбарни йўқлаб қолибсиз, кадрлар масаласида кенгашиб чиқяпсизми дейман». Толиб бу ғаламисга нима деб жавоб қилишни билмай, бир зум сўзсиз туриб қолди. Ёнидагилар эса унга масхараомуз тикилишди.

– Энди галстук тақиб юрсангиз ярашарди, – деди Мансур ака ҳужумда давом этиб.

– Э, Мансур, бас қил, – деди қутилмаганда у тенгилардан биттаси Мансур акадан ғижини келиб.

Аммо бу орада Толибнинг сабри битиб, унга томон важоҳат билан юра бошлади. Мансур аканинг ранги ўчиб, четланди. Толиб уни ёқасидан ғижимлаб ушлади-да, бир-икки силтаб, бурчакдаги чекиш учун қўйилган махсус ўриндиққа олиб бориб ўтқизиб қўйди. Атрофдагилар ҳайҳайлаб шовқин солишиб: «Э, капкатта одамсизлар, уят эмасми?» – дея иккисини икки томонга тортишди.

– Агар ишдан бўшаб кетади деб ўйлаётган бўлсанг чучварани хом санабсан, – деди Толиб рақибининг пешонасига кўрсаткич бармоғини тираб, – билиб қўй. Мен ҳеч қаёққа кетмайман! Балки, аксинча бўлар.

Толиб шартта ортига қайтди-да, тўғри кассага борди. У ердан сафар пулини олиб, хонасига кирди.

Йўлакдаги содир бўлган қий-чувдан хабар топган Содиқ хонада Толиб пайдо бўлиши билан олдига келди.

– Тинчликми?

– Тинчлик, – Толиб хотиржам бориб жойига ўтирди. Кейин бўлган воқеани гапириб берди, Содиқ танасига сиғмай қувониб кетди.

– Яша, дўстим. Энди бу ёғига бўшашма, ёнингда мен борман, қолаверса, биз ёлғиз эмасмиз, – деди. Кўрасан, ҳали тарафдорларимиз кўпаяди. Сафимиз

кенгаяди. Шундай қиламизки, ўзлари пиширган ошни ўзлари ейишади.

***

Хизмат сафарининг ўнинчи куни Толибни таҳририятдан пойтахтга зудлик билан чақириб қолишди. У туни билан йўл юриб тонг-саҳарда шаҳарга кириб келди. Бошлиқ уни нима мақсадда йўқлатганини биллиб, «Аввал унга бориб учрашай, сўнгра уйга бориб дам оламан» деган ўйда тўғри ишхонасига борди. Ҳали иш бошланишига икки соатча бор. Ўрта йўлак жимжит, икки тарафдаги эшикларнинг барчаси тақа-тақ берк. Толиб нима қиларини билмай, тўғри бошлиқ қабулхонаси эшиги олдига қўйилган айлана диванга бориб ўтирди. Бирпасда мизғиб қолди. Тушига отаси кирибди. Қўлида каттакон тўмтоқ, занг босган болта. У болта билан чириган кундани чопмоқчи бўлармиш, болта эса тўмтоқлиги боис кундага тегиши билан ортга сапчиб кетармиш. Отасининг атрофида эса болта ўткирлайдиган ҳар хил асбоблар териб қўйилган бўлса-да, негадир болтани чархлаб олиш унинг хаёлига келмас эмиш.

Толиб отасининг бу қилиғидан ажабланиб унга буни тушунтиришга ҳаракат қилармиш, бироқ ўз товушини ўзи эшитмас, олдига борай деса, қўл-оёғи қимирламасмиш. Шу вақт қаердандир Соня хола пайдо бўлибди-да, отасининг қўлидан болтани тортиб олиб, негадир йиғлаб-йиғлаб уни чархлабди. Сўнгра Толибга имо билан отасини кўрсатиб, нимадир дебди-да, кундани худди сомондай қилиб майдалаб ташлабди... Отаси бўлса тиз чўкканча йиғлай бошлабди. Кампир ҳам унга қўшилибди. Улар иккаласи тиз чўкканча Толибга ниманидир тушунтира-тушунтира йиғлашармиш. То-

либ уларни яхши эшитармиш-у, аммо гапларига сира тушунмас эмиш. Бу орада кимдир унинг тепасига келиб турткилай бошлабди...

Шу аснода уйғониб кетди-да, рўпарасида кулиб турган Содиқни кўрди. Толиб ҳушини йиғиштиролмаё анграйиб турди-да, бир муддатдан сўнг туш кўрганини тушундию негадир юраги ғашланди.

– Хўш, Толибжон, сафарларга яхши бориб келдингми?

Доим шошилиб юрадиган, беҳаловат Содиқ унинг жавобини кутмаёқ ўз хонаси томон кетди. Толиб унинг ортидан тикилганча кўрган тушини яна бир бор хаёлидан ўтказар экан, ўзига ўзи: «Тушга нималар кирмайди?» – дея ўрнидан турди.

Содиқ икки идишга аччиқ қаҳва тайёрлаб, унинг рўпарасига келиб ўтирди. Ўша кундан бери энди кўришиб туришлари эди.

– Қандай қилиб Мансур туллакнинг тўрига илиндинг, ҳалигача тушунмайман... – деди Содиқ. – Аммо сени сафарга жўнатиб Комил ака тўғри қилди. Сен кетгандан сўнг кўпчилик ходимлар галати бўлиб қолди. Мансурбой эса ҳеч нарса бўлмагандай ишлаб юрибди. Афсуски, одамларимиз жуда андишали. Ана шу андиша деган нарса оёғимизга тушов. Аслида, Мансурга ўхшаганларни биз эмас, ўзи тенгилар бир четга олиб, ҳалигидай жойига яхшилаб ўтқазиб қўйишса, дами чиқмай қолади. Аслида, у жуда қўрқоқ одам. Масалан, мени кўриши билан бўйнини қисиб олади, хонасига кириб кетади.

– Йўғ-э, нега? – деди ажабланиб Толиб. – Сен ҳеч нарсага аралашганинг йўқ эди-ку.

– Ҳамманинг назарида, бу машмашани иккимиз уюштирган эмишмиз, гўёки бошлиққа янада яқинроқ бўлгимиз кепти. Лекин, назаримда, сени билмадим-у,

мен ҳақиқатдан бошлиққа яқинлашиб қолгандекман... Балки, адашаётгандирман.. Хуллас, редакциямизда ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Бу бошлиқ билан ҳеч нарса ўзгармайди ҳам... Бекордан-бекорга халқимиз: «Балиқ бошидан сасийди», – демаган.. Биргина сенинг минбарга чиқиб қизарганингни айтмаса, ҳаммаси ўша-ўша. Маликам ҳар кунгидек ўз жойида ўтирибди. Бошлигимизнинг фаришта бўлишига эса қанот етишмайди, холос.

Толиб Содиқнинг гапларидан аччиқ ички бир оғриқ билан кулиб, сўнг:

– Нима бўлганда ҳам, ҳамманинг гўри алоҳида-алоҳида. Шундай экан, қайсидир маънода бу тарздаги худбинлик натижасида одам ўз-ўзини яксон қилувчи куч таъсирга тушмаслиги, ҳар қандай оғир дамларда ҳам ўзлигини сақлаши керак-ку, – деди совуқ оҳангда.

Жим қолишди. Содиқ, одатига кўра, деразани очиб қўйиб тамаки тутатишга тушди.

– Мени нега чақиришди, билмайсанми?

– Нима, ишинг тугамай чақиришдими? Ҳа, унда хўжайиннинг олдига тезроқ кир, иш билан бир жойга кетиб қолмасин..

Кутилмаганда котиба у билан жуда қуюқ сўрашди. Толиб, одатдагидек, унга ортиқча эътибор қилмай, бошлиқнинг эшигига ишора қилиб:

– Ўзларидами? – деди.

– Ҳа, сизни кутяптилар.

Бошлиқ уни илиқ қарши олиб, сафар хусусида қисқагина суриштирди, кейин уни маҳалласидаги милиция ходимлари излаётганини, ҳозироқ бориб уларга учрашиши лозимлигини, шунинг учун сафардан эрта чақиртирганини айтди.

Толиб ҳайрон бўлганча тўғри маҳалла ноziри хонасига кириб борди. Уни Қурбонов деган полковник

қабул қилди. Бу одам билан биринчи маротаба Надя бувининг вафоти куни учрашган эди. Қурбонов Толибни зимдан кузатди, кейин столидаги қалашиб ётган қоғозлар орасидан ниманидир излаб топди-да, Толибга узатди. Бу ерда ёзилишича, Толиб Соня холанинг яккаю ягона вориси бўлиб, ўлса, уни кўмиши лозим. Ана шунинг учун туман нотариуси уни қидирмоқда эди. Толиб полковник узатган қоғозни қайта-қайта ўқиб чиқди, «Ҳеч нарсага тушунмадим», – дегандай полковникка қаради.

– Уй бекасининг дунёдан ўтганига икки кун бўлди. Сизни қидириб тополмадим. Ишхонангизга қўнғироқ қилгандим, сафардалигингизни айтишди. Марҳумни дафн этиш чўзилиб кетди. Шу боис сизни кутмай, қўни-қўшнилар ва кампирнинг ёр-биродарлари биргалашиб кўмиб келишди. Маросимларини вақти-соати билан ўтказарсиз... Дарвоқе, туман нотариуси Қодировга учрашинг, у бу ишнинг икир-чикиригача ўзи тушунтиради. Қўлингиздаги қоғозда ўша нотариус манзили ва телефон рақамлари ёзилган, – дедию қаергадир кетиш мақсадида бош кийимини кийиб ўрнидан турди.

Толибнинг юраги Соня холанинг ўлимидан сим-сим оғрий бошлади, аммо кўзидан бир қатра ҳам ёш чиқмади ва ичидаги бу оғриқни кўрсатмасликка уринди. Бироқ Қурбонов етказган хабари Толибга оғир ботганини унинг юз-кўзларидаги ўзгаришдан дарҳол пайқаб:

– Баъзида одам ўз боласидан норози жон беради. Етти ёт бегона кампирингиз, қўни-қўшниларингизнинг айтишича, сиздан мингдан-минг рози кетди. Фақат охирги дамда ёнида бўлмаганингиз бироз чакки бўлди. Аммо атрофдагилар вазиятни кўриб туришибди-ку, – дея Толибга далда бериб у билан бирга кўчага чиқди. Шу ерда хайрлашдилар.

Одамлар ишга шошилар, кузнинг аччиқ изғирини хазонларни ҳар томонга тўзғитарди. Яланғоч дарахтлар эса гўёки совуқдан жунжикиб тургандек эди.

Соня хола билан видолашишга улгурмаганлиги, ҳаттоки дафн маросимида ҳам қатнаша олмагани уни ларзага солди. Ажабо! «Ўлим у ёнимдан-бу ёнимга сакраб, ўзини бирон марта кўрсатмади», – дея ўзича шивирлаганича милиция рўпарасидаги скамейкага бориб ўтирди.

Яна Соня холани кўз олдига келтирар экан: «Охириги вақтларда шўрлик жуда қариб қолгани етмагандек, суянган кишиларининг бирин-кетин дунёдан ўтиши, айниқса, Надя бувининг ўз жонига қасд қилиши уни адои тамом қилди», – дея пичирлади. Ниҳоят, ўзини қўлга олиб, нотариусга қўл телефонида қўнғироқ қилди. У киши ўз жойида эканлигини, агар хоҳласа ҳозироқ келиши мумкинлигини айтди. Толиб кечаси билан йўл юриб чарчаганига қарамай, Соня холасисиз ҳувиллаб қолган уйга киришни истамай, тўғри нотариуснинг олдига қараб жўнади.

Қодиров уни илиқ кутиб олиб, рўпарасидаги курсига ўтиришни таклиф қилди. Толиб кўрсатилган жойга ўтириши билан унга бир муддат назар ташлаб: «Гапнинг индаллоси бундай», – деди. Кейин Надя бувининг уйига қизи Тоня ва Альфред ворис бўлганини, Альфред амаки икки хонадонни ҳам Соня холага васият қилганини, Соня хола эса ана шу хонадонларни бутун мол-мулки билан Толибнинг номига қолдирганини қисқагина гапириб берди. Толиб кутилмаган бу янгиликдан шу даражада ҳайратга тушдики, бир нарса дейишга қурби етмасди. Қодировга шундай тикилдиди, бу қарашдан «Оғир вазиятда бу одам менга ҳазил қилмоқдами ё ҳақиқатдан ҳам шундайми?» деган саволни уқиш мумкин эди.

– Сизнинг ўрнингизда ҳар қандай одам шу аҳволга тушиши аниқ, мўъжиза юз берди, – деди Қодиров унинг ҳолатини пайқаб. – Пойтахтда, қолаверса, унинг қоқ марказида бир йўла учта хонадонга эга бўлиш – бир омад!

У Толибга Соня хола қолдирган васиятномани узатди. Толиб қоғозни қўлига олди. Ҳозиргина нота-риус айтган гапларни қоғоздан яна бир марта ўқиди. Кейин Қодировга қаради. «Ана шунақа гаплар», – дегандай нотариус йигит кулимсираб бош ирғади. Толиб яна қоғозга кўз тикаркан, энг аввал отасини эслади. У Толибни бу қариялар оғушига ташлаб кетар экан, «Улардан ҳеч нарса кутма, аммо ҳеч қачон ёрдамнингни аяма, иложи борича уларга эътиборли бўл, улардан яшашни ўрган, инжиқликларига сабр қил», – деганди. У қарияларнинг ўзига нисбатан меҳрибон эканлигини биларди-ю, аммо улардан бу даражадаги ҳимматни кутмаган эди.

Толиб қўлидаги қоғозни ҳамон ўзига тикилиб турган Қодировнинг столига қайта қўйди-да, ортиқ ўзини ушлаб тура олмади. Кафтларини юзларига босиб ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг юраги Соня холанинг ўлими ва охири дамда унга қилган яхшилигидан тўлиб турганди. У шу тобда Альфред амакининг «Худонинг фаришталари атрофимизда чарх уриб биз билан бирга инсон қиёфасида яшамоқда» деган сўзларини шивирлади.

Қодиров стакандаги муздек сувни унинг олдига қўйди. Соня хола билан кўпдан бери танишлиги боис Толиб ҳақида яхшигина маълумотга эга эди. Шунинг учун ҳалидан бери ўзига келолмай ўтирганлиги сабабини яхши тушуниб турарди.

Толиб сувни ичиб, юрагини сиқиб турган исканжадан қутулгандек бироз енгил тортиб бир-икки чуқур

хўрсинди. Нотариус эса уни тушкун кайфиятдан қутқариш мақсадида икки елкасидан дўстона қучганча ўрнидан турғазди ва:

– Соня хола сиздан миннатдор эканини айтиб чарчамасди. Сиз унинг дуосини олдингиз, Толибжон, – деди.

Толиб Қодиров билан хайрлашиб ташқарига чиқиши билан ўзини гўё ўзга бир оламга тушиб қолган-у, унинг қадрдонлари бошқа бир оламда қолиб кетгандек ҳис қилди. Қалби бу жудоликлардан норози бўлиб уйга томон қадам ташларкан, шаҳар манзарасига маъюс кузатар, қулоғи остида бировнинг, йўқ биров эмас, унинг бу улкан шаҳарга келиб топган энг қадрли кишисининг овозини эшитгандай бўлди: «Инсон ҳаётни эъзозлаши, унинг қадрига етиши, охири нафасигача инсоний қиёфасини сақлаб қола билиши лозим...»

Бир вақтлар замин узра ям-яшил бўлиб яйраб ўсган ўт-ўланлар қовжираб қолган, қиш бошланган эди. Толиб юраги бетлаб-бетламай ўн икки йиллик умри ўтган, айна чоғда соҳибасидан айрилиб ҳувиллаб қолган ўксик хонадон сари бораркан, қор учқунлай бошлади. Кейин қалинлашди, капалак қор парчалари ер узра ёйила бошлади. Одамлар соябонларини очиб, манзиллари томон шошилишарди. Ҳаял ўтмай бутун борлиқ оппоқ оҳорли чойшаб билан қопланди.

Аросатдаги одамлар

Қисса

Кунлар совиди. Куз оёқлаб қолди.

Дам-бадам симиллаб, майдалаб ёмғир ёғади. Симиллаб, майдалаб ёғса-да, кўкламдагидек хуш ёқмайди, этни жунжиктиради. Боғ-роғлар ҳали қиш уйқусига берилмаган, энди-энди мудрай бошлаган.

Қунишган боғ сукунатини яккаш бир овоз – қарғанинг нохуш қағ-қағи бузиб туради. Бир пайтлар бағрини хуш наволарга тўлдирган минг турли сайроқи қушлар эса уни аллақачон тарк этишган. Аввалига бир неча кун узилиб кетолмай, боши узра чарх уриб, хайрлашиб, видолашиб... сўнгра жанубга, иссиқ ўлкаларга йўл олишган. Уларнинг борар манзиллари олис, машаққатли, хатарли. Янги манзил-маконларига етгунча қанчаси нобуд бўлади...

Олимларнинг айтишича, қушларнинг бу тарздаги олис масофаларга учиши даврида уларнинг баъзи турлари бутунлай қирилиб, йўқолиб ҳам кетаркан. Афсуски, қушлар миграциясини тўхтатишнинг сира иложи йўқ. Сабаби, бу жараён табиат ва йил фасллари билан боғлиқ. Илм-фан қушларнинг ўз-ўзидан содир бўладиган бу миграцияси олдида ожиздир... Инсоният тарихида ҳам тузумлар алмашинуви ёхуд урушлар, босқинлар авж олганда халқларнинг ёппасига ёки якка-якка ҳолда кўчиши кузатилади. Яъни халқларнинг

бу миграцияси оқибатида миллатларнинг бир-бири билан қўшилиб, чатишиб кетиши, айрим майда миллатларнинг катта халққа қўшилиши эвазига уларнинг тили, урф-одатлари эртактарга айланиши, гоҳида дунё харитасидаги ўрни кучли бир мамлакат таркибига қўшилиб кетиши ҳеч кимга сир эмас...

Нодир ҳайҳотдай кимсасиз ҳовли этагидаги боғида айланиб шуларни ўйларкан, бу ерларга охириги вақтларда супурги тегмаганидан файзи кетиб қолгани, ҳаммаёқ барг-хазон экани, атиргуллар, дарахтлар қирқилмагани, тоқлар кўмилмагани, томорқа чопилмаганидан дили оғриди. Раҳматли отаси бу ерларни қандай парвариш қиларди-я. Айниқса, боғдаги ҳар бир новдага алоҳида эътибор қаратар, ҳар йили янги-янги дарахт кўчатларини аллақадарлардан келтириб экар, бир дарахтни иккинчи дарахт билан чатиштирарди, бу ишларда мактабда биология ўқитувчиси бўлганлиги ҳам қўл келиб, бор илмини ўзи яратган боққа сарфлар, натижада ҳовли билан боққа кирган одамнинг кўнгли яйрарди... Мана аҳвол...

Бир ойдирки шаҳарга қатнайди. Қаратмаган дўхтир қолмади. Кирди-чиқди бўлиб қолган онасига қараб соғайиб кетишига кўзи етмай, умидсизликка туша бошлади. Ниҳоят, шифокорлар бир хулосага келиб, кеча руҳий касалхонага ётқизишди. Бир пайтлардаги доврўқли раис, хўжаликни оз эмас, кўп эмас, йигирма йил бошқарган Олтиной Ҳайдарова ана шунақа нохуш бир шифохона беморига айланди...

Нодир эсини таниб онасини машинада кўрди. Бир вақтлар машинани отаси бошқарган, бора-бора эрини ортиқ овора қилмаслик мақсадида ролга онасининг ўзи ўтирган. Колхозга илк раис бўлган вақтларида унга алоҳида ҳайдовчи беришган. Ким билсин, гайрати ичига сигмагани ё машина орқа ўриндиғида яста-

ниб ўтиришни истамаганиданми ёки Нодирга номаълум бир сабаб бўлибми, онаси ҳайдовчини рад этиб, охирги дамларигача машинани ўзи бошқарди. У эртаю кеч далама-дала, идорама-идора кезар, на нонушта, на кечки овқатда уйда бўларди. Уйдаги барча рўзгор ишлари, шунингдек, Нодирнинг тарбияси талабчан ва ниҳоятда қаттиққўл бувисининг зиммасида эди. Эртадан-кечгача уй юмушларидан тинмайдиган бувиси Нодир билан бирга эди. Онаси уйда камнамолигиданми, онаси уйга кириб келиши билан унинг тиззасида ўтириб эркаланарди. Аммо бундай дамлар кам бўларди, тенг-тўшларининг оналари уйдалигига ҳавас қиларди.

Мактабда дарс берадиган Олимжон ака ўғилчасини вақтли уйғотиб, юз-қўлини ювдириб, нонушта қилдирарди-да, кейин ўзи билан эргаштириб олиб кетарди.

Хуллас, уларнинг хонадолида иш тутуми шунақа эди. Бувиси билан отаси: «Ўзингни аямайсан. Темирдан эмассан-ку, одам вақти-вақти билан меҳнатига яраша ҳордиқ ҳам чиқариши керак», – дерди. Онаси эса ҳар сафар: «Бу йил иш кўп. Планни бажармасак бўлмайди», – дея ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам тиним бермасди. Билгани, ўйлагани пахта, план, партия топшириғи эди. Шундан бошқасини тан олмасди. Гўё у бўлмаса, иш тўхтаб қоладигандек, колхоз мулки талон-торож бўлиб кетадигандек, унга ишонч билдирган партия олдида юзи шувут бўлиб қоладигандек эди.

Йигирма йилча раислик қилган бўлса, кейинги ўн йили жуда беҳаловат кечди. Оғир йиллар эди. Мамлакат пахта плани ошгандан-ошиб борар, ернинг ҳам, деҳқоннинг ҳам имконияти ҳисобга олинмасди. Натижада, «очкўзликка қарши маккорлик» деганларидай, айрим хўжалик раҳбарлари қинғирлик йўлига ўтишди. Пахта сотиб олишлар, қўшиб ёзишлар бошланди.

Далада ғўзалар хивчинга айланиб бўлган, теримчилар яккачаноқ териб юришар, аммо йўқ ердаги тонналар ҳисоботга тиркалар, режалар бажарилар, марказга «ёруғ юз билан» рапортлар берилар... марказ ҳам бунга гўё ишонарди.

Нодир унда ҳали мактабда ўқиб юрган ғўр бола эди, гоҳ-гоҳида ярим тунда уйга қайтган онасининг отасига ўкиниб айтган гапларини эшитиб қоларди.

– Мени бир нарса ўйлантиради. Биз-ку бу ерда қўшиб ёзмоқдамиз, аммо марказга кетаётган бўш вагонларни қандай тушунса бўлади? Наҳотки, ёлгон шунчалар болалаб кетган бўлса? – дерди онаси ҳар сафар манглайини силаганча. Отаси:

– Олтиной, шу ишингни ташла, охири вой. Бу қинғир ишларнинг бир кунмас-бир кун иси чиқади. Бас қил, – дерди. Онаси эса чуқур-чуқур уф тортиб:

– Биласизми, сафимиз жуда кенг. Ҳамма бир-бирига боғлиқ. Қандайдир тўрға тушганмизу оқибатини била туриб тўрни кенгайтириб тўқимоқдамиз... Афсус, бу тўрнинг бир ипи менинг қўлимда... Начора, биз тўрға тушиб бўлганмиз. Фақатгина марказ шундай бир оқилона қарор қабул қилиши керакки, ўйланмай қўйилган план оқибатида мана шу тўр тўқилганлиги, бунда, аввало, ўзлари айбдор эканлиги кўрсатилиши лозим. Амалга ошириб бўлмайдиган буйруқни ким бермоқда? Ким ундамоқда бизни қўшиб ёзишга?.. Ким ўз халқини жиноят қилишга мажбурламоқда?.. Қани соҳа мутахассислари?.. Нега ҳамма жим?.. Нима, ҳамма соқовга айланганми?! Бўш вагонларни кутиб олаётганлар нега жим?.. Энг қизиғи, ҳар сафар бонг урадиган журналистларнинг дами ичига тушиб кетган..

Нодир ўшанда, табиийки, ота-онасининг бундай суҳбатларини тинглаб ҳеч нарсага тушунмас, аммо онаси билан боғлиқ кўнгилсиз нимадир содир бўлаётганини

бувиси билан отасининг қайғули кўзларидан кўриниб турарди. Охирги вақтларда уларнинг бу тарздаги суҳбатлари кўпайди. Отаси эса ғам-ғуссага ботиб, онаси уйда эмаслигида боғида ёлғиз ўзи узоқ айланадиган одат чиқарди. Болаларига келиб тушаётган кутилмаган зарбадан бувиси тобора қартайиб, куч-қувватини йўқотди. Сўраб-суриштиришлар узоқ давом этмай онаси биринчилардан бўлиб қамалиб кетди.

Таажжубки, қўшиб ёзиш эвазига жуда катта фойда кўрган марказ корчалонлари, мамлакат бўйлаб бориб-келган бўш вагонларни қабул қилганлар, шундай планни ўйлаб топганлар сувдан қуруқ чиқиб, тонгдан шомгача далада тер тўкиб пахта етиштирганлар айбдор деб топилди. Очиққан қатағон машинаси ўлка бўйлаб «зафарли» юриш бошлади. Ҳамма кўриб-билиб турган оқ олтинни етиштирган олтин қўллар ёппасига қамалди... Озгина фурсатдан кейин қудрати ниҳоясиз кўринган, аммо ич-ичидан зил кетиб улгурган империя қўрғони қулаб, ўзини илоҳ даражасига кўтарган ягона партия ерга тушиб чилпарчин бўлган санамдек тирқираб, тарқаб кетди.

Эл қатори беш йиллик тутқунликдан сўнг онаси оқланиб уйга кириб келди. Аммо бу вақтда отаси билан бувиси олдинма-кетин дунёдан ўтишганди.

Жамоа хўжаликлари тугатилиб, фермерлик ташкил этилган. Янги ишбилармонлар фурсатдан фойдаланиб собиқ хўжалик балансидаги бинолар ва техникаларни қўли етгунча, қучоғига сиққунча шоша-пиша ўзлаштириб-хусусийлаштириб олишга улгуришди-ю, бироқ «Ҳолва деган билан оғиз чучимас» деганларидек, колхозда иш юритиш бошқа, шахсий хўжаликда бошқа эканини аввалига тушунишмади.

Ер ўзингникими, уруғми, ўғитми, техника сарфими – ҳамма-ҳаммаси ўз киссангдан кетади. Камига,

ишчиларга маош тўлаш муаммоси ҳам юзага қалқиб чиқди. Ишчилар тонг оқариши билан кетмонини елкалаб далага чиқиб келаверишади. Аммо янги ер эгаларининг биттаси ўз ишини эпласа, бештаси эплай олмасди. Натижада уларнинг орасида ҳам тез-тез иқтисодий инқирозга учраш бўлиб турар, бечора ишчилар эса, маошини ололмаслигига қарамай, чор-ночор кетмонини кўтариб далага бориб-келаверишарди. Уйда қора қозон қайнамаса, хотин деганлари ғингшийверса, полапонлар ейман-ичаман деб чирқиллаб турса, йўқчиликдан эркаклар ўзларини ўққа-тиққа уришар, кимдир бир-икки танга ваъда қилса, ўшанга эргашиб кетаверишар, шу кетишда бир кун қарашса, етти ухлаб тушларига ҳам кирмаган, етти ёт бегоналар юртига бориб қолишган бўлишади. Яна бирлари эса ишсизликдан уйда ўтиролмай, аниқроғи, хотиннинг ғишавасидан безиллаб уззукун кўчада юрадиган одат чиқарди. Чойхона-гузарларда, ҳамма-ҳамма жойда ишсизлар, бекорчилар кўпайганидан виж-виж майда ғийбатнинг жони кирганди...

Улар-ку, оддий кетмончи, олий маълумотлиларнинг аҳволи уларникидан ҳам оғирроқ. Мамлакатда зиёлилар билан боғлиқ жуда кўп ташкилотлар, лабораториялар союзнинг бошқа мамлакатлари билан боғлиқлиги эвазига тўхтаган, янги тузум эса бу ерларни қандай йўлга қўйишга боши қотган. Ишсизлик, йўқчилик одамларни телба қилиб қўйганди. Нодир ҳам қишлоқ одамларининг кўйига тушган; олий маълумотли, қишлоқ хўжалиги бўйича ноёб мутахассис.

Онаси қамалиб кетгач, умр бўйи мактабда кимё, биологиядан дарс бериб келган камсуқумгина отаси ўзи емай-ичмай ўғлини ўқитди. «Сен чида, тишни тишга қўй, болам, ҳаммаси изига тушиб кетади. Умидсиз бўлма. Иродали ва кучли бўл, ана шунда енгил-

майсан», – дерди. Отасининг ўлимидан икки йил ўтиб ҳардамхаёл бўлиб қолган онаси уйга кириб келди. Аввалги онасидан асар ҳам йўқ эди.

Одам боласи қизиқ-да. Онасини қамалибди деб эшитган кўпчилик аввалига ажабланди. Ачинди. «Йўғ-э, бўлиши мумкин эмас», – дейишди. «Қимсан, Олтиной Ҳайдарова, доврўғи республикага кетган, бир неча орденлар эгаси-я», – дейишди. Бир муддат ўтиб эса фикрлар, қарашлар ўзгарди. «Давлат бекорга қамамайди, қинғир ишни минг йил яширсанг ҳам, куни келиб чиқади», – дейишди. Озодликка чиқиб келгач эса яна ажабланишди. «Тавба, давлатнинг кети кенг экан-да, шунча айби билан ҳам қўйворишибдими?» – дейишди. Кейин бошқа тўхтама келишди: «Бечоранинг эси кирди-чиқди бўлиб қолгани учунам гуноҳидан ўтиб юборишган, Худо жазосини бериб қўйибди-ку».

Ростданам қамоқдан Олтиной Ҳайдарова ғалати бир аҳволда қайтди. Илгарилари у камгап, гапирмоқчи бўлган гапини минг ўйлаб, сўнг гапирар, шунда ҳам айтмоқчи бўлган фикрини қисқа-лўнда, тушунарли баён этарди, қўл остидагиларни тинглашни билар, ёш-қари, аёл-эркак, ҳаммага бир хил ҳурмат билан муносабатда бўлар, ҳаддидан ошганни, жойи келса, ўрнига ўтқазиб ҳам қўярди. Ана шундай аёл ақлдан озиб қолганди. Боғ билан катта ҳовлида у ёқдан-бу ёққа юрганча маърузасини бошлаб юборар, ҳар гал: «Ноҳақлик, кўзбўямачилик, сохта кўрсатмалар ҳар қандай тузумни емиради, халқни тушунуш керак, тарбиялаш лозим, зинҳор-базинҳор боши берк кўчага киргизиб, жиноят қилишга мажбурламаслик зарур», – дерди.

Одамлар секин-секин бу эшикдан ўзларини торта бошлашди. Нодирнинг онаси эса ўзи билан ўзи овора,

ҳовлида туну кун «мажлис» ўтказади, одамлар турмушини ўнглаш, атроф давлатлардан ортда қолмаслик йўлларини излайди, удумлар, ҳар хил майда-чуйда урф-одатлар сабаб халқнинг қолоқлашиб кетаётганидан фиғони кўкка чиқиб: «Эй, биз ўзи қачон одам бўламиз?» – деб бақриб-чақиради. Баъзида қамалиб чиққани эсига тушиб, хизматларини қадрлашмагани, энг ёмони, унга қўшиб неча-неча бегуноҳни қамаб юборишганини, айримлари ўша ёқларда ўлиб кетганини айтиб йиғлашга тушади...

Нодир онасининг аҳволини четдан кузатиб боши қотди. Даволатай деса, қўлида бир мири йўқ. Ўртоқларига ўхшаб бошқа мамлакатларга бориб бир-икки сўм пул ишлаб келай деса, онасини ёлғиз ташлаб кета олмайди. Ўйлай-ўйлай бир қарорга келди: уй-жойини сотиб, ўзи бироз ижарада яшаб, онасини даволатади. Қолган сармоёга шаҳар четроғидан бошпана олади. Барибир, у ерда бирон-бир ишга кириш имкони бўлади... Йўқ, унинг режалари хом бўлиб чиқди. Эски тузум пуллари барҳам топдию каттагина бир ҳовлининг пули кулга айланиб қолди. Тақдирнинг бу зарбаси етмагандек, онасини даволатишдан ҳам ҳеч қандай натижа чиқмади. Шифокор маслаҳати билан уни руҳий шифохонага жойлаштирди. Ўзи эса мутлақо бошпанасиз қолди. Фақатгина миясида отасининг «Кучли ва иродали бўл» деган сўзлари бот-бот жаранглайдиган бўлди.

Шаҳар аҳволи ҳам қишлоқникидан қолишмасди. Завод-фабрикалар, турли ташкилотлар ишдан тўхтаган. Ишсиз қолганлар ночорликдан ўзини бозорга урган, баъзи бировлар деҳқоннинг молини улгуржи олиб, майдалаб сотар, баъзилари хорижга пул ишлагани кетиб, уқувлироғи тўрт-беш сўм топиб қайтар, омади чопмагани шу кетишда изсиз йўқолар, инсоф

қилса бир энлик хат ёзар, бўлмаса, ўша ҳам йўқ... Хуллас, ҳаммаёқда судхўрлик, қасамхўрлик урчиган, биров бировга қарз беришдан қўрқади. Қўрқмай қарз берганлар қарзини қайтиб ололмай ич-ичидан унниқиб юради. Иш топдим деб қувониб, лекин маошини ҳадеганда ололмай жиғибийрон бўлиб юрганлар қанча...

Нодир: «Фақат кутиб ўтирмай, олға интилавериш керак», – дерди ўзига ўзи. Шундай дерди-ю, бироқ олдинда милт этган ёруғлик кўрмагани учун баъзида руҳсизланиб кетар, ўзини жуда ҳам уқувсиз, боши берк кўчага кириб қолган одамдек ҳис қилар, ким биландир маслаҳатлашгиси, кимгадир ишонгиси, кимгадир суянгиси келар эди. Савдо-сотих қўлидан келмайди, замоннинг алдам-қалдамларига мослаша олмайди, қишлоқ хўжалиги йўналишида олган билимининг эса айни дамда ҳеч кимга кераги йўқ. Бир-икки дафъа тегишли илмий тадқиқот институти эшигини қоқиб борди. Ўзи амал-тақал қилиб кун ўтказиб турган ташкилот яна бир нонхўр – тажрибасиз ходимни яқинига ҳам йўлатмади. Нодир касби бўйича иш излашдан умид узиб, тўғри келган ишга ўзини уриб кетаверди. Бир ўртоғи билан ресторанда официантлик қилди. Маош берилмас экан, «Чойчақани хўрандалардан ундирасанлар», – дейишди. Бу шартга рози бўлишди. Бироқ аксари хўрандалар (ҳатто пўрим кийиниб юрадиганлари ҳам) ҳаётдан норози, аламзада. Еган-ичганлари ҳақини ҳам оғриниб, минг битта иддао билан тўлашади. Қайта-қайта ҳисоблатишади. Айрим бадмастлари: «Ҳамманг фирибгарсан, юлғичсан», – дея очиқ-ошкора ҳақорат қилиб чиқиб кетишади. Нодир хўрандаларнинг бу тарздаги аччиқ кесатиқларига ортиқ тоқат қилолмади. Бир ойга ҳам етмай ойна ишлаб чиқарадиган хусусий корхонага ўтиб кетди. Зора,

ишимни кўриб, маошимни кўтаришар деган умид билан бу ерда тиришиб ишлади. Қаёқда, маошни кўтариш у ёқда турсин, унинг ўрни бўшаса, ёнидагилар бирон-бир таниш-билишини олиб келиш илинжида. Аксига олиб, маоши ижара пулидан хиёл ортар, амаллаб очин-тўқин кун ўтказар, касалхонага деярли қуруқ қўл билан бориб-келар, бировдан қарз олишдан аввал қайтаришини ўйлаб имкони даражасида қарзсиз яшашга уринар, сўраганда ҳам атрофидагилардан қарз берадиган мард топилишига кўзи етмасди. Ёшлик қилиб маош масаласида катталарга арз қилишдан ҳам бир иш чиқмайди. «Сизни ушлаб турган жойимиз йўқ», – деб эшикни кўрсатиб қўйишлари тайин. Хуллас, бу ер ҳам бўлмади. Излай-излай яна иш топди. Ҳайҳотдай майдонни эгаллаб ётган, бир пайтлари «Қорақум» шоколадлари билан машҳур бўлган, аммо ҳозирда қўнқайган тўрт-бешта иморатию чирк босган станокларидан бўлак бисоти қолмаган фабрикага тунги қоровулликка олишди уни. Маҳсулот бермай қўйган корхона мулк солиғини тўлолмай қарзга ботиб қолган экан. Корхона бошлиғи куни бўйи ҳудуд айланиб, сотишга ярарли ул-бул нарсани мўлжаллаб чиқади. Кечаси кимларгадир ўғринча пуллайди. Бу ўғрилиқ Нодирнинг кўз ўнгида, қай бир маънода унинг иштирокида содир бўларди. Нодир ажабланади: «Ўзи мен нимани кимдан қўриқлашим керак?! Бошлиқнинг ўзи бош ўғри бўлса!» Тўғри, унга буни: «Корхона эҳтиёжи учун, солиқдан қутулиш тадбири», – деб изоҳлашади. Нодирнинг содда ақли бу мантиқни қабул қилолмайди. «Унда нега бу ишлар тунда, бекитиқча, қўрқа-писа амалга ошириляпти?» – деб ҳайрон бўлади. Хуллас, бу ер ҳам тўғри келмади. Кетди. Мана икки ойки ишсиз, пулсиз. Бу орада неча бир эшикка иш сўраб борди. Эшиклар очилмади.

Мана, бугун ҳам эрта тонгдан бош қотириб ўтирибди. Қаерга борсин? Бормаган жойи қолдимиз, ўзи? Ўйлай-ўйлай: «Онамдан хабар олганим маъқулроқ, кейин бир гап бўлар», – дея ҳовлига кўз ташлади. Маъруф ота кўринмайди. Тез-тез юриб кўчага чиқиб кетаётган кўча эшиги олдида Маъруф отага дуч келди, юраги шиг этиб, бир қунишиб олди. Салом-аликни қисқа қилди-да, шошиб турган кўринишда ундан тезгина узоқлашди. Икки ойлик ижара пули тўланмаган эди.

Шифохона шаҳар чеккасида жойлашган. Яёв йўлга тушди. Қорли-қировли кунлар ўтиб, кунлар исий бошлаган. Қиш чўзилгани боис дарахтларда энди-энди куртаклар бўртиб бораётган эди. Вақтнинг ўтишини қара. Кеч кузда шаҳарга кўчиб келган эди. Ўз ташвиши билан бўлиб бутун бошли қишни ўтказиб юборганини пайқамабди ҳам...

Ранги унниқиб кетган темир дарвоза, ёнида чоғроққина қоровулхона. Нодир қоровулхона эшигидан ўтиб, ҳовлига кираркан, ажабтовур манзарага кўзи тушди. Ҳовли ўртасидаги ҳовуз бўйида йўл-йўл пижамали беморлар саф тортишган. Саф олдидаги бемор қўлида челақ, у ҳовуздан сув олди-да, нарироқдаги ёғоч бочкага олиб бориб тўкди. Сув бочка ёриқларидан шариллаб оқиб ҳовузга қайтиб тушди. Бемор унга деярли эътибор қилмай, бўшаган челақни навбатдаги шеригига тутқазиб, ўзи сафнинг охирига бориб турди. Кейинги бемор ҳам челақини сувга тўлатди... Шу тахлит челақ қўлдан-қўлга ўта бошлади. Сув ҳовуздан челақка олинади, челақдан бочкага қуйилади, бочкадан ҳовузга қайтиб тушади. Йўл-йўл пижамалилар эса бу ишларидан мамнун, ҳеч бири шошилмай, жиддий қиёфада айланма ҳаракатларини давом эттиришмоқда. Ҳовуздан нарироқда, яккатол соясидаги ўриндиқларда

опшоқ халатли талабалар, тиббиёт институтида ўқиш-са керак, бу мантиқсиз манзарани кузатиб, ўзларича нималарнидир дафтарларига қайд этиб ўтиришибди.

Нодир беморлар орасидан онасини излаб секингина икки талаба ўтирган ўриндиқнинг четига бориб чўкди. Талабалардан бири кўзойнак таққан, тўладан келган, иккинчиси эса оқ халати ўзига ярашган, озгин. Улар Нодирга: «Сен бу ерда нима қилиб ўтирибсан?» – дегандек бир-бир қараб олишди-да, суҳбатларида давом этишди.

– Эртага байрам, балки, дам беришар, – деди кўз-ойнаклиси негадир Нодирга кўз ташлаб олиб.

– Э, жиннилар байрамни билармиди? – деди иккинчиси ёзувдан бош кўтармай. – Биз ҳам жиннилар қаторидамиз.

– Ҳамма гап домлада. Эртаю кеч мана шулар билан юравериб томи кетиб қолган. Байрам куниям ишлайдими эси бутун одам?! Эртага ҳамма ёқда Наврўз. Биз бўлсак жиннилар билан оворамиз. Ўзи нимани кутамиз бу ерда? Таги йўқ бочканинг тўлишиними ёки ҳовузнинг қуришиними?!

Шериги жавоб бериш ўрнига: «Э, мендан нима истайсан?» – дегандек норози қараб қўйди-да, кейин шартта ўрнидан туриб, бошқа ўриндиққа бориб чўкди. Ёзувини келган еридан давом эттирди. Кўзойнакли бўлса: «Буям ўзига етгунча жинни!» – деб қўйди илжайиб. У бу гапни Нодирга айтдим, ўзигами, Нодир фарқлай олмади. Шу маҳал беморлар орасида турган онасига кўзи тушиб, беихтиёр ўрнидан турди. Кўзойнакли талаба ялт этиб унга қаради. Нодир унга эътиборсиз онасини кузата бошлади. Олтиной опа кейинги йилларда ўзини анча олдириб қўйганига қарамай, гарчи ҳамма қатори касалхона кийимида бўлса-да, нимаси биландир бошқа беморлардан ажралиб турар,

қомати тик, қарашлари сокин, ҳаракатлари қатъий. Онаси челагини бўшатди-да, кейин бочка ёриғидан оқиб тушаётган сувни жимгина кузатди. Шу туришда ҳам ёнига келган навбатдаги беморни пайқаб, унга қарамай челақни узатди.

Бу улугвор хатти-ҳаракатлар, кўз қарашлар Нодирга қанчалар таниш, азиз ва яқин бўлмасин, касаллик туфайли онасида пайдо бўлган қандайдир совуқлик, қўрслик уларнинг орасига муз ташлаганди. Шу сабабданми, у онаси билан бориб кўришмоққа ошиқмай, ҳар сафар келганида олисдан маъюс ва ғуссалинигоҳ билан кузатиб тураверди. У кейинги пайтлар бир нарсани одат қилган эди. Агар онаси унинг келганини кўрса ва таниса, у билан кўришиб, сўрашадди. Агар танимаса, кўриб турса-ю, эътибор қилмаса, унинг ёнига бориш бефойда. Минг марта: «Она, онажон, менман, ўғлингизман», – демасин, онаси дим бегона қиёфада унга бир-икки қараб қўяди-да, индамай нари кетади. Илгари бир-икки марта шунақа қилганида ортидан эргашган эди, шундай совуқ қараш қилдики, қўрқувдан сесканиб кетди. Кейин эса ҳар гал келганида онасини олисдан кузатадиган, авзоига қараб иш тутадиган бўлди. Мана, ҳозир ҳам у ўзи билан ўзи овора, ўғли томонга қиё ҳам боқмади.

Нодир аҳволи ёмонлигидан, томоғига алланима тикилгандек, оғир-оғир нафас олар, онасига тикиларкан, уни ҳаётда яккаю ягона тушунган, қадрлаган, эҳтиётлаган ва унга ҳаммадан кўп ачинган отаси кўз олдига келарди.

– Онангизми?..

– А?..

Нодир ялт этиб ёнига ўтирилди.

– Бемор Ҳайдарова онангизми? – деди кўзойнакли талаба ҳамдард оҳангда.

Нодир мужмал бир йўсинда бош ирғаб қўйди-да, нари кетди...

Онасининг олдидан кайфияти янада тушкун қайтган Нодир ижара уйига қамалиб олиб, тўшагига ағанаб ётганча кунни кеч қилди. Бу орада икки марта ёмғир шаррос қуйиб бериб, яна тинди. Қаттиқ шамол қўзғалиб, ҳовлида бесаранжомлик бошланди. Аллақаерда тунука тақирлар, энди уйғона бошлаган кекса дарахтлар нолакорғижирлар, деразалар шамолнинг ҳар ҳамласидан зириллаб кетар, ҳовли этагида боғлоқ турган қари кўппак бир-икки ҳуриб, орқасидан гингшиб қўяр, Нодир атрофда тик этган товушни эшитар, шу билан бирга, миясида бир ўй кундан-кунга йўқчиликдан қалашиб кетаётган муаммолар калавасини ечмоқчи бўларди-ю, эплотмасди. Ҳамма тузган режалари бўш, натижасиз, барчаси охир-оқибатда бориб-бориб пулга тақаларди. «Биринчи галда, пул топишим керак. Пул! Пулсиз бир қадам ҳам олдинга юриб бўлмайди», – дея Нодир юраги ториқиб ўрнидан туриб кетди. Чойнақда совиб қолган аччиқ чойни ютоқиб-ютоқиб ичди. Кейин бироз миям тиниқлашсин деган мақсадда бориб деразанинг икки табақасини ҳам очиб юборди. Ёмғирдан кейин бошланган салқин шамол ичкарига ёпирилиб кирди. У ҳеч нарсага парво қилмай, шундоқ пештахтага ўтирганча чуқур-чуқур нафас ола бошлади. Унга ҳаво етишмаётгандек эди...

Шу маҳал дарвозахона томондан машина сигнали эшитилди. Ҳовлидаги иккита чироқ бир вақтда ёнди. Нодир ҳушёр тортиб, деразани қайта ёпди-да, ўрнига бориб яна чўзилди. Дераза олдидан биров шип-шип қадам босиб шошилиб ўтиб кетди. Дарвоза очилиб, чироқларини баралла ёқиб олган машина ичкарига кирди. Аввал мотор овози, кейин машина чироқлари ўчди. Ҳовли тўридаги хонада болаларнинг шодон қий-чуви

кўтарилиб, тинди. Дераза ёнидан Маъруф ота ўтди. Нодир уни оёғини судраб босишидан таниди. У ҳозир дарвоза танбаланганми-йўқми, текшириб кўради. Келинлар сувни, газни ўчирганми, кўздан ўтказади. Кейин ҳовлидаги чироқларни бир-бир ўчириб чиқади. Йўл-йўлакай Нодирнинг хонасига қараб қўяди-ю, бош суқиб кирмайди. Хуллас, чол ҳамма нарсадан кўнгли хотиржам бўлгач, тинчиб, ётоғига кириб кетади... Бу хонадонда ҳар куни бир хил вақтда ва бир хил тарзда такрорланадиган ҳол.

Нодир арзонроқ ижара уй излаб маҳалла оралаб юрганида биринчи бўлиб шу чолга йўлиққан эди. Сахт-сумбатидан илгари тузукроқ бир амалда бўлгани кўриниб турган бу қария бир чуваккина чол билан гаплашиб ўтирган экан. Нодир одоб билан салом бериб, чолларга яқинлашди. Мақсадини айтди. Шунда Маъруф ота уни бошдан-оёқ назаридан ўтказди-да, ичида ўзича нимагадир қаноат ҳосил қилди, шекилли, индамай ўрнидан туриб: «Бу ёққа юр-чи», – дея ҳовлисига бошлади.

Ҳовли каттагина бўлиб, ўртада тўрт-беш туп дарахт – ўрик, олма, гилослар. Ҳовли айлангириб том баравар қилиб ишком кўтарилган. Токлар қирқилиб, ихчамлаб қўйилган. Ҳовли этагидаги уч хонали уйда чолнинг бир ўғли оиласи билан, ҳовлининг чап тарафидаги уч хонали уйда марҳум ўғлининг беваси икки боласи билан тураркан. Ўнг қўлда яна бир неча хоналар бўлиб, дарвозадан кираверишдаги бир хонада Қобил деган талаба йигитни ижарага қўйишган экан.

Чол чўнтагидан бир шода калит чиқариб, шу хона эшигини очди. Хона каттагина, чамаси, тўққиз-ўн метр, ўртага кичикроқ гилам тўшалган, икки четида бир кишилик иккита диван, эшикдан кираверишда чап тарафда китоб ва кийим-кечакка мўлжалланган

жавонлар, жавонлар рўпарасида, хона ўртасида ёзув столи, иккита стул.

Чол Нодирга: «Хўш, қалай?» – дегандай қараш қилди. Кейин стол устидаги китоб-дафтарлар, эшик олдидаги пойабзаллар унинг эътиборини тортганини кўриб изоҳ берди:

– Студент бола бор (У бу вақтда йўқ эди). Бирга турасизлар, зерикмайсизлар. Бўладими?

Нодир бош ирғади.

– Танишиб олайлик. Исминг?

– Нодир...

– Ҳм, Нодир, яхши... Мени Маъруф ота дейишади. Студент бола Юридик институтда ўқийди. Мана, битта калит сеники. Кўринишдан туппа-тузук оиланинг боласига ўхшайсан, умид қиламанки, беғалва яшайсан, – деди нимагадир бироз пичинг оҳангида чол.

Уларнинг танишуви шу тарзда кечган. Илк учрашувдаёқ Нодир чолнинг ҳаётдан унча мамнун эмаслигини, шу билан бирга, сўққабошлигини пайқади.

Ўша куннинг эртасига бор кўч-кўронини кўтариб кўчиб келди бу ерга. Ҳамхонаси Юридик институтнинг иккинчи босқичида ўқиркан. Нодирга оғир ботгани, институт талабаси бўлишига қарамай, у ўзини аллақачон туман прокуроридек ҳис қилар, гап-сўзлари, юриш-турушида бунини сездириб қўярди. Нодир ўзича: «Бу бола прокурорликни репитиция қилипти», – деб мийиғида кулиб қўярди. Унинг хатти-ҳаракатидан ўрталарида носамимий муносабат юзага келганини ҳис қилиб: «Одамзод ҳар хил бўларкан-да», – деб ҳам қўярди.

Нодир ўқиш даврида бунақа тоифа йигитчаларнинг кўпини кўрган, уларнинг бирортаси билан дўстлаша олмаган, чунки бу каби одамларнинг, аслида, мияси бўш, бўлар-бўлмас гапни валақлаб вақтнинг ҳам, одамнинг ҳам қадрига етмайди.

Нодирнинг ғам-ғуссага ботган кўзларини кўрибоқ Қобил ўзича уни «ландовур»га чиқарди. Табиийки, у Нодирга қўйган ташхисини гапирмагани билан, калта-фаҳмлиги боис кўзларида акс эттирди. Айни пайтда, Нодир ҳам буни пайқади-ю, ўзини пайқамаганга олди. Икки ойча бирга яшаган бўлишса ҳам, бир эшикдан бегонадай кириб-чиқишди. Очилиб, «одамга ўхшаб» гаплашишмади. Асосан кечки пайт бирга бўлишар, шунда Нодир китобга шўнғир, Қобил ухласа-ухламаса диванга чўзилиб оларди. Мақсад бир-бирининг хонадалигини сезмаслик эди. Бу ҳамхоналар билан фақатгина чол қизиқарди. Ҳар ойнинг биринчи куни улар индамай ижара пулини алоҳида-алоҳида узатишар, чол эса ҳафсала билан битта-битталаб санаб оларди.

Бунақа ҳамхоналик иккиси учун ҳам оғир эди. Нодир чидашга мажбур эди, чидади. Қобил бўлғуси прокурор сифатида бундай ҳаёт тарзини ўзига муносиб билмади. Бошқа бир қимматроқ, лекин «люкс» жой топганлиги хабарини биринчи марта сиполик қилмай, ёш болалардай мақтаб-мақтаниб айтди-да, чиқиб кетди. Мана шундан бери Нодир ёлғиз яшайди. Ижара истаб келганлар учрамаяпти, шекилли, чолнинг ўзи дам-бадам: «Бирорта ҳамхона топсанг яхши бўларди, ёлғизлик яхши эмас», – деб Нодирга шама қилиб қўяди. Бунинг устига, Нодирнинг ўзи ҳам уч ойдан бери ижара пули тўлолмайди. Олдинига чол ҳар эрта кириб, қисталанг қилиб кўрди. Нодир қизариб-бўзариб: «Ишга кириб олай, биринчи ойлигимдан ҳаммасини узаман», – деб сўз беришдан нарига ўтмади. Чол тергов қилаверишдан чарчади, шекилли, кейинги пайтлар уни ҳадеб йўқлайвермади. Лекин бу тинчликнинг яқинда бир портлаши борлигини Нодир яхши билади. Бугун эрталаб кўча эшигида дуч келиб қолганида саломига зўрға бош ирғаб қўйгани, ажин босган баша-

раси бир тиришиб олгани ҳам бежизга эмас. Чолнинг сабри тугаб боряпти. Ишқилиб, яна кўчада қолмаса гўрга эди. Неча кундан бери елкаси қисилиб, уйга бекитиқча кириб-чиқиб юрганди. Уйдан чиқиш олдидан кийиниб оларди-да, деразадан ҳовлини кузатар, чол кўринмаса, шоша-пиша эшикни қулфлаб, ташқарига отиларди. Бугун фалокати қисиб, дуч келиб қолганини қаранг. Баъзида: «Чолнинг ўзи ҳам афтимни кўришни истамай қўйди, шекилли», – деб ўйлаб қолар, аммо, барибир, қай бир деразадан унинг кириб-чиқишини кузатиб тургандай туюларди унга.

Эҳ, нима қилсаки, қўлига озроқ пул тушса!.. Ҳалиям чол инсофли экан. Бошқа одам бўлганида аллақачон ковушини тўғрилаб қўйган бўларди. Ижарама-ижара юравериб кўрди-ку. «Чироқни кўп ёқманг, сувни, газни тежанг, буларнинг ҳаммаси пулга ишлайди, акаси», – деб нафас олдирмайдиганларга ҳам йўлиқди. Уларнинг олдида Маъруф отанинг бошидан сув айлангириб ичса арзийди. Ҳали бир кун албатта уни хурсанд қилади. Фақат ёмон хаёлларга бориб юрмаган бўлсин-да. «Йўқ, Маъруф ота, сиз унақа ўйламанг, мен номард эмасман. Ҳеч қачон, ҳеч ерга қочиб кетмайман. Ишонинг!.. Эрта бир кун ишларим ўнглашиб кетса, Худо хохлаسا, бу яхшиликларингизни қайтараман. Айтишади-ку ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ дея. Начора, қоронғида қолдим. Фақат озроқ сабр қилинг. Озроқ. Қўлимга пул тушиши билан биринчи сизнинг қарзингизни узаман...»

Нодир хаёлан Маъруф ота билан сўзлашаркан, беихтиёр унга ҳаваси келди. Унга мазза-да. Ишламаса ҳам, ой сайин келиб турадиган беминнат нафақаси, бошида бошпанаси бор...

Нодир ётган еридан туриб, дераза олдига келди. Ташқарига қулоқ солди. Тиқ этган товуш йўқ. Чироқ-

лар ўчган. Ҳеч қандай шарпа сезилмади. Негадир ҳовлига чиққиси келди. Эшикни секин очиб, ташқарига чиқди-да, чиққан ерида пиллапояга ўтирди. Ёмғирдан сўнг ҳаво салқин ва тоза эди. Чуқур-чуқур нафас олди. Ҳовлига разм солди. Осудалик. Ҳатто ҳалигина шамол-тўполонда ҳаловатсизланган қари кўппакнинг ҳам саси чиқмайди. Ҳамма оромда. Фақат биргина у... Унинг юрагида ҳамон тўс-тўполон давом этяпти. Ҳаловати йўқ. Ҳаммасига сабаб биргина пулсизлик, шундайми?.. Бўлмасам-чи! Агар пули бўлганида, елкаси қисилармиди, кап-катта йигит бекиниб-биқиниб юрармиди?!

Бошини чангаллади. Кўзларини қаттиқ юмди: нима қилсин?! Шу тарзда қанча ўтирганини билмайди. Бир маҳал елкасига биров туртгандай бўлдию чўчиб кўзини очди. Қараса, Маъруф ота. Шаҳд ўрнидан турди.

– Ассалому алайкум!

– Нима қилиб ўтирибсан ярим кечаси, бирон жойинг оғрияптими? – деди чол юмшоқлик билан.

– Йў-ўқ... Шунчаки, уйқум келмади. – У шундай деди-да, гўё энг яқин кишисини учратган каби биратўла очиқчасига гапириб юборди. – Очиғи, юрагим сиқилиб кетди, Маъруф ота. Нима қиларимни билмай қолдим. Иш сўраб кирмаган эшигим, қарз сўрамаган танишим қолмади. Худди ҳамма мендан юз ўгиргандек... қашшоқлик, йўқчилик одамни хароб қилар экан. Нима қилай, кундан-кунга ижара қарзим ҳам кўпайиб бормоқда. Лекин кўнглингиз тўқ бўлсин, қўлимга пул тушиши билан қарзингизни узаман.

Чол Нодирни диққат билан эшитди ва ажиндан осилиб кетган бўйни билан иягини силаб:

– Ёшлик ўзи шунақа, бетоқатлик, сабрсизлик, боши берк кўчалари кўп... – деди ўйчан оҳангда. – Ҳавобсиз саволлар, жумбоқ воқеалар, адоғи кўринмайдиган ор-

зулар, изтироблар... Аммо, барибир, ёшликка ҳеч нарса тенг келмайди...

Чол Нодирнинг ёнига пиллапояга чўккалади.

– Э, бунақанги ёшликнинг кимга кераги бор, Маъруф ота? Ишлайман десанг, иш йўқ. Тўрт-беш сўм жамғармам бўлганида ҳам, балки, арзонроқ жойдан бирон нарса олиб, бошқа жойда қимматроққа сотиб бир кунимни кўрармидим. Билмадим. Одамлар нимадир қилишмоқда-ку. Аслида, менга кўп нарса керак эмас. Истагим оддийгина: ҳеч кимдан қарз бўлмаслик, ҳеч кимдан қарз сўрамаслик, яна, камтаргина оилам бўлса бас. Кейин онам соғайса... Ҳозирги ҳолатимда эса саҳрода бир ҳовучгина сувга муҳтож бўлиб ётган бутага ўхшайман. Нимаики қилсам, хато бўлиб чиқяпти. Ота-онам бутун умр тиклаган иморатни сотиб, онамни даволатмоқчи, қолганига эса шаҳардан кичкинагина ҳовлича олмоқчи эдим. Эс-ҳушли одам замон алғов-далғов пайтида ҳовли сотадими? Мана, нима бўлди, бутун бошли иморатнинг пули кулга айланди... Онам бечора жиннихонада таги йўқ бочкани сувга тўлдириш билан овора. Тоғни урса талқон қиладиган мендек ўғли биттагина қорнини тўйдиролмайдиган нотавон бўлиб ўтирибди. Эҳ, Маъруф ота, сиз ёшликни ҳеч нарсага тенглаштириб бўлмайди дейсиз, қани, айтинг-чи, кимга керак бунақанги ёшлик?!

Чол йигитчани бироз чалғитиш мақсадида ўтган умридан у-бу воқеаларни гапириб берди. Гап орасида узоқ йиллар турли вилоятларда прокурор бўлиб ишлаб, бутун умр қонунни ҳимоя қилгани, юксак ғояларни деб баъзида тўғри, баъзида нотўғри яшаб, мана шу ёшга кириб қўйгани, бироқ танаси қариб тўкилиб бораётганига қарамай, юраги ўша-ўша, ҳеч бир қариликни тан олмаслигини айтди. Кун келиб ҳаммаси

изга тушишини, лекин чолда бундай ҳолат бўлмаслигини, кундан-кунга қариб-чириб боравериши эвазига ўлимликларини тайёрлаб, ўғлига охириги вақтларда тез-тез бир куни жони чиқса, қабристоннинг қаерига кўмишни васият қилаётганлигини айтиб:

– Кўряпсанми иккимизнинг ўртамиздаги фарқни?
– деди.

Аmmo бу гаплардан ҳам Нодирни кайфияти ўзгармай:

– Иккимизни солиштирадиган бўлсак, аҳволингиз, барибир, меникидан тузукроқ. Қорин ғамини ўйламайсиз, қарзини тўламасам, кўчада қолиб кетаман деб қайғурмайсиз. Иссиққина тўшагингиз, атрофингизда яқинларингиз бор, ўлим хавфи бўлгани билан, яшаш имкониятларингиз кенг, – деди.

Чол ўрнидан турди, унга диққат билан тикилди. Қоронғида аниқ кўринмаса-да, Нодир унинг кўзларида ҳамдардона бир ифодани пайқади.

– Ҳар бир авлоднинг ўз фожиаси бор, – деди у тасалли оҳангида. – Кучли одам сабрни билади, ўлиб қолмагунча ҳаракатдан тўхтамайди, ўғлим. Ўтиш даври вақтинчалик. Кўрмагандай бўлиб кетсан, баъзида инсон матонати шундай жараёнларда тобланади. Албатта, бундай вазиятларда у куч тўплайди. Вақти келиб ожизликдан ҳазар қилади. Биласанми, мен жиноятчилар орасида шундай тоифадаги одамларни учратдим. Улар баъзан тақдир тақозоси билан, баъзан эса адашиб жиноятга аралашиб қолишади. Вақтинчалик турмага тушишлари билан бутун ўтган умрини нуқта-вергулигача ўйлаб чиқишади. Шу йўл билан улар ақлларини чархлашади. Қамоқдан чиқишлари билан ҳаётларини тубдан ўзгартиришади. Қамоқ югуриб кетаётган одамни тўхтатиб, ҳаётнинг моҳиятини очади. Бу тоифадаги одамлар турмага қайтишмайди.

Турмадан қутулишлари билан унгача эришмаган на-тижаларига қамоқдан кейин эришишади.

Шу ерда Нодир онасининг қамоқ билан боғлиқ тақ-дирина гапириб берди. Чолнинг Нодирга раҳми кел-ди, аҳволи анча мураккаб эканлигини, бу вазиятдан қутулиши учун кутилмаганда учрайдиган омад ёки кимнингдир четдан озроқ таянчи кераклигини англа-ди. Шунда ҳам чол дунёда ҳеч бир мўъжиза вақтни орқага қайтаролмаслигига имони комиллиги учун:

– Ҳали кўрасан, кунларинг оғирлигига қарамай, хотирангнинг бурчак-бурчакларида фақат ёшлигинг қолади. Яхшиси, ҳозир ҳеч нарсани ўйлама, кириб ухла! – деди-да, оёғини судраб босиб ўз хонаси томон кетди...

***

Маъруф ота узоқ йиллар турли вилоятларда бош прокурор бўлиб, охириги дамларгача одамларни қонун-га бўйсунушга мажбур қилди. Исбот-далиллар билан айбини тан олмайдиган жиноятчиларнинг айбини бўй-нига қўйиб, уни турли йўллар билан оқлашга ҳаракат қиладиган адвокатлар билан эртадан-кечгача олишди. Балки, чол ўтган даврда қонунни ҳамма нарсдан ус-тун қўйиб, кимларгадир жабр қилгандир, бироқ ар-зимаган сабаб билан имкон пайдо бўлганида бировни қасддан турмага тикмади. Судьядан кимгадир кам-роқ жазо талаб қилиб пора олгандир, пул, машина, кўнглига ўтирган аёллар билан айш-ишратга берил-гандир, дунёнинг номи чиққан курортларида дам ол-гандир, бироқ имкон даражасида одамийлик чегара-сидан четга чиқмасликка ҳаракат қилди. Гоҳида бу чегарадан ўтган кишилар даврасида ранг-қути ўчиб жимгина ўтирди. Сабаби, у бошқача яшашни билмас,

бу давралардан ўзини четга тортиши ўтирган курсисини йўқотиш дегани эди, яъни бир қусури – у фақат ўзини ўйлайдиган худбин эди. У бу қусурни йиллар давомида орттирдимиз ёки наслдан-наслга ўтганми, нима бўлганда ҳам, чол бу камчилигини билади, аммо тузатишни истамайди. Чунки бу қусури билан қулоғи тинч, кўзлари ортиқча ғалвани кўрмайди. Ҳозир ёши саксондан ошганига қарамай, ақли тиниқ, ҳамон фақат ўз фойдасини ўйлайди. Лекин жойи келганда раҳмдиллиги тутиб кетса, қон-қариндоши у ёқда турсин, етти ёт одамларга ҳам ҳотамтойлик қила олади. Хуллас, ўтган умрида яхшими-ёмонми ўз бурчини адо этди. Нафақага чиқиши билан ўзига ўзи: «Етар, бас! Қора қарғалар орасидаги оқ қарғага ўхшаб қонунни ҳимоя қилиш жонимга тегди», – дея, катталар ҳай-ҳайлаганига қарамай, ишдан кетди. Бироқ айби бўла туриб ўзини оқлашга уринадиган тоифадаги одамлар билан олишавериш қонига сингиб кетган экан. Нафақага чиққани билан, ҳар қадамда бундай тоифадаги одамлар учрайверади. «Намунча буларнинг сафи кенг бўлмаса?» – дея гоҳида хўрсинар, гоҳида гап таллашиб ҳам қоларди. Шундай пайтларда дили оғриб, «Одамзод ўз айбини ҳар доим ҳам кўрмайди, аянчлиси, кўриб турган кишини сезиб қолса ёқтирмай қолади» деган қарорга келиб ўзини улардан панага оладиган одат чиқарганди. Баъзида ўғли билан ҳам оддийгина нарса устида тортишиб қолса, ўғли ноҳақлигини била туриб айбини хаспўшлай бошласа, чол тутатиб, ўзини босолмай қолар, ўғли эса отасининг арзимаган нарсага бақиришидан юраги безиллаб қолганидан: «Биласизку, одатдагидек, айбдорман», – дер, чол эса, аслида, бу жавобдан ҳам кўнгли тўлмаса-да, «Шундай экан, ишончли фактларни гапир, қароримни ўзгартирай», – демай, бирдан юмшаб, «ҳммм» деганча қолар, заҳри-

ни баъзида ичига ютарди. Баъзан эса: «Одамзоднинг ҳаммаси бир гўр: ўзинг тарбиялаган ҳам, бегоналари ҳам», – дея барчасига қўл силтарди. Бу феълини билган келинлари ҳам унинг олдида тўғрисўз бўлишга интилишар ва қарияни бўлар-бўлмаста безовта қилмасликка уринишарди. Аммо ҳамма оилалардаги сингари уникида ҳам тез-тез нималардир содир бўларди. Ўша учун чол турмуш икир-чикирларини деб болаларининг ишига аралашмаслик, яъни уларнинг ҳам, ўзининг ҳам кўнглини вайрон қилмаслик мақсадида охириги вақтларда янада худбинлашганди.

Хотинининг ўлимидан сўнг ҳам ёлғизликни ёмон кўришига қарамай: «Қариган чоғимда хотин зоти билан гижиллашиб куним ўтганидан ёлғизликда сиқилиб ўлганим маъқул», – дея сўққабошликни афзал билди.

Хотини... гарчи ҳеч қачон ўзига айтмаган бўлсада, жуда чиройли, нафис чеҳра, пайваста қош, айна пайтда, камсуқум, мулойимгина бир аёл эди. Энг муҳими, Маъруф Заировичга энг маъқул келган фазилати, хотини уни тергамас, ишларига аралашмас, унга ишонар ёки ишонгандай тутарди ўзини. Қўли узун, имкони чексиз бўлганидан кўнгли тусаган ишни қилишга ўзини ҳақли деб билди. Ҳозирги ақли билан оилада ўзини шундай тутишига аёлининг ўзи сабабчи дейди. Аёл эрининг олдида ҳақлигини, шаънини доноларча ҳимоя қила олиши керак. Табиатан ҳамма эркак хотини миқ этмай амрига буйсунишини истайди. Афсуски, эркакнинг истаги ҳамиша ҳам тўғри бўлмаслиги мумкин. Ҳамма буйруққа бўйсунадиган хотин эса хотин эмас, қулдек гап. Ана шунинг учун соғлом ақлга эга эр-хотинлар орасидаги баъзан машамшалар, келишмовчиликлар оқибатида адолат тарозиси тикланади. Яъни, бир текисда томчилайдиган сув темирни емирганидек, эркак ҳар сафар хотинининг

ақлига қойил қола бошласа, ўз-ўзидан у билан кенга-шади. Унга нисбатан ишонч ва таянч ҳислари пайдо бўлади. Оилада эр эр, хотин хотин ўрнида қолади. Натижада эр «эрман» дея аёлининг чегарасини босиб ўтишга ҳадди сифмайди. Чол ана шундай ўткир, доно аёлни орзу қилгани учунми ёки хотини уни йўқотиб қўйишни истамай, эрига қарши чиқмадими, хуллас, у билан ўтган бутун ҳаётидан қониқмади. Бироқ иши юзасидан ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, «мен»ини ҳамма нарсадан устун қўядиган аёлларни кўраверганидан хотинининг: «Сиз нима десангиз шу», – дея бутун тақдирини унинг қўлига ташлаб қўйганига ҳам бора-бора кўникди. Гоҳ-гоҳида юраги сиқилиб, уйга келганида у истаган овқатни қилиб кутиб ўтирганини кўрса, «Барака топкур, сенда ҳам фантазия борми? Бир менинг кўзим билан яшаш жонингга тегмадими? Зерикмадингми!?» – дея қичқириб юборарди. Шунда ҳам хотини миқ этмасди. Кейин эса ёлғиз қолганида «Эр-хотин орасидаги тортишувлар ҳам бир текис ҳаётда унутила бошлаган муҳаббат ҳиссини уйғотса керак» деган хулосага келарди. Аммо хотини эрининг қалбидан нималар кечаётганини билмас, тинч-тотув ҳаёт кечирар, чол эса хотинга уйдаги кераксиз, лекин ташлаб юборишга кўзи қиймайдиган буюмга қарагандек қарарди.

Кутилмаганда хотини ўлиб бердию кўзи ярқ этиб очилди. Уни телбаларча севишини, айниқса, кейинги йиллар унга суяниб яшаганини, энди эса суянчиқсиз қолганини англаб етди. Назарида, бу ноҳақлик эди. Хотини ўлмаслиги керак эди. Уйда ўтирди, жонини қийнаб бирон жойда ишламади, фақат икки боласини ўйлади. Унинг бор-йўқ дунёси болалари эди. Уни фарзанд доғи, тўнғичининг ўлими адо қилди. Маъруф чолга эса балоям урмади..

«... Аслида, мен ўлишим керак эди. Нега у ўлди? У покиза эди, ҳалол эди. Менга ўхшаб пул, мансаб орқасидан қувиб, ёққан-ёқмаган одамлар билан муроса қилишга мажбур эмасди. Ёлғон-яшиқ қалтис ишларга аралашмасди. Бир умр менинг соямда тинчгина намозини ўқиб юрган одам худди бир қултум сувни ютгандек осонгина ҳаммасига қўл силтаб кетворса... Бу – ноҳақлик...»

Маъруф чол шу тарзда ўзи билан ўзи олишиб, ичидан эзилиб юраркан, олдинига хотини билан бирга тушган суратларига тикилиб, у билан гаплашадиган одат чиқарди. Кейинроқ эса суратларсиз ҳам, хонада ёлғиз қолдимми, у билан гаплашаверадиган бўлди. Гаплашганда ҳам... гоҳида жигибийрони чиқиб, у билан фикиллашиб кетар, «Ўттиз уч йил бирга яшаб ҳам тушунмадинг, ўлганингдан кейин ҳам тушунмаганингни қара», – деганча бақириб-чақириб қоларди... Ҳозир эса, ярим тунда, Нодир билан ҳовлида анча гаплашган бўлди-да, кейин узлатхонасига чекинди. Эшикдан кириши билан тўғри аёлининг деворга осиглиқ сурати олдига борди.

– Бу йигитчага қандай ёрдам беришимни истайсан? – деди чол ўзига синовчан нигоҳ билан қараб турган хотинига. – Биласан, одам ажрата оламан. Сезгиларим жуда ўткир. Гапнинг индаллоси, йигитча бир таянчга муҳтож. Э, бунақанги олатасир замонда ҳаммага таянч зарур, бироқ йигитчаники яна ҳам мушкулроқ... Бекордан-бекорга ўтиш даври дейилмайди-да. Начора? Шунақа дейман-у, бизга енгилмиди? Партия деган бир бало нафас олгани қўймасди-ку. Ҳаммани бир қозонга солиб қайнатди-ку. Ҳозир-чи дейсанми, ҳозир... бировга қарасанг, қашшоқлигидан битини сотишга тайёр, бошқасига қарасанг, кекирдагигача бойликка ботган. Бойлигини қўйгани жой тополмайди. Ёшлар

ўртада сарсон. Нима истайсан, капитализм. Инсоннинг зигирча қадри йўқ... Мантиқан ўйласанг, ҳеч бир замонда инсоннинг қадри бўлмаган, бўлмайди ҳам. Фақат ўзи ўзининг қадрига етиши, ҳар бир қадами ни назоратидан чиқармаслиги керак... Акс ҳолда, учраган одам уни янчиб ўтиб кетаверади. Ачинарлиси, ҳамма замонларда жамият, тизим ўзгаришидан халқ зиён кўради. Зиёли қатлам боши берк кўчага кириб қолади ёки иккинчи бир тузумнинг зулми остида қирилиб кетади. Биласан, ўтган аср бошидаги йўқсиллар «инқилоб»и даврида шундай бўлди-ку. Озиқ-овқат етишмаслигидан одамлар арпа, ўт еб шишиб ўлишган. Имло таниган, уч-тўртта китоб кўрган борки тазйиққа учради. Улгургани қочиб қутулди, сенинг отанга ўхшаганлар азза-базза халқ душманига айланиб қолишди-ку. Қанчаси отилди, гадойтопмас ерларга сургун қилинди. ... Ҳа, хотин, ҳаёт мураккаб, Навоийми, қайси бири айтган экан юз йил яшаш учун юз йил сабр қилиш керак деб. Сен жонингни қутқариб кетдинг, қийин-қийин, менга қийин, ёлғиз ўзим сўппайиб қолдим...

Чол оёқда тураверганидан толиқди, шекилли, портрет рўпарасидаги тебранма курсига ўтирганча кўзларини юмди.

Нима бўлди-ю, ҳалигина Нодир билан қилган суҳбатда унинг бир жумласи лоп этиб ёдига тушди: «Э, бунақанги ёшликнинг менга кераги йўқ, Маъруф ота!..»

– Тўхтаб тур, йигитча. Сенинг бир адабингни бермасам. Агар гапинг чин бўлса, ўрнимга бир ўтириб кўр. Кейин гапларимнинг маъносини тушунасан. Ҳозир нима десам ҳам, барибир, кўнглингни кўтара олмадим, айтган сўзларим қалбинга етиб бормади. Тананг тўкилиб, атрофингда тенгдошларинг қолмаса, ёши улуғ

киши борки бирма-бир дунёдан кўз юмиб кетаверса, «Навбатим келиб қолди», – дея қўрқувда юрак ҳовучлаб яшаш олдида сенинг муаммоларинг бир чақага арзимаслигини тушуниб етмадинг. Бу ичимлик агар таъсир қилиши рост бўлса, кўп эмас, бир-икки ой ўрин алмашиб кўрайлик, кейин аҳволингни кўраман. Инсон психологияси ўзи шунақа, бориға чидамайди, йўғини орзу қилади.

Шундай дея Маъруф чол беихтиёр эсига тушган нарсадан завқланиб ўрнидан туриб кетди. Миясига келган фикрдан танасига куч кирдимиз, ҳалиги маҳзунлигидан асар ҳам қолмади.

У тўғри бориб, китоб жавони тортмалардан бирини очди, ундан жажжи сандиқчани олди. Шарқона ўймакорлик билан ишлов берилган бу сандиқчани бир вақтлар Эрондан олиб келган эди. Сандиқчани стол устига қўйди-да, ундан кичкинагина шиша идишни олди. Тунчироқ ёруғига солиб, қорамтир шишачани диққат билан кўздан кечирди. Маъруф ота ичадиган ҳар бир дори таркибини аввал ўқиб, сўнг ичишга одатлангани учун шиша атрофидан бирон-бир ёзув бормикан дея хира кўзлари билан текшириб, ҳеч нарсани кўрмагач кўзойнагини тақди. Бу ҳам чолга камлик қилди, шекилли, дераза ёнидаги лупага ҳам солиб кўрди. Ҳеч қандай ёзув йўқ. Кейин қопқоғини очиб, бурнига яқинлаштирди. Ҳеч қандай ҳид сезмади. Оғзини қайта беркитиб, стол устига қўйди, ўзи эса тебранма ўтиргичга чўкканча кўзларини юмиб бу сирли шишача қандай унинг мулкига айланиб қолганини эслади...

Бу идишни чолга кекса бир чўпон берган эди. Чўпоннинг яккаю ёлғиз ўғли машинасида кўчада бир маст одамни уриб кетиб ўзи касалхонага кўтариб олиб борган, лекин ҳалиги одам касалхонада икки кун ётиб оламдан ўтган эди. Суд бўлишидан бир соат олдин чў-

пон тўғри чолнинг олдига бостириб кириб, пули борлигини, фақат ўғлига енгилроқ жазо сўраса, истаганини беришини айтди. Чол эса содда чўпонни пора беришда айблаб: «Ўзингни ҳам ўғлингнинг ёнида қаматиб юбораман», – дея дағдаға билан хонасидан чиқариб юборди. Суддан ўлган кишининг хотинининг талаби билан чўпоннинг ўғлини қаматмай, унинг икки норасидасини то вояга етгунича қарамоғига олишини сўради.

Суд тугагач, яна чўпон чолнинг хонасига киришга муяссар бўлди. У бу сафар гап бошлашдан чўчиб стол устига мана шу шишачани қўйди. «Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, идишдаги суюқликни қари билан ёш йигит бир вақтда ичса, ўринлари алмашиб қолади. Қари одам ёшнинг, ёш йигит кекса одамнинг танасига кириб қолади. Шарти, бу алмашишга икки томон ҳам бирдай рози бўлиши керак. Акс ҳолда мўъжиза рўй бермайди», – деди.

Ўшанда Маъруф Заирович навқирон ёшда, шаҳди баланд пайти эмасми, чолнинг гапларидан кулди, холос.

Чўпон эса самимий ва миннатдор бир қараш билан: «Прокурор, буни менга отам ўлими олдидан васият қилиб қолдирган. Бу суюқлик ҳақиқатдан ўз кучига эгами, эга эмасми, буни синаб кўрмаганман, аммо шишачадаги суюқлик ўғлимдек ҳамма нарсадан қадрдонроқ. Сиз менга бир қадрдонимни қайтариб бердингиз, мен эса сизга иккинчи бир қадрдонимни совға қилмоқдаман. Илтимос, олинг. Ишонмаслигингизни кўриб турибман, ақли-ҳуши жойида бўлган одам бунақанги гап-сўзларга ишонмайди. Аммо табиатнинг, дунёнинг ўзи мўъжиза, шу боис ишониб, шу кунгача сақладим, қолгани сизнинг ишингиз», – дея шишачани стол устида қолдириб чиқиб кетди. Одамзод бундай вазиятларда ёлғон гапирмаслигини билгани учун чол чўпон

хонани тарк этиши билан юрагида пайдо бўлган телба бир умид билан шишачага тикилди. Бу ҳақда у бирон марта бировга гапирмади, лекин юрагидаги бир сирга айланганди. Яқингинада нимадир излаб ҳад-ҳисоби йўқ ҳадя-совғаларни титиб ўтириб шишачани топиб олган, «Бу суюқлик сирлигича қолди-да», – дея яна сандиқчасига жойлаб қўйган эди.

Мана, вақти келди. Бўлди, дорини синаб кўради. Нодир Маъруф отани қариб мияси айниб қолибди дея ўйлайди, холос. Йўқотадиган ҳеч нарсаи йўқ. Синаб кўрсин, зора...

Чол деразага қаради, ҳали тонг ёришмаган, олдидаги соат миллари эса тонгги тўртдан ошаётганини кўрсатарди.

«Ҳа... қариб қолдим. Маҳаллада мен тенгилар қолмади. Саксон олти ёш. Ёшликда бунақа ёшга кирганлар ҳақида эшитиб қолсам, «Эҳ-ҳе, шунча йил яшабдими?» – деб ҳайратга тушардим. Узундан-узоқ бўлиб кўринарди... Энди бўлса сал кам тўқсонни уриб қўйибман-у, ҳеч қанча яшамагандайман. Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетгандай... Умуман, ўлим ёш билан қарига бир хил. Фарқи биргина: ёш кутмай ўлади, қари эса кутади. Ана шулар орасида осмон билан ерча фарқ бор. Ҳозир техника ривожланиб, она қорнидаги митти юракчани аниқлаб олишмоқда. Агарда Худойим бандаларига жончиқар вақтини билдириб қўйса борми... Билмадим, бу яхшилик аломати эмас. Қолаверса, ҳокимиятни ушлаб турганлар ҳам, олимлардан биронтаси аниқлай олса-да, бу сирни ошкор қилдирмаса керак. Киши ўзининг охириги кунини билмагани тузук. Агарда билса чала-ярим ишларимни битказиб олай ёки яшаб қолай ё бўлмаса улгуриб қолай деб ўйламай-нетмай нималар қилиб қўйиши мумкин. Айтайлик, нимадандир, кимдандир аламзада

бўлса, аламим ўзим билан кетмасин деб... Агар оддий одам бўлса-ку, хўп-хўп, катта бир қудратли давлат раҳбари бўлса-чи, унинг аламзадалик билан қилган иши инсониятга қанчалар зарар етказиши мумкин?.. Уф!.. Нималар устида бош қотириб ётибман-а? Миям ғовлаб кетди. Очиқ ҳавога чиқмасам бўлмас. Бу кеча уйқуниям мазаси бўлмади. Ҳа, зарари йўқ, ҳали кўп ухлайман. «Ўлим, бу – қаттиқ уйқу», – деган экан биттаси... Ҳаммаси жонга тегди, эшикка тезроқ чиқмасам бўлмайди...»

Чиқди. Жимжитлик. Осмонга қаради, юлдузлар кўзга чалинмади. Ҳаво булут, симиллаб ёмғир ёғаётган экан. Аввал оқшомги шаррос ёмғирдан сўнг қаттиқ шамол булутларни ҳайдаб кетган эди. Энди яна... Баҳор-да...

Ёмғир остида бироз турди. Болалигида яхши кўрарди ёмғирда шалаббо бўлиб юришни. Баҳор ёмғирларини, кейин эрта кузда соғинтириб-соғинтириб ёққан дастлабки ёмғирларни жуда ёқтирарди. «Мабодо мўъжиза рўй бериб, йигитга айланиб қолсам, йигитча мункиллаб қолса-я, иккимиз ҳам бу мўъжизани миямизга сиғдира олмай ақлдан озиб қолмасмикинмиз?.. Ўғлим иккимизни ҳам Нодирнинг онасининг ёнига олиб бориб қўяди-ку. Нодирга шифокорлар: «Наслдан-наслга ўтган», – дея ташхис қўйса, менга: «Қариб, мияси суюлиб қолган», – дейишади, холос. Йўқ-йўқ. Қари бўлсам ҳам, ақлим тиниқ. Шошиб қолишим аниқ. Лекин, шундай бўлса ҳам, оддий кўз билан яшаш услубимизни ўзгартирдик деб қарашимиз керак ё ақлимиз ҳам зарар кўрармикан?.. Тўғри-да, оёғини зўрға судраб юрган одам бирданига қони гупуриб турган йигитга айланиб қолса!..» – дея чол ортиқ кутишни истамай, тонг гира-шира ёришиши билан Нодирнинг эшиги томонга юрди.

Эшикни тақиллатди. Жавоб бўлмади. Маст уйқуда бўлса керак-да, эҳ, ёшликнинг садағаси кетсанг арзийди. Шунча муаммо-ташвиш билан ҳам қотиб ухлаб ётибди. У бўлса туни бўйи ухламай юриб чиқди. Эшикни бу сафар қаттиқроқ тақиллатди. Ичкарида эски диван ғичири эшитилди ва остонада мудроғи тарқамаган, ажабланиб қараб турган Нодир пайдо бўлди.

– Маъруф ота, тинчликми?

– Юр бу ёққа! Гап бор..

Чол шундай дея орқасига қайтди. Нодир ҳовли юзидаги кранда юзини чайиб олди-да, дастрўмолига артинганча чолнинг хира ёритилган хонасига қараб юрди.

Нодир ичкари кириши билан чол унга ошхона томонга ўт дегандай ишора қилди-да, ўзи эшикни очиб, ҳовлини кузатди. Ҳамма қаттиқ уйқуда эканига ишонч ҳосил қилгач Нодирнинг орқасидан ошхонага кирди. Ҳеч нарсага тушунмай, анграйиб турган Нодирга ўтир деган ишора қилди-да, чўнтагидаги шишачани стол устига қўйиб, стулларнинг бирига чўқди.

– Ширин уйқунгни бузганим ёқмади, а? Бир фикр пайдо бўлди. Ортиқ кута олмадим, қолаверса, болаларим ҳаммаси уйқуда. Ҳеч ким бизга халақит бермайди, – деди ундан кўз узмай ажабсиниб тикилиб турган Нодирга. – Ҳозир бир гап айтаман, баттар ажабланасан, бу чол миясини еб қўйибди дейсан. Майли, нима десанг, қандай ўйласанг, ихтиёринг.

Чол шиша идишни столга қўйиб, йигитга оғзини очиб қаради. Унинг оғзида қоплама тишлари йўқ эди, Нодир уни бу ҳолатда биринчи марта кўриб турганди, гапираётган гаплари ҳам тушунарсизроқ, кўриниши ҳам қариоқ эди.

– Айтишларича, бу шишадаги суюқлик бирпасда йигитни чолга, чолни йигитга айлантириб қўядиган

кучга эга экан, – деди чол, сўнг гапим қандай таъсир қиларкан дегандек тикилди.

Улар жуда бир-бирларига яқин ўтиришар ва бир-бирларининг нафас олишини ҳам эшитишарди. Нодирнинг уйқусираб турган юзида чолнинг гапини инкор қиладиган нимадир ярқ этди. Аммо фаросатли йигит бўлгани учун чолнинг кўнглини оғритмай вазиятдан қутулиш мақсадида носамимий кулимсиради. Чол эса бўш келмай гапида давом этди:

– Биздан нима кетди? Бу ҳам бир яшашнинг турида. Агарда ҳақиқатдан мўъжиза содир бўлса бўлди, содир бўлмаса ҳам, ҳеч нарса йўқотмаймиз. Мабодо содир бўладиган бўлса, иккимизгаям яхши бўлади. Мен қарилик балосидан қутуламан, сен қарздорлик балосидан. Моли дунёим борича сенга ўтади. Кейин бу ерда мажбурийлик йўқ, икки тараф ҳам ич-ичидан бирдай рози бўлиши керак. Кўриб турибман, йўқсиллик суяк-суягингдан ўтиб кетган. Мен бўлсам умримнинг охирида яна бир ёшликни ҳис қилиб кўраман. Пул, машина, уй-жой – ҳамма-ҳаммаси сеники.

Нодир ғалати бу битимдан миясига тузукроқ бир фикр келмай, жим турганим маъқул дея миқ этмади. Чол эса буни ўзича тушуниб:

– Ташқи кўринишим ўзгаргани билан, тажрибам ўзим билан қолса керак. Пул қаердан ва қандай топиш мен учун ҳеч гапмас. Қолаверса, ўтиш даврини бир марта бошимдан кечириб бўлганман... Хуллас, ортиқча гапирмай, ўзим ҳам сенга ўхшаб шубҳадаман, – деди.

Шундан кейингина Нодир, ҳар тугул, бутунлай ақлдан озмабди дея чуқур бир нафас олиб:

– Аҳволимни билиб, устимдан куляпсизми ё калака қиляпсизми? – деди хафа бўлган оҳангда.

Маъруф ота Нодирнинг вазиятини тушуниб тургани ва бошқача жавобни ҳам кутмагани учун ўзининг

эшитган қулоқ ишонмайдиган гапни гапираётганига иқрор бўлиб айбдорларча елка қисди, холос. Унинг оддийгина бу хатти-ҳаракатидан Нодир чол чин дилдан гапираётганини тушунди. Нафасини ростлади. Тонг-саҳарда эшикни тақиллатиб келишини, етти ухлаб тушига кирмайдиган таклифини нима деб ўйлаш мумкин... ёки туни билан ухламай ақлдан озадиган даражадаги бирон-бир фантастик кино кўрдимикан?

– Ҳм, мен ҳам сенга ўхшаб мўъжизаларга ишонмайман; бу ҳақда бировга айтмаганман. Чунки ўзимам ишонмаганман. Оддийгина тушунтирсам, бу сирни ўзим билан қабрга олиб кетишим мумкин эди. Бироқ жойи тўғри келиб қолди. Сенга ёрилдим. Истасанг, синаб кўрамиз. Истамасанг, шу ҳолида қолдирамиз. Биласан. Ўтган умримда оддий ишларда ишламаганман. Шишани берган киши тоғда бир чўпон бўлгани билан, шишани қолдирган чоғидаёқ қалбимда телба бир ишонч уйғонганди. Ана шунинг учун уни шу кунгача сақлаб келдим, бировга бу ҳақда оғиз очмагандим. Кеча бир-биримизга юрагимизни ёриб гапирганимиздагина илинж пайдо бўлди. Балки, ўлганимдан сўнг болаларим дори-дармонларимга қўшиб ахлатга ирғитиб юборишлари мумкин эди. Кел, ўғлим, сенам ўзингни ишонтир. Бир ичиб кўрайлик, зора, манави нарсанинг сири очилса. Хўш, нима дейсан?.. Фақат ўрнимда бўлиб қолишни чин дилдан иштаинг керак, холос...

Нодир бир шишачага, бир чолга қараб «Мендан нима кетди, рози бўла қолай, аввало, бу ҳаммаси хом-хаёл. Натижа маълум» деган хаёлда:

– Ўрнингизда бирон-бир бемазагарчилик қилиб қўйсам ҳам, кейин койиб юрмайсизми? – деди ҳазил-ломуз оҳангда.

Бу гапни розилик аломати деб билган чол бирдан яшнаб кетди:

– Э, ўғлим-эй! Истаганингча яша, кўнглингга сиққанини қил. Бу ҳаётда мендан нима қоляпти? Ҳаммаси эскириб, ўзимга ўхшаб авра-астари чиқиб кетган. Тўплаган бир-икки сўмлик жамғармамга эса тупурдим.

Чол қаттиқ ҳаяжон ичида шоша-пиша шишача қопқоғини очди. Стол устидаги икки пиёлани яримлатиб суюқликдан қуйди. Шиша идишда яна шунча миқдорда суюқлик қолди.

– Ҳар эҳтимолга қарши бу ёғини қолдирамиз, – деди чол. – Бир кун орқага қайтишимиз учун... Ҳа, бир нарсани айтиш эсимдан чиқибди. Сен тагин: «Маъруф ота менинг ночор аҳволимдан фойдаланиб қоляпти», – деб ўйлама. Эрта бир кун қариллик жонингга тегса, тегиши аниқ, ўшанда яна иккимиз бу ерга келиб ўтираммиз-да, қолганини ичамиз. Кейин ўз йўлимизга кетаверамиз. Баҳонада сен ўзингни анча тиклаб оласан. Мен ҳам бир пайтлар қадрига етмаган ёшлигимга қайтиб, қариганимда уни яна бир ҳис қилиб кўраман. Бўлмаса, қани, ичдик. Қадаҳ сўзи айтиш йўқ. Бу ароқ эмас. Илоҳий... нима десамикин, шифобахш дорими, бўпти, бисмилло деб ичамиз... Иккимиз бараварига. Қани!..

Ичишди. Бир-бирига қарашди. Афтлар буришмади. Оддий сув каби жимгина, томоқларни куйдирмай, ачиштирмай юмшоққина ўтиб кетди.

– Мазаси яхши экан. Лекин қанақанги гиёҳларнинг таъми эканлигини англай олмадим, – деди чол шишача қолган суюқликни чироқ ёруғига тутиб. – Сен-чи?

Нодир елкасини қисди. Кейин кулиб юбормаслик учун пастки лабларини тишлади.

– Агар юзимда бирон ўзгариш бўлса, тортинмай айт, мен сеникини айтаман, – деди чол мўъжиза содир бўлишига нимагадир астойдил ишонч билан.

Нодир ўзини ортиқ тутиб туrolмай кулиб юборди. Чол унга аҳамият ҳам бермай дераза ёнида турган соатга кўз ташлади.

– Кутганингда вақт тўхтаб қолади... Э, ана, сенда бошланди!

– Йўғ-э!..

Нодир юзини пайпаслади. Ниманидир сезди, шеклли, ҳовлиққанча қўшни хонага ўтиб, девордаги ойнага рўпара бўлди ва юраги шув этиб кетди. Силлиқ ва тиниқ юзларида майда-майда ажинлар пайдо бўлишга улгурибди. Кейин кўз қарашлари ҳам ўзгарибди. Ўзиники эмас. Қошлари ҳам бошқача, уники қуюқ, тимқора, ўртаси туташиб кетган эди. Кўзгудаги аксида эса... Ие, иягида чуқурча пайдо бўлибдими, тавба! Азбаройи қўрққанидан кўзлари олайиб кетди. Ўзини босишга уринди. Қўрқма, ўзи шунақа бўлиш керак эди-ку... Демак, бошқа қиёфага кириб боряпти. Энли даҳанидаги чуқурча ҳам чолники. Мана, ҳозир унинг ўрта ёшлардаги кўринишига ўтмоқда. Қиёфа изчиллик билан ўзгараверди. Ҳалиги ажинлар чуқурлаша борди. Юз териси салқий бошлади. Кўз қарашлари ҳам шунга монанд ўзгариб, мунгми, аламми пайдо бўлди уларда. Шу пайт ойнада иккинчи қиёфа пайдо бўлди. Нодирнинг ўз қиёфаси. Ялт этиб ёнига қаради. Во ажабо, ёнгинасида ўзини кўриб турарди, биттагина фарқи, ёнидаги қиёфадоши чолнинг либосида эди. Четдан қараган одам беихтиёр кулиб юбориши мумкин: ёш йигитча кексаларнинг тунги пижамасида, қари чолнинг эгнида эса қизил футболка, спортчилар шалвари.

– Энди шошилишимиз керак! – Нодир ялт этиб унга қаради: «Тавба, менинг овозим-ку!» Чол чаққон бир ҳаракат билан эшикни очиб, ташқарига кўз ташлаб келди. – Болалар уйғониб қолмасидан кийимла-

римизни ўзгартириб олайлик. Кейин мен тез бориб, сенинг уйингга кириб олишим керак. Сен бу ерда қоласан.

Ғалати ҳолат: ёш йигитча отаси тенги одамни сенлаб гапиряпти.

– Эҳтимол, менинг хонамга кирармиз? – деди Нодир. Овози титраб чиқди. Айни чоғда вужудида беҳоллик сезди. – Ҳеч ким бизга халақит бермайди...

– Тўғри айтасан, бу ерда биров кўриб қолса ақлдан озиши ҳеч гап эмас! – Чолнинг овози ўктам, тантанавор эди. Қайфияти ҳам хушҳол, кўзлари чақнарди.

Олдинма-кетин Нодирнинг хонасига киришди. Нодир ўз жойига, чол эса иккинчи ижарачи учун мўлжаллаб қўйилган ўринга бориб ўтирди. Худди шу вақт кимдир дераза ёнидан лип этиб ўтди.

– Қара-я, роса вақтида чиққан эканмиз, – деди чол кулимсираб.

Нодир бош ирғаб қўйди. У ҳамон тушимми, ўнгимми дея шубҳадан қутула олмаётганди. Кўриб турганлари ростми ё рўё? Наҳотки, шундай бўлиши мумкин? Агар ҳаммаси рост бўлса, энди бу ёғи нима бўлади? Э, онаси-чи?! Ундан қандай хабар олади? Ҳеч тинмас эканман-да, ҳар сафар қанчалик эҳтиёткор бўлмайин, нимагадир аралашиб қоламан... Бунинг устига, шу пайтгача ҳис қилмаган бемажоллик унинг руҳини баттар азоблай бошлади. Бундан чиқди, жисмоний беҳоллик руҳга ҳам таъсир қиларкан-да. Унда нега айрим саксон-тўқсонни уриб қўйган қариялар, ўзлари қилтиллабгина қолишган-у, руҳлари бардам. Ўлимни писанд қилишмайди. Худди бир сафарга-саёҳатга отланган одамдай тутишади ўзларини. Лекин манови одам унақа эмас. Ваҳима, хавотир, ҳадикда яшайди мудом. Сира кетгиси йўқ. Ҳа, демак, ҳаммаси тушунарли...

Нодир шу онда англаб етган ҳақиқат шу эдики, унинг руҳи ўзига нолайиқ вужудга тушиб қолган. У шундан қийналяпти.

– Биласанми, сенга қараб туриб ҳайрон қоляпман, – деди чол илжайиб, – мен ўзимни унчалик қари деб билмасдим. Ёки ўзимга сезилмасмиди?.. Нимагадир менданам қарироқ бўлиб боряпсан. Ҳали болаларим бир кунда шунчалик қариб кетганлигимни кўриб ҳайрон қолишмаса эди.

Нодир жавоб қилмади.

– Умуман, мен, бу – менман, сен эмасман. – Чол ўрnidан туриб Нодирнинг олдига келди. – Худога шукр, суюқлигимиз яна бор. Зарурат туғилса, яна ўз қолимизга қайтишимиз мумкин...

– Тўғри айтдингиз, – деди бу гапдан дадилланиб Нодир, ниҳоят, тилга кириб. – Мен бу – менман, сиз эмасман!

Кутилган мўъжиза рўй берди. Нафақат Нодир, Маъруф чолнинг ўзи ҳам ростданам бу ҳодиса рўй берганига ақли бовар қилмай, кўп ўтмай ҳаммаси изига тушади, ухлаётган бўлсак уйғонамиз, барчаси тушимизда содир бўлганини ёки галлюцинация ҳолатида бўлганимизни тушуниб етамиз, деб, бир-бирларига ажабсиниб, ишонқирамай тасаввур эмасмикан дея бир-бирларини ушлаб ҳам кўришди.

Сўнг бирдан чол хохолаб ғалати кула бошлади.

Нодир эса ваҳимага тушиб, ўрnidан туриб кетди. «Нима бало, ақлдан озиб қолдимиз? Ишқилиб, бирортаси эшитиб қолмасин-да» деган хавотирда деразадан ташқарига қараб қўйди. Чол Нодирни бутунлай унутгандек кўзларидан дув-дув ёш оқиб кулишда давом этаркан, «Нима, мен шунақанги қариб қолганмидим?» – деб ора-орада ўзига савол ҳам бериб, Нодирнинг атрофида айланиб ҳар томонлама кузатарди.

Нодир карахт бўлиб жойида ўтириб қолганди. «Энди шу бало бормиди, мияси айниб, жиннихонага тушиб қолса-я. Ўзи бошида рози бўлмаслигим керак эди. Ким ишонибди? Бир ҳисоби, чол айтганидек, бошпанам бор, ҳар ойда беминнат келиб турадиган нафақам, ҳаммасидан ҳам кунлик тирикчилик ташвиши юрагимни ўйнатмайди... Ҳм, Маъруф ота, бир кўринг, кўзингизга бир ландавурга ўхшаб кўринардим!.. Сизга менга нисбатан энгилроқ, барибир, ижара пулини сўрамайман...

Хайрият, чол тинчигандай бўлди. Жойига қайтиб ўтирди-да:

– Э Парвардигор! Одам боласига шунчалар имкониятлар бериб қўйгансанки, теримга сиғмай боряпман, – деди. Кейин Нодирга қараб кулди. – Шу ёшга кириб бирон марта бунақа ғайритабиий воқеага дуч келмаганман. Худди кинода рол ўйнаётган актёрга ўхшайман...

Кейин бирдан жиддий тортиб, жимиб қолди. Ранги қув ўчиб кетган Нодирнинг аҳволини пайқади, шекилли, ўрнидан туриб унинг олдига борди. Елкасидан қучди.

– Сен, ўғлим, қўрқма, – дея тинчлантиришга киришди.

– Ҳаммаси вақтинча, Нодир болам. Бу сирни ҳеч ким билмайди, нима учун ичимликнинг ярмини олиб қолдим, яна аслимизга қайтиш учун-да, бошида шундай келишдик-ку!..

Нодир оғзида бир дона ҳам тиши йўқ, қулоқлари том битгандек, кўзлари хира тортиб турганига қарамай, мияси, ақли ўзида қолгани сабаб аниқ-тиниқ фикр юритаётган эди. Бироқ кўз ўнгида содир бўлаётган воқеалар уни карахт қилиб қўйган эди.

Бундан чол ҳушёр тортиб, жимиб қолди. Аланглаб ташқарига қаради. Тонг ёришиб қолганди.

– Кел, бир-икки кун шундай юра турайлик, буям бир гап-да, – деди чол ёшариб қолганидан мамнун оҳангда, айна дамда, Нодирнинг фикридан қайтиб қолишидан хавотирга тушиб. Нодир эса чолга бу ҳолат ёқиб қолганидан ўзини зўрлаб кулимсиради.

– Вақтимни қизганишим нимаси, барибир, бекорчи-ман-ку. Бекорчининг кимга кераги бор, Маъруф ота? – Кейин кўнглидан кечган ўйдан кулгиси қистади: «Маъруфбой десам қандай бўларкин?..»

– Гап бундай, – деди чол енгил тортиб, – ҳозир нонушта қилиб оламиз. Энг муҳими, ўрнимизни унут-маслигимиз керак. Мен Нодирман, сен Маъруф ота. Бунга ич-ичимиздан ўзимизни ишонтиришимиз керак. Яъни рол ўйнашимиз керак. Бўптими, Маъруф ота? Қани, айт-чи!..

Нодир кулди.

– Ҳа, ноқулай бўляптими? Айт, Нодиржон де! Бунақада сездириб қўямиз, Маъруфбой!

– Қўрқманг, мен аллақачон ўзимни тайёрлаб бўлганман. – Нодир шундай деди-да, жиддий тортди. Қовоғини уйди. Томоғини қириб, жойига бориб ўтирди. – Қани, Нодирвой, охирги гапингни айт, ижара пулини қачон берасан?

Чол йигитдан бунақа дадилликни кутмаган эди. Талмовсираб, нима дейишини билмай қолди.

– Яна қанча муҳлат керак, бир ҳафтами, ўн кунми, а?!

Чол атрофга аланглаб олиб, шивирлашга ўтди:

– Қанақа ижара пулини айтяпсан, Нодирвой? Ахир келишдик-ку!

– Биринчидан, сенлама, томинг кетиб қолдими сен боланинг? Иккинчидан, Нодир эмас, мен Маъруф отангман, Маъруф отанг! Кўчада тентираб юрганинг-да сенга уйининг тўридан жой берган Маъруф отанг-

ман! Уқтингми? – Нодир овозини кўтарди: – Уқтингми деяпман!

– Уқтим, уқтим... Нодир болам...

– Янами?!

– Кечирасиз... Маъруф ота.

– Ҳа, шундоқ бўлсин... – дея Нодир ўзини тутолмай кулиб юборди. Маъруф чол Нодирнинг бу дағдағасидан вазиятнинг яхши-ёмон тарафларини тушуна бошлади.

– Э, ҳазилинг қурсин...

– Айтиб қўяй, кейинги сафар ҳазил қилмайман, – деди Нодир илжайиб, – айнан ўғлингизнинг олдида ана шунақа сўроққа тутаман. Тайёр бўлиб туринг. Тагин, ҳалигидай «Нодир болам»лаб ўтирманг-а!..

– Ҳа, жа унчаликка борма-да. Сен ўғлимнинг феълини билмайсан. Ижара пулига қизиқиб сўраб-суриштириб юрмайди-ю, бироқ сенинг қанча қарзинг борлигини ва уни тўламай юрганлигингни билиб қолса мени эшикдан итдек қувиб чиқариши аниқ. Вазиятни мураккаблаштирма. У лақма эмас, алдаб бўлмайди. Ана шунинг учун ўғлим ҳеч нарсани сезмаслиги, иложи борича биз кам кўришиб, кам гаплашишимиз керак. Сен-ку ролингни қотираркансан, мен довдираб қолишим мумкин...

– Маъруф ота, бир нарса сўрасам, хафа бўлмай-сизми?

– Сўрайвер, хафа бўлиш йўқ.

– Умрингизда бирор марта сизни шунақа сўроққа тутишганми? Қарзингни қачон тўлайсан, йигитмисан ўзи деб бақриб беришганми? Йўғ-а? Мени бўлса кўп қийнашган. Сиз эмас, сиздан олдингилар. Энди яна битта савол, мана, сиз менинг ёшлигимга, умуман, ҳозирги ёшларга ҳавас қилдингиз, тўғрими? Лекин қандай яшаб кетишингизни ҳис қиляпсизми?

Биринчидан, ишсизлик муаммосини ҳал қилишингиз керак. Суд-ҳуқуқ тизимларидан иш тополмайсиз. Чунки таниш-билишларингизга бориб, мен фалончидан деёлмайсиз. Кейин дипломингиз, паспортингиз буни тасдиқламайди ҳам. Сиз Маъруф Заирович эмас, Нодирсиз, қишлоқ хўжалиги бўйича мутахассис. Мен, масалан, вазирлик тугул, оддий бошқармалардан ҳам иш тополмадим. Ҳозир тоғни талқон қилишга қодир куч-қувватга эришдингиз. Лекин ўша талқон қилинадиган тоғни қаердан топмоқчисиз?! Бу томонларини ҳам ўйлаб кўрдингизми?

Нодир қиёфасидаги Маъруф чол бир зум бошини қуйи солиб турди-да, қўл силтаб ўрнидан турди.

– Сен бола яна ўзингнинг қўшиғингни айтяпсан. Замон ўзгаргани йўқ. Фақат тузум ўзгариб, одамлар тентак бўлиб қолгани, ишсизлик ҳаммани ўйлантириб қўйгани рост. Аммо манадан деган саркардалар, мингнинг пулнинг устида ўтирган миллиардерлар, дунёни бошқараётган ҳокими мутлақлар ёшликка қайтишни орзу қилиб армонда ўлиб кетишган. Худонинг марҳаматини кўрки, бу мўъжиза менга насиб қилди. Бу – бахт. Буни ҳис қилиш керак. Одам ҳамма нарсани ҳис қилиб яшаши керак. Ҳис-туйғулар билангина ҳаёт қизиқ. Нега ўқиган бола бўла туриб сен шунақанги нарсаларни тушунмайсан? Қолгани таваккалига...

Нодир чолнинг гапларини тинглаб унга тикилиб:

– Сиз йўқчилик нима эканлигини билмай қариган экансиз, – деди.

– Ҳозир нонушта қиволайлик, ошқозон карнай чалиб юборди. Йигирма йиллардан бери бунақа оч қолмаган эдим. Юр-чи! – деди чол Нодир билан тортишишни истамай.

Маъруф чол ютоқиб, Нодир мижғовланиб нонушта қилди. Кейин ошхонадан чолнинг хонасига ўтиш-

ди. Чол ўзининг тебранма курсисига Нодирни ўтқазиб, пардаси очиб қўйилган деразага ишора қилди. Бу ердан дарвоза ва икки томондаги узун пешайвонлар остидаги хоналар яққол кўриниб турарди. «Ҳа, чол бу хонани бекорга танламаган экан», – деб қўйди Нодир ўзича.

Шундан сўнг чол аввалига катта келини ва икки набираси, кейин кичик келини, ўғли, икки набираси, хуллас, бутун оила аъзолари ҳақидаги икир-чикир маълумотлар билан Нодирни таништирди. У ўғлининг камгап, босиқ, аммо ниҳоятда сезгирлигини, агар ўзи гап бошламаса, ўзича гап қотмаслигини, салом-аликдан нарига ўтмаслигини тайинлади. Ўғли ҳар куни хабар олгани кириши, соғлигини сўраши мумкинлигини айтди. «Қисқаси, менинг ролимни ижро этишнинг энг осон йўли – индамай уларни кузатиб туриш. Гоҳида келинми, набираларми нимадандир норози бўлиб келиб қолса, иложи борича куюниб ўтирма, агар эплай олсанг озгина насиҳат қилиб кўр, лекин боягидай ролга киришиб кетма. Минг насиҳат қилма, барибир, улар ўз билганидан қолишмайди», – деди чол секингина хўрсиниб қўйиб. Кейин уйга оид ҳужжатлар жойини кўрсатди, ўз паспортини тутқазди. «Энди сенам ҳужжатларингни берсанг», – демоқчи бўлди-ю, ниятидан қайтди. «Жойини айтсанг, ўзим топиб оларман», – деди. Шу лаҳзада бир нарсани туйди: ҳалигина ўзи қартайган чол эди, энди бўлса манови қилтиллаган чолнинг оёғига қараб юришни ўзига эп билмаяпти!..

Хонасидан чиқар экан, уйдан ошхона томонга қараб келаётган ўғлига рўпара бўлди. Ўғли унга: «Эрталабдан отамнинг хонасида нима қилиб юрибсан?» – дегандек қараш қилди. Ота бўлса Нодир қиёфасида биринчи одамга дуч келаётгани учун беўхшов бир ҳаракат билан ёнидан ўтиб кетди. Бу эса ўғилда баттар

шубҳа уйғотди. Яхшиям, «отаси»нинг ўз ўрнида, дераза ёнидаги тебранма курсида ястаниб ўтирганига кўзи тушиб, уни тўхтатиб, сўроққа тутмади. Лекин то ўз хонасига кириб кетгунича ўша қараш билан ортидан кузатиб қолди.

Чол Нодирнинг хонасига кириб олиб, хотиржам тортди. Ўғлини унутди. Девордаги ойнага ўзини солганча бирпас маҳлиё бўлиб туриб қолди. Одатдагидек, иягини ишқалаб, соқоллари ўсганини пайқади. У ҳар куни соқолини қиртишлар эди. Лекин ҳозир ниятидан қайтди: хийлагина ўсган қора соқол юзига янада кўрк бериб турарди. Э, ёшликка нима етсин. Ҳамма нарса ярашаверади унга. Барака топсин, йигитчага бу дунёда фақат унга қийиндек туюлади. Мана, ҳамма нарсанг бор, бир ўтириб кўргин... Тебранма курсида ҳансирабгина ўтирган «бечора бола»ни кўз олдига келтириб унга ачиниб қўйди. Кейин ўзини юпатди: нима бўлгандаям, у зарар кўрмайди. Анча ташвишларидан қутқараман. Фақат ўрнимда бир ишқал қилиб қўймайса бўлгани.

Тавба, кўзгуда кўриб тургани – Нодирнинг қиёфасига ҳали ҳеч қанча ўтмай кўзи ўрганиб қолдимиз? Ўрганиш нимаси, кўзига оловдай кўриниб боряпти-я! Худди онадан худди шу сувратда туғилгандай. Кўз қарашлари маъноли, жиддий, чимирилган қошлари қуюқ, тимқора, ўртаси тутатиб кетган... Нима бало, ўзининг Маъруф Заирович экани, шу исм-шарифда, шу тана-тўшда 86 йилдан бери яшаб келаётгани дарҳол унут бўляптими?!

Нодирнинг ҳужжатларини диван остидаги чемодандан бирпасда топди. Паспорти, институт дипломи билан бирга ҳайдовчилик гувоҳномаси ҳам чиқди. Уларни стол устига олиб қўйди. Шу маҳал ташқаридан машина овозини эшитиб, дераза олдида борди.

Ишга отланаётган ўгли билан яна нигоҳи тўқнашди. У машинасида ўтирганча кетишга шошилмас, негадир Нодирнинг деразасига тикиларди. «Оббо, – деди чол, – бу бола намуноча сершубҳа бўлмаса, кетавермайдими ишига?...» Ўғлининг телефонда гаплашаётганини кўриб хотиржам тортди. Сўнг ўзини койиди: «Сен, қари тўнка, бунча ҳар нарсадан ҳадиксирайверасан?...» Дераза олдидан нари кетиб, Нодирнинг ҳужжатларини синчиклаб кузатди. Ҳайдовчилик гувоҳномаси, айниқса, қизиқтириб қўйди, фикри ойдинлашди: «Бўлди, ҳайдовчилик қиламан!» Бундан бир ҳафта илгари сотмоқчи бўлган «Уазик»ни эслади. Яхшиям, нархини келишолмагани. Акс ҳолда... Шу заҳоти ташқарига чиқмоқчи бўлди-ю, ўгли ҳали кетмаганини эслаб ортига қайтди. «Яхши бўлди, таксичилик қиламан. Таксига иши тушмайдиган одамнинг ўзи йўқ. Бекор қолмайман... Эҳ, кетса кета қолмайдими бу инжиқ Маъжид! Онаси уни менга ўхшатарди, инжиқлиги сизданам ўтади-ей дерди... Қизиқ, бугун у хонамга бир бош суқмадиям. Ҳа, майли, кирмагани маъқул. Анови бола қовун тушириб қўйиши мумкин. Э, хайрият, кетди-е!..»

Шошиб ташқарига чиқиб, тўғри гараж томон юрди. Шу пайт рўпарадаги эшик шаҳд билан очилиб, ўн ёшли набираси Маъмур отилиб чиқди. Бобо одати бўйича жойида тек қотиб, икки қўлини ёзганча ғоз қотиб қолаверди, набира одати бўйича ўқдай отилиб келиб, унинг пинжига кириш... ўрнига ёнидан зув этиб ўтиб кетди. Ажабланиб: «Ие!» – деди-ю, бирданига ўзининг бобо эмаслиги эсига тушиб қолди. Шартта қайрилиб гаражга қараб юрди. Қалитни қўйган еридан топиб, гараж эшигини очди. Дарвозани ёпиб қайтган набираси бўлса қизиқсиниб унинг олдига келди. Маъруф (энди чол сўзини қўшмаганимиз маъқул) унга алаҳсимай, машинага чиқиб ўтирди-да, моторни ўт олдирди.

Бир ҳафтагина муқаддам харидор олдида уни юрғазиб кўрсатган, русуми эски бўлса ҳам, деярли минилмаганини тушунтирмоқчи бўлганди. Харидор айтган нархида туриб олиб: «Отахон, бунингизнинг даври ўтди, музейга қўйиб қўйиш керак», – деб писанда қилавергач, уни қувиб солганди.

Маъруф машинани гараждан ҳайдаб чиқди. Бу орада Мақсуд исмли тўнғич набираси ҳам ичкаридан чиқиб келди-да:

– Амаки, машинани бобом сизга сотдими? – деди. Маъруф:

– Ҳа, сотди, нимаиди? – дея гапни қисқа қилди-да, гаражни ёпиб Нодирнинг олдига қараб жўнади.

Тебранма курсига ўтириб олган Нодир чол (энди уни шунақа атаганимиз маъқул) ўзи билан ўзи овоза эди. Уни ҳозир ташқаридаги воқеалар эмас, танаси бўйлаб кўчиб юрган симиллаган оғриқ ташвишга солаётган эди.

Маъруф остонада кўриниши билан шикоятини бошлади:

– Ҳаммаёғимда оғриқ. Иссиғимам бор. Бутун танам шовдираб қолган машинага ўхшайдими-ей, сал қимирласам сочилиб кетадиганга ўхшайман... Бу нима, ўзи, қанақа касаллик? Қанақа дори ичирдингиз? Сиз дарҳол танамни ўзлаштириб олдингиз-у, мен кўника олмаяпман танангизга...

– Э, менга қара, – деди Маъруф тажангланиб, Нодирнинг рўпарасига ўтираркан, – ҳеч қанақа касаллик йўқ сенда. Бу қариликдан. Бир-икки ҳафтага чидаб бер, кейин кўникасан!.. Хўп, энди гапни эшит...

Нодир эшитди. Маъруф гапирди. Демак, киракашлик қилади. Ҳайдовчилик гувоҳномаси бор, машина бор. Фақат иккалови нотариусга бориб, машинани Нодирнинг номига расмийлаштиришса бўлгани...

– Ихтиёрингиз, – деди Нодир инқиллаганча ўрнидан туришга ҳаракат қилиб. Маъруф унинг туришига кўмаклашиш учун қўлтиғидан оларкан, гаши келганини яширмади.

– Бунча бўшашдинг. Бу қари танани мен шу чоққа-ча бинойидек эплаб юрган эдим-ку!

– Менам кўникарман, – деди Нодир чолга алаמידан бир нарса деб юбормасликка уриниб...

***

Маъруф шаҳар ташқарисига қатнайдиган машиналар бекатига етиб келганида кун ёришиб қолган, ёмғир савалаб турарди. Йўловчилар сийрак. Бори ҳам аниқ йўналишларда қатнайдиган автобусларни кутиб туришарди. Турли русумдаги киракаш машиналар қаторидан жой олиб, атрофни кузатди. Мабодо йўловчи топилмаса ҳам, зарари йўқ, муҳитни, шароитни ўрганади. Ҳозирча кира пулига куни қолганича йўқ-ку. У шундай хаёлда ўзини хотиржам қилди-да, машина радиоси мурватини буради. Ҳар турли ахборотлардан кўра мусиқий канални эшитишни маъқул кўрди.

Шаҳар уйғонган, тўда-тўда уйқусираган одамлар метрога киришади, метродан чиқиб келишади. Аксари автобусларга қараб ошиқади, камдан-ками киракаш машиналарга яқинлашади. Битта йўловчини тўртта ҳайдовчи ўртага олади. Маъруф атрофни кузатиб зерикди. Машинасидан тушиб, олди-қочди гаплар билан бир-бирининг қитиқ патига тегиб ҳангомаллашиб турган янги «ҳамкасблари» тўдасига яқинлашди. Бир чеккадан қўл бериб, саломлашиб-ганишиб чиқди. Кейин ўзининг янгилигини айтиб: «Маслаҳат, йўл-йўриқларингизни аямассизлар?» – деди ўзини соддаликка олиб. Айримлари: «Ўзи, сен етмай турувдинг»,

– дегандек қараш қилиб нари кетишди, айримлари: «Э, оғайни, карвон кўп, ризқи бўлак. Ҳаммамизга етади. Бизда бировнинг кўкрагидан итариш йўқ!» – деб бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Кўзи пишиб кетган собиқ прокурор одамларга сингишиб кетишнинг ҳадисини олгани учун юзидан яхши одамга ўхшаб туюлган ёши каттароқ бир ҳайдовчини мўлжалга олди. Унга яқинлашиб, машинани ижарага олгани, бугун биринчи куни йўлга чиқиши эканини айтиб, малол келмаса, йўл-йўриқ кўрсатишини илтимос қилди. Унинг гапини бошқа биттаси ҳам эшитиб турган экан, дарров орага суқилиб: «Укам, Қумтепага транспорт етишмайди, лабовойга «Қумтепа» деб ёздириб олинг, бирпасда йиғиб оласиз», – деди. Маъруф унга ишонқирамай қаршисидаги одамга юзланди. У бош ирғади: «Шундай қилинг...» Бир зумда кимдир картон қоғоз, кимдир қалин ёзадиган қалам топиб келди. Ҳаял ўтмай машина олд ойнасида ҳуснихат билан битилган «Қумтепа» лавҳаси пайдо бўлди. «Мендан тезроқ қутулишмоқчи» деган ўйга борди ҳамма нарсадан шубҳа қиладиган собиқ прокурор. Лекин кўп ўтмай машинаси йўловчига тўлганини кўрган Маъруф: «Алдашмабди лекин...» – деб ажабланиб қўйди. Кейин атрофга аланглаб, ҳалиги маслаҳат берган ҳайдовчига кўзи тушди: қизиқ, у ҳалиям кўзи олма-кесак териб йўловчи изларди. Маъруфга қўл силтаб, илжайиб қўйди. Маъруф яна ажабланди: «Нега ўзи Қумтепага бормай, менга ошириб юборди экан?...» Кўнглига шубҳа оралади...

Қумтепа – юз эллик чақиримча наридаги кичик бир шаҳарча. Маъруф у ерни яхши билади, кўп борган. Аммо унда Маъруф эмас, Маъруф Заирович эди, уни зулукдай қора машиналарда олиб юришарди, бир мизғиб олгунича етиб олар, йўл машаққати сезилмасди.

Ҳозир бўлса... Пойтахтдан чиқиб, хиёл юрмай аҳвол ойдинлашди: кам деганда йигирма йил нари-берисида йўл эгасиз қолган. Ҳаммаёқ ўйдим-чуқур, тезликни оширишнинг сира иложи йўқ эди. Хушчақчақлик билан йўлга чиққан Маъруфнинг бирпасда ҳафсаласи пир бўлди. Манглайи тиришди. Тишини тишига босиб, ўйдим-чуқурларни четлаб юриб бораркан, ўзини қўлга олишга уринди. «Нима бўлгандаям сир бермаслик керак. Тавба, – дерди ўзига ўзи, – шаҳар ташқарисидаги йўллар шундай аҳволга келиб қолган экан-а. Ҳаётдан орқада қолиб кетибди-да. Илгари, хизмат сафари билан бу ёқларга йўли тушганида бунчалик эмасди, шекилли. Ҳа, майли, бошга тушганини кўз кўради. Бир адашди-да. Кейинги сафар ишини билиб қилади».

Маъруф кўзгуга қараб салондаги йўловчиларни кўз қирида кузатаркан, бир нарсани пайқади: ёшми, ўрта ёшми – ҳаммасининг қиёфасида ҳорғинлик. Мудроқлик. Ким билсин, бу нимадан экан, балки, Худо берган умрининг энг жўшқин фасли фақат тирикчилик илинжидаги югур-югурларга сарф бўлиб кетаётгани учундир?

Маъруф ўзини чалғитишга уриниб ёнидаги йўловчи йигитга гап қотмоқчи бўлди. Қараса, машина эшигига елка тирганча оғзи ярим очиқ ҳолда уйқуни уряпти. Тавба, шунақа ўнқир-чўнқир йўлдан бо-раётган машинада ҳам ухлаш мумкин экан-да. Тафин алпдай йигит-а! Ким билсин, тирикчилик эзиб қўйгандир. Ўзича тахмин қилди: кеча бозорга келган, улгуржи бозордан талашиб-тортишиб нималардир олган. Кейин бозорчи бирорта танишига ўтқазиб, тўрт-беш сўм билан уйига қайтаётгандир. Бошқа нима ҳам қилиши мумкин? Ёки қиши билан асраб чиққан картошка-пиёзини ҳозирги иликузилди пай-

тида пуллаб қайтаётгандир... Ҳар ҳолда, туни бўйи ухламагани аниқ. Нодир бечоранинг қўлидан шунақа олди-сотди ҳам келмасди. Унинг тарбияси бошқача бўлган. Уни ўқитишган, тирикчиликка ўргатишмаган. Маъруф ажабланди: қизиқ, фикрлашим ҳам бошқача бўлиб боряптими?! Ёки Нодирдан юқтирдими, ҳар ҳолда, унинг танасида яшаяпти-ку.

Шу тобда хаёл уни ортга, ўзининг тебранма курсисида деразага кўз тикиб ўтирган Нодирга қайтарди. Унинг алам-изтироб билан айтган гаплари қулоғи остида жаранглаб кетгандай бўлди: «Ҳозир тоғни талқон қилишга қодир куч-қувватга эришдингиз. Лекин ўша талқон қилинадиган тоғни қаердан топмоқчисиз?! Бу томонларини ҳам ўйлаб кўрдингизми?»

Маъруф негадир беписанд илжайди: ўйлаб кўришга ҳожат йўқ. У бу доғули ҳаётни бир сидра босиб ўтди. Гарчи танаси Нодирники бўлса-да, тажриба, онг-шуур ўзиники. Ҳар қандай тегирмондан бутун чиқади. Ҳозирги ёшларга яшаш қанақалигини кўрсатиб қўяди. Энг муҳими, анави тебранма курсисида ўтирмайди, илгари хаёлига келмаган савобли ишларга қўл уриши, кимгадир нафи тегиши мумкин.

Маъруфнинг хаёли бўлинди. Машина салонидан эшитилган қаттиқ-қаттиқ овозлардан ҳушёр тортиб, олд кўзгудан йўловчиларни кузатди. Охириги ўриндиқда ўтирган тўртта, чамаси, талаба йигитчалар ўзаро баҳсга киришиб кетган, бақириб-чақириб бир-бирига ниманидир уқтирмоқчи бўлишарди. Улардан бериги ўриндиқдаги бири ориқ, бири семиз икки аёл йигитларни тартибга чақирмоқчи бўлиб улардан баттар шовқин кўтаришарди. Уларни ойнадан кузатиб Маъруф кулиб қўйди. Кейин ўрта ўриндиқда, ҳеч кимга қўшилмай ойнага қадалиб келаётган оқ-сарикдан келган нозиккина қиз эътиборини тортди. Назарида, у

унниқиб, сим-сим йиғлаб келаётган эди. Қизнинг ёни-да ўтирган бир барзанги эса дунёдан беҳабар хуррак отиб ухларди. Ундан олдингилар ҳар замон турткилаб уйғотиб қўйишар, у атрофга бир аланглаб олиб, узр сўрарди-да, зум ўтмай боши қийшайиб, яна баралла хуррак отишда давом этарди.

Маъруф диққатини йўлга қаратди: бу юришида уч соатларнинг нари-берисида Қумтепага етади. Бир соатларда одам тўплаб ортига қайтса, соат учда пойтахтда бўлади. «Топган пулимнинг ярми бензин-мензинга кетса, қолган ярми ҳам ёмон эмас», – дея хомчўт қилиб борарди.

Машина имиллаб, лапанглаб илгарилар, тезликни оширишнинг иложи йўқ эди. Йўлнинг икки чеккаси тутлар, толлар, тераклар. Далада экин-тикин мавсуми бошланган, онда-сонда тракторлар кўринар, тизим ўзгариб, колхозлар тугатилгани боис аввалгидек сафарбарлик йўқ, одамлар сийрак, бутун бошли далада беш-ўнта кетмон кўтариб юрганларгина кўзга чалинарди. Ёмғир тиниб, кун исий бошлаганди.

Пешинга яқин Қумтепага кириб борди. Тамадди қилиб олмоқчи эди. Машинаси атрофини ўраган йўловчиларни кўриб фикридан қайтди. Ҳа, йўлнинг ноте-кислигини айтмаса, умуман, бошланиши ёмон эмасди. Машинаси ҳам ҳали бақувват, бемалол беш-олти ой тиқ этмай хизмат қилиб бериши мумкин. Фақат бунақа йўллардан камроқ юриши керак. Бугун бир алданди-да... Лекин кимдир қатнаши керак-да бу томонларга ҳам. Манови бечораларнинг ҳам тирикчилиги бор. Ҳар тугул, Нодир айтганидек ишсиз қолмади.

Шу куни Қумтепага икки марта бориб-қайтди. Уйига тун ярмида кириб келди. Ишлаб чарчамайдиган «ёш йигит» эмасми, унчалик ҳорғинлик сезмади ҳам. Алланечук дили равшан эди. Равшан бўлмасинми...

Ҳовлида чироқ кўринмас, ҳамма уйқуда эди. «Уа-зик»ни гаражда қолдириб, хонаси томонга юрди. Де-раза ёнидан ўтаётиб таққа тўхтади. Хонаси эгалик, тебранма курсиси банд эди. «Э, адашибман-ку», – де-ганча кулимсиб қўйди-да, эшикни очди.

– Мумкинми?..

– Э, бормисиз, намуноча кўчада қоп кетдингиз? – деди Нодир чол ўтирган еридан қўзғалиб ҳам қўймай.

«Ҳа, анчагина кўникибди, – кўнглидан кечирди Маъруф. – Тузук. Энди фақат менинг мен эмаслигим-ни унутиб, сенсирашга ўтса, зўр бўларди»...

– Кўча ёқиб қолдим дейман...

– Ҳа, чидаса бўлади... Хўп, ўзингдан гапир-чи, кў-никдингми?

– Кўникяпман.

– Қани-қани, нималар бўлди, гапир-чи, – деди Маъруф йўқлигида хонадонидан нималар содир бўл-ганига қизиқиб унинг қаршисига ўтираркан. – Ўғлим кирдими олдингга?

– Кирди. Мажид ишдан келиши билан ўғилчалари янгиликни етқазибди. Бундан беҳабарлигим учун у хонага кириб, бироз олдимда ўтириб соғлигимни суриш-тирди ва гап орасида: «Машинани сотдингизми, арен-дага бердингизми?» – дейди. Аввалига нима дейишни билмадим. Қовоғимни уйиб туравердим. Охири бақириб бердим. «Э, гаражда ётган нарса бўлса, бир бечорага фойдаси тегсин-да», – дедим. «Мусофир бола бўлса, онаси касал бўлса, кира ишлаб, ўзигаям, бизгаям чой-чақа оп келса, бунинг нимаси ёмон?» – дедим. «Ахир савоб иш ҳам қип турайлик-да, менинг бу ёғимдан у ёғим яқин бўп турибди, сенга керак бўлмаса, менга ке-рак савоб», – дедим. Тўғри айтибманми, Маъруф ота?

– Қойил, бошлабсан-ку! Хўп, гапир-чи, Мажид қа-нақа аҳволга тушди?

– Анграйиб, эшик олдида бироз қотиб турди-да: «Мен фақат сўрадим холос. Тавба, бу ҳам ишлаб келган, асабини бузмай демайсиз, бақирганингиз-бақирган», – деди. «Ўтириб кўр ўрнимда, кўраман аҳволингни», – дедим. Бечора ўғлингиз бир қараб, дарди ичида миқ этмай чиқиб кетди. Тўғрироғи, ўрнингиз менга ёқиб қолди. Келинларингиз атрофимда парвона. Телевизорда хоҳлаганимни кўраман. Фақат мана бу шалоғи чиққан танангизни эплаш бироз мушкулроқ бўляпти.

– Тасаввур қиляпман, – деди Маъруф қизариниб кулганча. – Бечора боламнинг эси оғиб қолай дегандир. Ўзингдан кетиб, бўлар-бўлмасга бақираверма... Болаларимга секин гапир; секин тушунтирсанг, уларга гапларинг кўпроқ таъсир қилади. Бўлар-бўлмасга бақириб-чақираверсанг ҳамманинг меъдасига тегасан.

Бейхтиёр девордаги суратга кўзи тушди. Юзига ойна қопланган чиройли чорчўп орасидан аёли кулимсираб, «Нималар қилиб юрибсиз, дадаси?» – дегандек бошини бир тарафга хиёл эгганча синовчан қараб турарди. Ҳамроҳига қаради.

– Оббо, Нодирвой, ҳали шунақа қилдим дегин!.. Қойил. Хўп, мендан сўрасанг, ишларим ёмонмас. Қумтепага икки рейс қатнадим. Анча-мунча ишладим. Ёмонмас. Яшаса бўларкан...

Нодир унга зеҳн солиб тикилди: «Бу гапи билан нимани исботламоқчи? Нима, мен бекордан-бекорга қарзга ботдимми!? Менда ҳам сиздаги имконият бўлганида қараб турмасдим... – дея кўнглидан ўтказди. – Ҳали бошланиши, бир-икки кун ўтсин, кўрамыз».

Чол чарчагани учун дарҳол Нодирнинг хонасига қайтиб, тўшагига чўзиларкан, бутун вужудида ёқимли бир оғриқ, фақат ёшликка хос лаззатли ҳорғинлик туйди. Охириги ўн йил давомида бошини ёстиққа қўй-

са, мияси ҳар хил ўйлардан ғовлаб кетарди. Бу гал ундай бўлмади. Тош қотиб ухлади. Кўпдан йиллардан бери биринчи марта туш ҳам кўрмади...

Чолнинг ишлари анча юришиб, озроқ сармоя ҳам тўплади. Биринчи марта Қумтепага бораётганида эътиборини тортган ҳалиги оқ-сарикдан келган қиз билан танишиб ҳам олди.

Қиз Қумтепа бозоридан сузма, сарёғ олиб келиб, пойтахт бозорида бировга топшириб тирикчилик қиларкан. Қолаверса, машаққатли бу ишни ҳаммаям қилолмас, ўзига яраша қийинчилиги бор; қиз эса қийналса ҳам, қўлида бир-икки сўм пули бор, бировга муҳтож эмас. У ҳам Нодирга ўхшаб қишлоқ хўжалиги институтини тугаллаган, иш ўрни йўқлиги натижасида ўзини шу йўлга урганди. Қиз ҳар икки кунда атроф қишлоқлардаги сузма-қатиқларни йиғиб, оғир юки билан машинага чиқарди. Уни кўриши билан Маъруфнинг кўнгли яйраб, ғайратига ғайрат қўшилиб, йўл бўйи йўловчилар билан чақчақлашиб келар, йўлнинг олислиги, машаққати ҳам сезилмасди. Қиз билан тезгина тил топишди. Аммо қиз Маъруфдан ички бир сезги билан шубҳа қилар, буни зийрак Маъруф дарҳол пайқаган, оқибатда улар орасида иккисига ҳам аён бир масофа сақланиб турарди. Қиз қанчалик Маъруфга қизиқмасин, у ҳақда ҳам ҳеч нарсани суриштирмас, шунингдек, ўзи ҳақида ҳам гапирмас, об-ҳаво, бозордаги нарх-наво, шунга яқин гап-сўзлар бўлиб, асосий мавзу четда қоларди. Маъруф бир кўрибоқ қизнинг эсли-ҳушлилигини, ўзининг эса вақтинчалик ёш эканлигини ҳисобга олиб масофани сақлади. Шу орада йўловчилар орасидан кўз таниш бўлиб қолган Омон ака деган қирқ ёшлардаги бир киши унга яхшигина иш таклиф қилиб қолди. Унинг айтишича, агарда режалари амалга ошиб, ишлари юришиб кетадиган бўл-

са, бир-икки йилда шаҳардан кичикроқ бир бошпана сотиб олиши ҳам мумкин экан. Бу фикр Маъруфга маъқул тушди. Кўнглида: «Кўрдингми, йигитча, ўрин алмашиб тўғри қилдик», – дея Нодир билан гаплашиб қўйди. Уйни сотиб олгач Нодирга ҳадя қилади ва ўзи яна асл ўзига қайтади. Ана шу яхши нияти туфайли ҳам нари-берисини кўп ўйлаб ўтирмай Омон аканинг таклифига розилик бериб юборди.

***

Қарийб тўрт гектар жойни эгаллаган шаҳар чек-касидаги ёғ-мой комбинатида бир вақтлар минглаб ишчилар меҳнат қилган. Тузум ўзгаргач, асосий харидорлар қўшни республикалар бўлгани ва бу республикалар ёғни бошқа мамлакатлардан сотиб олиши эвазига корхона касодга учради, бутун бошли комбинатдан биттагина цех номига ишлаб турарди. Омон бу ерга раҳбар бўлиб келгач турли тадбирлар қўллаб вазиятни ўнглашга уринди. Уддасидан чиқмади. Корхона тугатилишга маҳкум эди. Аммо омборда эскидан қолган анчагина захира ёғлар тахланиб ётарди. Янги раҳбар «Ётиб қолгунча отиб қол» қабалида иш тутиб, ўлик молни хорижга сотиб, пулга айлантириш ҳаракатига тушди. Маъруфни шу ишга жалб қилмоқчи эди.

Келишилган куни Маъруф комбинат омборига машинаси билан кириб келди. Омон уни янги мебеллар билан жиҳозланган офисига бошлаб кирди. Бир пиёладан чой ичиш асносида унга йўл-йўриқлар берди. Собиқ прокурор, ҳар ҳолда, қандайдир ғайриқонуний ишга араллашиб қолганини пайқади. Пайқади-ю, ит эгасини танимайдиган замонда ҳамини шундай бўлади деб ўйлаб, тақдирнинг йўриғига ўзини топширди. ... Улар офисдалигида ишчилар «Уазик» ўриндиқ-

ларини олиб ташлаб, бир литрлик елим идишларга солинган пахта ёғларини тифиз жойлаштиришибди. Омоннинг тушунтиришича, ёғ қозоқ чўллари орқали яширин йўллар билан Россия чегарасига етказилиши лозим экан. У ерда Маъруфни Омоннинг ўша ерда ишлайдиган укаси кутиб оларкан. Омоннинг ўзи эса мамлакат чегарасидан чиққунча бирга бўлади. У ёғига ёлғиз ўзи кетади. Чегарада бир ҳарбий билан келишилган экан, уларни ортиқ ушлаб турмай ўтказиб юборди.

Шундай қилиб, Қўмтепага тинчгина қатнаб юрган Маъруф етти ухлаб тушига кирмаган қайноқ чўл бағрида ёлғиз ўзи кетиб боряпти. Қўёш юқорилагани сари ҳарорат кўтарила борди. Ён атроф бийдай дашт, кўклам аввалида дашт бағрини гиламдай қоплаган ўт-ўланлар аллақачон қовжираб қолган. Қўмирлаган жонзот кўринмайди. Бори ҳам, чамаси, тунда овга чиқиб, кундузи пана-пастқамларга уриб кетишса керак. Онда-сонда хас-хашакларни тўзителиб қуюнчалар айланишиб қолади.

Маъруф чўл ичкарисига кириб боргани сари нафас олиш қийинлашаётганини сизди. Эгнидаги юпқа кўйлагини ечиб ташлади. Бошига ойна артадиган оқ қийиқчасини танғиб олди. Йўл харитада аниқ қилиб кўрсатилган, адашиб қолиши мумкин эмас. Худо кўрсатмасин, мабодо адашиб қолса, оқибати нима бўлишини тасаввур ҳам қилолмасди. Хўп, захира суви бир неча кунга етар, кейин-чи?! «Кейин тамомсан, вассалом, аммо сен билан боғлиқ Нодирнинг тақдири нима бўлади? Қари тўнка, илгарилари ҳам баъзи нарсаларга фаросатинг етмаслигини сезардим-у, буниси ўтиб тушди, мана, ўзингга ортиқча ишонишининг, бино қўйишининг оқибати...» – деб ўзининг устидан аламли кулиб қўйди.

Қачонлардир чўлнинг қоқ ўртасидан ўтган бу йўл анча текис ва равон бўлгани аниқ. Кейинчалик янги йўл қурилиб, бу йўлда қатнов камайгани сабаблими, эътиборсиз қолган. Қаҳратону саратоннинг забтидан асфальт уваланиб, уйдим-чуқурлар ҳосил бўлган. Айрим ўринларда қум кўчкларидан қолган уюмлар машина юришини баттар қийинлаштиради. Осмон эатига туташиб кетган ёввойи саҳро билан ёлғиз қолган Маъруф аллақандай жунжикиб, елкасини қисиб олганча, миқ этмай рулни бошқариб борар, бир соат, бир кун, бир ҳафтадан кейин бошига нима тушишини билмас, бу ҳақда ўйлашдан ҳам қўрқарди. Унда-бунда учраб қоладиган саксовулни айтмаса, тиккайган бирор дарахт йўқ. Атроф чилгай қумтепалардан иборат, сап-сариқ қумтепалар.

Машина қисқа-қисқа тўхталишлар билан саккиз соатча йўл босди. Сўнги нафас ростлашдан кейин хийлагина текис йўлда тезликни ошириб, жадаллаб бораркан, қаршисида олисда бир қора кўринди. Қора яқинлашиб қизга айланди: оқ-сарикдан келган ҳалиги қумтепалик қизга. Маъруф ғалати ўхшашликдан ҳайратга тушди. Қумтепалик қиз қумтепалар орасида нима қилиб юрибди экан? Шу аснода ҳушини йиғиб олди. Бу бор-йўғи шарпа, саҳро сароби! У бу ҳақда илгарилари эшитган-у, биринчи бундай ҳолга рўпара келиши. Сароб! Бундан бошқа нарса эмас! Қўрқма! Устига бостириб боравер! Эътибор билан қараса, қиз бир йиғлаб, бир хохолаб кулиб у томонга югуриб кел-япти. Нима қилсин, тўхтасинми ёки четлаб ўтсинми? Йўқ, мумкинмас, хиёл четланса, йўлдан чиқиб қумга ботади. Тўхтаса-чи?.. Йўқ, буям хавфли, балки, бу сароб эмас, жинми, алвастими, алламбало бир нарса бўлса-чи?! Содда одамларнинг ваҳимали гаплари ёдига тушди. Бир оғзи қийшиқ одамни кўрсатиб:

«Буни жин чалиб кетган», – дейишарди. Қизиқ, қумтепалик қиз ҳалитдан бери югуриб келяпти, машина ҳам у томон елдек учиб боряпти, лекин тўқнашув юз бермаяпти. Тавба, туш кўряптими ё? Кўзи очиқку. Атрофга олазарак қараб олди. Тушга ўхшамайди. Осмонда қуёш, атрофда барханлар, бетоқат изғиган қуюнчалар. Машинани тезлатиш керак! У педални босиб тезликни оширди. Машина ваҳимали ўкириб олдинга интилди ва бу сароб хаёлотини босиб-янчиб ўтиб кетди...

Мана икки кунки йўл босади. Манзилга ҳали олис. Учинчи кун айна пешин маҳали олдинда машина кўринди. Маъруф яна саробга дуч келдимми деб кўзларини йириб-йириб диққат билан тикилди. Йўқ, саробга ўхшамади. Ҳақиқатдан ҳам машина, ғалати русумли кўкиш машина. У яқинлаб келаверди-да, юз қадамлар нарида шартта тўхтаб, кўндаланг бўлиб туриб олди. Йўл тўсилди. Маъруфнинг ранги ўчиб, юрагининг аллақаери куйгандек ачишди. Ноилож тормоз педалини босди. Сабаби, машинадан тўртта ниқобли, қурулланган йигит тушган, улар ҳам саф бўлиб йўл устида туриб олишган, ортга қайтишнинг ҳам, ёнлаб ўтишнинг ҳам иложи йўқ. Умрида бунақа вазиятга тушмаган, бунақа вазиятларни фақат кинода кўрган Маъруф ҳаммасини яхшиликка йўйиб (ахир, шундай тинчлик замондаям йўлтўсарлар бўлиши мумкинми?) машинадан тушди. Тушишда машина ва ундаги юклар ҳужжатини қўлига олиб олди. Ҳалигиларга яқинлашиб салом берди. Ниқобли кишилар миқ этмай қотиб тураверишди. Маъруф қўлидаги ҳужжатларини кимга беришни билмай турганида машинанинг орқа эшиги очилиб, қўлида тасбеҳ тутган, ўсиқ қора соқолли, баланд бўйли қурулсиз бир киши тушди. Маъруф шу одам буларнинг кат-

таси эканини тушуниб у томон юрди. Қора соқолли ҳужжатларга кўз ташлади-да, ўсиқ қошлари остидан унга қаттиқ тикилди.

– Ҳаммаси тўғри. Йўл ҳақини тўлагин-да, ўтиб кетавер, – деди.

– Йўл ҳақи? Менга бу ҳақда ҳеч нарса дейишмаганди-ку, – деди ажабланиб.

Тасбеҳли индамай ортига қайрилди-да, машинасига бориб ўтирди. Лекин эшикни ёпмади. Маъруф у томон юрмоқчи эди, ниқобли йигитлардан бири йўлини тўсди.

– Гап шу, пулни тўлагин-да, ўтавер.

– Ўртоқ бошлиқ!..

– Ўртоқ?! – қора соқол хохолаб кулиб юборди. – Бу йигитча ҳалиям совет замонида юрибди-ку! Осмондан тушганмисан? Мана, қоғозларинг ўзингга сийлов! – ҳужжатларни улоқтирди унга. – Пулни тўла!

Фақат қора соқол гапирар, қора соқол кулар, қолганлар эса ҳайкалдек қотиб туришар, на бошлиқларига қўшилиб кулишар, на гапиришар эди. Маъруф вазиятни тушунтирмоқчи бўлди. Лекин унга нима деб мурожаат қилишни билмай довдиради.

– Гражданин начальник...

– Нима?!

– Кечирасиз, ҳурматли бошлиқ.

– Сенинг бошлигинг эмасман. Майли, гапир гапингни, сартти боласи.

– Амаки, кечирасиз. Бу ёқларга биринчи келишим. Бунақа гаплардан хабарим йўқ эди. Хизмат ҳақимни молни топшириб қайтганимдан кейин олишга келишганман... – Маъруф ҳаммасига тушунган, назоратчиларга эмас, қароқчиларга дуч келган эди. Яна нима десин, нима деса эсон-омон қутулиб кетаркин?.. – Ҳа, мен тушундим. Пулни тўлайман. Юкларни топшира-

ман-да, қайтишда... – Ғора соқолнинг қаҳрли кўзлари учқунланиб кетганини кўриб гапани йўқотди.

Кун иссиқ. Атроф жимжит. Қароқчилар каттаси қўлидаги тасбеҳини Маъруфнинг юрак уришига мослаб асабий чиқиллата бошлади. Маъруф таранг вазиятни юмшатиш учун яна нималардир дейиш учун сўз излай бошлади.

– Истасангиз, уй манзилимни бераман, – деди тилига келган гапдан дадилланиб. – Фақат ҳозир ёнимда пул йўқ, ишонинг, текшириб кўришингиз мумкин.

Умрида биринчи марта ожизлигини ҳис қилиб, ҳаммага илтижоли тикилди... Каттадан ишора бўлди, шекилли, ниқоблилар ҳаракатга тушди. Машинанинг тит-питини чиқариб қараб чиқишди. Керакли нарса топилмаганидан ўнталаб қадоқланган ёғ ўрамлари у ёқдан-бу ёққа улоқтирилди. Маъруф йўлга чиқаётиб айрим ҳолатлар юз бериши, масалан, адашиб қолиши, сувсизликка дуч келиш каби тасодифлардан ҳадиги бор эди-ку, лекин қуролли қароқчиларга учрайман деб сира-сира ўйламаган эди. Омон деганлари, инсоф юзасидан бўлсин, огоҳлантирмабди ҳам. Бу одамлардан ҳамма нарсани кутиш мумкин. Бир оғиз эҳтиётсиз гап ҳаммасига нуқта қўйиши мумкин. Бегона жой, овлоқ дашт. Ким сўраб-суриштирарди? Ўзи майли-ку, Нодирнинг аҳволини ўйлаб чинакамига қўрқувга тушди. Бир сафар, биринчи сафар кечиришларини, агар ижозат беришса, ҳозироқ ортига қайтиб кетишини ўтиниб сўрай бошлади.

Тўдабоши Маъруфга қараб ҳам қўймади. Тасбеҳини ўтирганча кўзларини юмиб ўтираверди. Маъруф қараса, ҳар ёққа улоқтирилган ёғ ўрамлари қайтадан «Узик»ка жойланяпти. Кейин машина эшиги қулфланиб, атрофига айлантириб бензин сепиб чиқилди. Маъруф ялиниб-ёлворишдан иш чиқмаслигини би-

либ йўл чеккасида мўлтираб ўтираверди. Бир маҳал ниқобли нусхалардан битгаси унинг устига бостириб келди-да, автомати қўндоғи билан уриб йиқитди, кейин тепкилай кетишди. Маъруф бошига теккан оғир зарбдан ҳушини йўқотди...

***

Даҳшатли гумбурлаш саҳро сукунатини бир қалқитиб олди. Яна кўникилган жимлик, мудроқ ҳаёт ўрнига қайтди.

Мухтор оға шоша-пиша йилқиларини ўтовга ҳайдаб келиб, қўрага қамади-да, кампирига: «Ҳозир келаман», – деб ортига қайтди. Қари саманини тун бурқсиётган томонга йўрттириб кетди. Атрофда доғланаётган ёғнинг аччиқ бўйи анқирди. Манзилга яқинлашганида саманнинг қулоқлари дикрайиб таққа тўхтади. Манзара чинданам қўрқинчли эди. Машина бўлаклари сочилиб ётар, ҳар ер-ҳар ерда уюм-уюм нарсалар ловуллаб ёнарди. Бироқ тирик жон кўринмасди. Қария отидан тушди-да, гулханчаларни оралаб атрофни кузата бошлади. Йўл чеккасида мук тушиб ётган одам жасадини кўриб шошиб унинг тепасига борди. Елкасидан тортиб чалқанча ётқизди. Йигитда жон асари кўринмади. Кўкрагига қулоғини қўйиб, бирпас жим турди. Хотиржам тортди. Кейин отини чақирди.

Мағфират кампир отини етаклаб қайтаётган чолини кўриб, қўлидаги юмушини ташлаганча унинг қаршисига ошиқди. Икковлашиб отда кўндаланг ётқизилган йигитни кўтариб ўтовга олиб киришди.

Кампир Маъруфнинг қонталаш лабларига сув томизди. Йигит тамшанди. Аммо кўзларини очишга қуввати етмади. Уни ёлғиз қолдириб эр-хотин чодирдан

чиқишди. Кампир овқатга уннади. Чол қандайдир ўт-ўланлардан малҳам тайёрлашга киришди.

Маъруф бир муддат ўтиб кўзларини очди. Қаерда эканини идрок қилолмади. Бир нарсани тушундики, у омон қолибди. Яратган унгами, Нодиргами раҳм қилибди. Шукр! Омон қолдирибдими, демак, бу ёғига ҳам Ўзи асрайди...

Орадан қанча муддат ўтди, билмайди. Фақат бир нарсани – дим бегона чол-кампирнинг парваришидан ўзига келаётганини сезиб турди. Бир куни кигиз чодир шифтига тикилиб ётаркан, беихтиёр «Бу ётишинг нимаси, ўрнингдан турсанг-чи, пиширган ошингни охиригача ейсан-да энди» деган ички бир овоздан ҳушёр тортди. Секин қўлларига таяниб туриб ўтирди. Яна бир ҳаракат қилиб оёққа турди. Атрофга аланглаб, таянч бир нарса излади. Секин ўтов эшигини мўлжаллаб юра бошлади. Дарчага елка тираб нафасини ростлади.

Саксовул ёқиб, лой ўчоқда сут қайнатаётган кампир уни кўриши билан шошиб қолди. Чоли эса кўринмасди. Кампир каловланиб уни ўтовнинг соярав томонига тўшалган кигизга ўтқазди. Олдига дастурхон ёзиб, бир косада қайноқ сут қўйди. «Ич, болам, қувват бўлади», – деди. Маъруф сутни хуш кўрмасди. Аммо кампирнинг кўнгли учун пуф-пуфлаб ичди. Вужудига сингиб бораётган қултум-қултум қайноқ оқликдан танаси яйраётганини туйди. Мана бу саҳройи аёл қай бир жиҳатлари билан бундан қирқ йиллар бурун оламдан ўтиб кетган онаизорини эслатиб, камига, бу дунёнинг сир-саноатларини биламан деган бир вақтда ёш болага ўхшаб боши берк кўчага кириб қолганидан алаmidан кўзларига дув ёш қуйилиб келди...

Маъруф ўтирган ерида атрофни кузатди. Мухтор оғанинг ўтови чўл билан адирлик туташган жойга ўр-

натилган, яқин ўртада бошқа ўтов кўринмасди. Бир тарафда бош-кети кўринмайдиган қозоқ чўли, иккинчи томонда эса бир-бирига мингашган адирликлар ястаниб ётарди. Қуёш ҳали тиккага келмай дам қайтарар даражада кун қизий бошлаган эди.

Бошини ўтовга тираб қуёшга тикилди. Кўзлари қамашиб ёшланиб кетди. Кўзларини чиппа юмиб олди.

– Ширағим!..

Маъруф кўзларини очди.

– Мана бу этни еб олгин, балам, – деди қозоқчалаб.

Мағфират кампир бир патнисчада нон, пиширилган гўшт кўтариб чиққан эди.

– Раҳмат, моможон. Мухтор оғам кўринмайдилар.

– Йилқиларни эрта саҳарлаб опчиқиб кетган. Кеп қолади, кун қизигида қайтади. Ҳа, ана, қайтишяпти..

Адир устида йилқилар уюри кўринди.

– Сен этдан егин, балам. Қувватга ингин.

Маъруф кампирнинг қистови билан истар-истамас тотинган бўлди. Шу аснода уйида – тебранма курсида деразага тикилиб ўтирган Нодир кўз олдига келди. Эҳ, шундай бўлади деб ким ўйлабди? Аслида, бирикки кун киракашлик қилиб машинани Нодирга бериш керак эди. Тўхташ керак жойимда тўхтамадим. Қуюшқондан чиқдим. Мана, оқибати нима билан тугади. Начора, яхшилиқ истаган эдим, оқибати эса... Энди бир амаллаб ортига қайтиши керак.

Мухтор оға уюрни қўрага ҳайдаб киритиб, устидан тамбалади. Кейин офтобада юз-қўлини чайиб, кампир у затган сочиққа артинди-да, Маъруфнинг қаршига келиб чўккалади.

– Ҳаммамизни Яратганнинг Ўзи асрасин, – дея юзига фотиҳа тортди. – Хў-ўп, Маъруфбай иним, сўйла-чи, энди тузукмисан?

– Тузук...

– Ҳа, шукр, шукр. Жонинг омон қолди. Мол топилади. Замоннинг нотинчлигини била туриб эски йўлдан юришингни қара. Тушунаман сени. Тирикчилик одамларни шу қўйга солмоқда, – чол ниманидир сўрашга иккиланаётгани аниқ эди, – Чўл ҳавоси ёқдими, ишқилиб? – деди паришонроқ бир алфозда. – Чўл ҳавоси тушунган одамга яхши, – деди қария олисларга кўз тикиб олиб. – Ёшлар пул топиш, яхши яшаш ниятида катта шаҳарларга кетиб қолишади. Эпласа, ҳалоли бўлсин. Лекин шаҳарга бориб олиб, чўлини, ҳавосини унутганлари билан, бу вақтинчалик ҳол. Одам табиат қўйинини кун келиб яна қўмсайди. Бизнинг саҳро ҳам табиатнинг гўзал бир манзараси. Бунақанги манзарани шаҳарда яратиб бўлмайди. Бу ҳам Худойимнинг бир қудрати... Табиийликка нима етсин. – Маъруф гап қўшмаганини кўриб яна ўзи давом этди. – Кеча анови ерга шаҳардан терговчилар келишди. Сиз портлаш овозини эшитган чиқарсиз, нимани кўрдингиз, кимни кўрдингиз деб роса сўроққа тутишди. Эшитдим, бориб кўрдимам дедим. Лекин одам зоти йўқ эди деб туриб олдим. Сени айтмадим.

– Нега айтмадингиз, айтиш керак эди-ку.

– Сени аядим, балам. Овора бўлганинг қолади.

– Қидирувдан яширинсам, машинални ёқиб юборганлар жазодан қутулиб қолишади-ку, – деди аламзада оҳангда Маъруф.

– Ўзингни ўйласанг-чи! Тирик қолганингга шукр қил. Замонни кўриб турибсан. Ит эгасини танимайди. Ҳозир бориб терговчиларга бўлган воқеани гапириб берсанг, энг аввал ўзингни тикиб қўйишади. Э, сен гўдак нимани кўрибсан? Буларга яқинлашсанг балога қоласан, кўрдим дединг, тутилдинг, кўрмадим дединг, қутулдинг!

Собиқ прокурор Мухтор оғанинг ҳақ эканини тан оларкан, бизда ҳам худди шундай эмасмиди, биз ҳам бир жиноят ишини ёпиш учун айблими, айбсизми, кимнидир қамаб юбормасмидик дерди ички бир изтироб билан. Қайтар дунёни қарангки, айнан шундай савдолар бошига тушиб турибди. Уни калтаклашди, бутун бошли машинасини юк-пуки билан ёндириб юборишди, куйдириб ташлашди. Лекин бировга арз қилолмайди. Арз қилса ўзига бало орттиради.

– Терговчилар ҳайрон. Ёнғиндан қолган култепадан одамга тааллуқли ҳеч нарса йўқ. Ҳайдовчи қаерга йўқолиши мумкин? Осмондан тушиб ёниб кетмаганку дея бир-бирига савол беришмоқда эди, индамадим, – давом этди Мухтор оға. – Майли, шундай бўлгани маъқул. Ҳозир ҳақ талашадиган, қонун талашадиган замон эмас. Сен, балам, тақдирга тан бер. Уларни Эгамнинг Ўзига топшир. Сенга насиҳатим, энди омон қолган бошингни асра. Ҳали ёшсан. Хоҳласанг, шаҳарда танишларим бор, хат ёзиб бераман, улар сенга ёрдам қилишади. Ҳаётингни ўнглаб ол. Агар ёш бўлмаганингда, ўзимга ёрдамчи қилиб олардим. Истасанг қолишинг мумкин... аммо ёшларга саҳро зерикарли. Ўзим ҳам шунақа эдим.

Маъруф индамади. Нигоҳи бийдай яланглик узра кезинаркан, бўлган воқеадан кўнгли оғриб, қариянинг (аслида, ундан анча ёш) ҳақлигини эътироф этди, уйга қуруқ қўл билан боргандан кўра унинг таклифига рози бўлишни, нотаниш шаҳарда ўз толеини яна бир марта синаб кўришни маъқул топди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Бу орада Маъруф анча ўзига келиб қолди. Кейин Мухтор оға ўз саманида, Маъруф бошқасида йўлга тушишди.

Поезд йўли икки чақиримча масофада экан, Мухтор оға йўл бўйи насиҳат қилиб, одам боласи синов

учун яратилгани, шунинг учун сабрни қаттиқ тутиши, сабрга ажр борлиги ҳақида гапириб келди.

Маъруф эса: «Ҳамма жойда бағрикенг, яхши одамлар бор. Бўлмаса, бу дунё тўнқарилиб кетарди. Нима бўлса ҳам дунёмизда яхшилар сафи кенгайсин», – деб ўйларди. Мухтор оға яқингинада Нодирга таъкидлаган гапларини такрорларди: «Ҳали ҳаммаси эсингдан чиқиб кетади. Ўшанда қозоқ чол шундай деганди дея мени эслайсан...»

Темир йўл бекатида отдан тушишди. Мухтор оға отлар жilовини йигитга тутқазиб қўйиб, кассадан чипта олиб чиқди. Поезд кўп куттирмади. Маъруф олисдан илонизи темир йўлдан вишиллаб келаётган поездга кўзи тушиб: «Тавба, худди болалар ўйинчоғига ўхшайди-я, бепоён саҳро бағрида ҳамма нарса кичрайиб қоларкан-да», – деб қўйди... Чол қўлтиғидан бир конверт олиб унга тутқазди-да, қаерга бориши, кимга учрашишини тушунтирди. Кейин поезд келиб тўхтаб, Маъруф вагонига чиқиб кетгунча анча-мунча йўл-йўриқлар берди.

***

Локомотив саҳрони бошига кўтариб бир-икки гудок берди-да, эшелонга бош бўлиб йўлга тушди. Маъруф вагон ойнасига қадалганча отларнинг бирини миниб, бирининг жilовидан тутиб ортга қайтаётган Мухтор оғадан кўз узмас, алланечук оғир хаёллар юкидан танази оғирлашиб бораётганини ҳис этарди. Бир маҳал ёқимсиз шовурдан хаёли бўлиниб, ортига ўтирилди. Рўпарасидаги ўриндиқда ўтирган ўттиз-қирқ ёшлар атрофидаги эркак билан аёл очиққан бўрилардек бир-бирини ялаб-юлқашга киришиб кетибди. Маъруфнинг ёнида омонатгина ўтирган бошқа бир йўловчи

эса кўзини қаерга яширишни билмай хижолат тортиб боряпти. Ановилар эр-хотин эмаслиги аниқ, акс ҳолда, андиша қилишар, бунақа ютоқишмаган бўлишарди. Маъруф томоқ қириб ўқрайди. Ҳалигилар уни ёш йигит билиб эътибор ҳам қилишмади. Кейин аёли нимадир деди, шекилли, эркаги уни қўйиб юбориб, орқасига таянди. Бир Маъруфга, бир шеригига синовчан кўз қадади. Кейин Маъруфдан бошлашни маъқул кўрди, шекилли, ўринни алмаштиришни таклиф қилди.

– Сиз ёш экансиз, юқорида кетсангиз, – деди бепи-сандлик билан.

Маъшуқасининг ҳам кўзи пирпираб шуни тасдиқлаб турарди.

– Йўқ, иложи йўқ, – деди Маъруф тўнглик билан.

– Вей, нега иложи бўлмас экан, ёш бола бўлсанг, – деди энди сенлашга ўтиб. – Нима фарқи бор?

– Фарқи бор! Мен атрофни кузатиб кетишим керак!

– Вой-баёв, кузатиб кетармишлар!.. – Аёл қиқирлаб кулди.

Эркак масхаралашга ўтди:

– Тепада бўлмас эканми кузатиб? Уни қаранглар!

– Бўлмайди! Чиптамда кўрсатилган жойда ўтирман, – деди Маъруф қаҳрли нигоҳларини унга қадаб. – Бўлмайди!

Аёл нимадир деб шивирлаган эди, эркак бирдан ўзгарди.

– Бўпти, қонунчи. Бўлмаса бўлмас. Сенга ўхшаганлардан қишда қор сўраб бўлмайди. Одамгарчиликдан зигирча йўқ экан сенда...

Маъруфнинг шериги унинг гапини эшитмаёқ кескин бош ирғади. Эркак-аёл миқ этмай иккинчи қаватга, лекин буларга ўчакишгандек битта жойга чиқиб кетишди... Маъруф шунча ёшга кириб бунақа очиқча бешармликка дуч келмаган эди... Дарвоқе, уйдан

чиқмай қўйган кейинги ўн-ўн беш йил ичида одамлар шунчалар ўзгариб кетганидан ҳайратга, ҳатто ваҳимага туша бошлаганди. Юраги ториқиб купедан чиқди...

– Кечирасиз, яхши йигит... Йигитча!..

Маъруф ялт этиб ўтирилди-да, қўлида сигарета тутган аёлга кўзи тушди.

– Вой, ёнгинангизда туриб чақирсамам эшитмай-сиз-а.

– Йўғ-э, эшитдим, фақат мени чақиряпсиз деб ўйламабман.

– Вой-вой, гапингизни.. Сизни чақираман-да. Сизга ўхшаган бошқа йигитча бормикин яна, қаранг-чи! Сиздақаси йўқ... – аёл сузук кўзларини унга қадади.

– Келинг, опа, – деди Маъруф гаши келганини яшириб ичидан кўтарилиб келаётган захрини ютишга уриниб.

– Нима хизмат демоқчисиз, агар тушунган бўлсам... Хизмат йўқ! Фақат ёндириб олмоқчи эдим, – қўлидагига ишора қилди. – Шунга...

– Кечирасиз, чекмайман.

– Умуман-а?

Маъруф бош ирғади.

Аёл нарироқда уймаллашиб чекиб турган эркаклардан тамакисини ёндириб қайтди.

– Биринчи марта кўришим чекмайдиган кишини, – деди аёл Маъруфгамас, ойнадан ташқарига кўз тикканча. – Ҳозир мактаб болалари ҳам чекиб ётибди. – Маъруф муносабат билдирмагач, жиддийлашиб давом этди. – Пул ишлагани кетяпсиз, тўғри топдимми?

– Э, бошимни қотирма, топмадинг! – деди Маъруф ўзи ҳам кутмаганда қарилиги ва зардаси қайнаб, фақат унинг ўзигина эшитадиган паст овозда. Бундай чўрткесарликни кутмаган аёл ялт этиб қаради-да, ин-

дамай жўнаб қолди. «Ҳали кўзи очилмаган гўр бола»-ни илинтирмоқчи бўлган бу аёл қилни қирқ ёрадиган прокурорга учраганини қаёқданам билсин?..

Маъруф тишини тишига қўйиб бир кунни ўтказди. Кейин шериклар янгиланди. Қўлларида гитара, елкаларида аллабало сафар халталар кўтариб кириб келган уч йигит купе ҳавосини бутунлай ўзгартириб юборди. Пиво ичишди. Гитара чалиб қўшиқ айтишди, чекишди, қарга ўйнашди, латифа айтиб купени бошларига кўтаришди. Гарчи Маъруфга деярли эътибор қилишмаган бўлишса-да, унда яхши таассурот қолдиришди. Маъруфнинг уларга ҳаваси келди. Уларга қўшилиб куйлагиси, чеккиси, ҳатто пивоҳўрлик қилгиси келди. Зора, шунда елкасини босиб турган юкдан халос бўлса...

Хуллас, йўлнинг қолган қисми хийла енгил босиб ўтилди.

Маъруф гарчи гавжум шаҳарда туғилиб-ўсган бўлса-да, хизмати юзасидан умрининг кўп қисми вилоятларда, нисбатан осойишта муҳитда ўтганди. Шу сабаб ҳам қариб пойтахтга қайтганида ҳовли-жойни шаҳарнинг чеккароқ мавзесидан танлади. Ҳозир, мана, тақдир тақозоси билан қўшни давлат пойтахтига келиб тушди. Мегалолис шаҳар. Кўп қаватли уйлар, машиналару йўловчилар тигиз, гужғон ва тирбанд йўллару йўлаклар. Лекин бировнинг биров билан иши йўқ, ҳамма ўз ташвишу муаммоси билан елиб-югуради. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Биров бировни кўрмайди.

Маъруф вокзалдан узоқлашиб, автобуслар бекатида турганча атрофни бирпас кузатаркан, ҳаво хийлагина салқин эканини пайқайди. Кейин ҳалитдан бери такси керакмасми дегандай унга умидвор кўз тикиб турган киракаш томон юрганди, унинг ўзи илдамлик билан ёнига етиб келди:

– Меҳмон, қаерга элтиб қўяй?

Маъруф унга манзил ёзилган қоғозни тутқазди. Ҳайдовчи қоғозга кўз ташлади-да: «Бўпти, кетдик», – деди...

Йўллар кенг қурилганига қарамай, машина кўплигидан тигиз, тирбандлиги боис уларнинг машинаси тўхтаб-тўхтаб, олис бўлмаса-да, бироқ бир соатдан ортиқроқ юриб катта бир бино ёнига келиб тўхтади. Бинога кираверишда – эшик ёнидаги лавҳада Мухтор оға айтган идора номи катта-катта қилиб ёзиб қўйилган экан. Маъруф хотиржам тортиб эшикдан кирди-да, посбон йигит столи устидаги телефондан қўнғироқ қилди. Ўзини таништирди, Мухтор оға юборганини айтди. Бирпасда ичкарига киришга рухсат берилди. Посбон йигит рухсатнома ёзиб бериб, лифтда қайси қаватга кўтарилиши, нечанчи хонага киришини тушунтирди...

Узундан-узун шинам йўлак. Икки томонда учтадан эшик. Рўпарадаги эшик олдида дид билан кийинган, жуда ҳам чиройли котиба қиз компьютерда ёзиб ўтирибди.

Қиз Маъруфни кўриб одоб юзасидан унга кулиб қаради, унинг бу қарашида сен бу ёққа қандай кириб қолдинг деган ҳайратни ҳам сезиш мумкин эди. Бир умр катта даргоҳларда хизмат қилган Маъруф қизнинг ҳайрати сабаби унинг одмигина кийим-боши сабабли эканини дарҳол фаҳмлади. Бироқ бу қарашга эътибор бермай кимнинг олдига келганини айтди. Котибанинг юзидаги ҳайрат яна кучайиб, ўтиришга ҳам таклиф қилмай ҳозир дея ичкарига кириб кетди. Бироз фурсат ўтиб бошлиқ хонасидан қайтиб чиқиб, уни қатор тизиб қўйилган ўриндиқлардан бирига ўтириб кутиб туришга таклиф қилди. Бу ерда ичкарига кириш мақсадида иккита кўринишидан европалик

кишилар ўтирарди. Маъруф уларнинг қаршисидаги юмшоқ креслога чўкди. Котиба нима ичишини сўради. «Чойми, кофеми?» – деди. Маъруф: «Сув», – деди оддийгина қилиб. Котиба бежирим идишда унга сув узатиб, яна ичкарига кириб кетди.

Икки европалик уни қизиқсиниб, айна чоғда, беписандлик билан кузатиб туришарди. Бундан ғаш келган Маъруф ҳам бунга жавобан менсимаган бир қиёфада уларга кўз қадади. Айна чоғда, бир ҳангома ни эслаб қулимсиради: Афанди бир куни тўйга борибди. Унга ҳеч ким эътибор бермабди. Ичкарига таклиф ҳам қилишмабди. Зийрак Афанди дарҳол уйига қайтиб, яп-янги кийим-бошларини эгнига илиб чиқибди. Тўйхона эшигида турганлар энди уни бутунлай бошқача қарши олиб, ичкарига таклиф қилишибди. Афандининг қитмирлиги тутибди. Олдига ош қўйишса, ўзи емасмиш-да, «Е, тўним, е, тўним», – деб янги чопонининг енгини товоққа узатармиш... Хонадагилар бу холатни тушунтириб беришларини сўраса, Афанди: «Қўриқчининг одамдан фарқи нимада?» – дебди. Кишиларнинг бири ундай дебди, бири эса бундай. Хуллас, Афанди: «Тополмадиларинг, иккисининг орасида биргина фарқ бор: бирида мия бор, бирида эса йўқ», – дебди қисқагина...

Ичкаридан котиба қўлида бир даста қоғоз кўтариб чиқаркан, ҳалиги европанусхаларни ичкарига таклиф қилди. Қабулхонада ёлғиз қолган Маъруф девордаги суратга эътибор қаратди. Унда бир аёл узун сочи билан яланғоч танасини яширганча ишончсиз ва оғир қайғуга ботган нигоҳ билан термилиб турарди. Маъруф: «Имконияти кенг одамларга изтиробли аёл суратининг нима қизиғи бор экан?» – деди. Аёлдаги сирли нигоҳ уни ҳам ўзига ром этаётганини ҳис қилиб, рассомнинг бу ишига қойил қолиб: «Санъатнинг

таъсир кучига ҳеч нарса тенг эмас», – деди хаёлан. Кўп ўтмай ҳалиги хорижликлар чиқиб келишди. Иккиси ҳам кайфиятсиз. Маъруфга қараб ҳам қўймай, котибага ҳам совуққина бош ирғаб қўйиб чиқиб кетишди. Котиба яна ичкарига мўраладия ўша заҳоти ўша оҳангда, кулиб, лекин бу сафар менсимаганини ортиқ яширолмаёй Маъруфни ичкарига таклиф қилди.

Кабинет кенг-мўл, жуда ёруғ, катта-катта ойналаридан шаҳар яққол кўриниб турарди. Ўртада ёзув столи, атрофига чарм қопламали креслолар жойлаштирилган, тўрда эса, спорт билан шуғулланса керак, мушаклари бўртиб чиққан, қалин қошлари чимирилган элик-олтмиш ёш ўртасидаги киши қаҳва ҳўплаб ўтирарди. Маъруф эшикдан кирган ерида таклиф кутиб тўхтади. Салом берди. Бошлиқ бургутдек нигоҳи билан унга тикилди. Сўнг қаршисидаги креслога ишора қилди. Маъруф кўрсатилган жойга омонатгина чўкиди-да, Мухтор оғанинг хатини узатди. Хатни ўқиб чиққач, бошлиқнинг нигоҳи юмшади. Тоза қиртишланган иягини силаб, ўзича ниманидир ўйлади, сўнг: «Мухтор қозоқ яшашни билади», – дея кулимсиради.

Жимлик. Бошлиқ креслога яхшилаб ўрнашиб, қаҳва ҳўплаганча ўйга чўмган. Жимлик боиси аниқ: бошлиқ уни зимдан кузатяпти, кўзига қараб кўнглидагини билиб олоқчи. Маъруф бошлиқнинг синчков нигоҳи билан тўқнашмаслиги учун кўзларини қаёққа олиб қочишни билмай, охири бошини эгиб олди.

Айни чоғда, бир нарса уни ҳайрон қолдира бошлади: олисдан-олис бир чўлда йилқи боқиб юрган оддий йилқибоқарнинг катта бир шаҳар марказида танда қурган манови одам билан қандай алоқаси бўлиши мумкин?! Мабодо бирор жиноий гуруҳнинг у ёқдаги

вакили бўлмасин Мухтор оғамиз... Йўғ-э, ўхшамайди. Ҳа, майли, тақдирда борини кўраверамиз.

– Қўлингдан нима иш келади?

Хаёлга чўмиб кетган Маъруф ҳушёр тортди.

– А?.. Ҳа, кечирасиз. Ҳайдовчиман..

– Яна? Бирон-бир ҳунаринг борми? Вазиятни кўриб турибсан, – деди амалдор бу жавобдан қаноатланмай.

– Ҳуқуқшунослик институтида ўқиганман. Лекин нима юмушингиз бўлса ҳам қилавераман, – деди Маъруф тилига келган сўздан журъатланиб.

Маъруфнинг жавоби ўрнига тушди, чамаси, бошлиқ столи устидаги телефонлардан бирининг гўшагини кўтарди. Ким биландир қисқагина гаплашди. Сўнг гўшакни қўйиб:

– Эски қонунлар тўхтатилиб, янгилари ишлаб чиқилаётган бир вақтда ҳуқуқшунос кимга керак? – деди гўё ўзига ўзи гапираётгандек.

Яна жимлик. Энди Маъруф қаердадир соатнинг чиқиллаб тургани, компьютер моторининг шиғиллашини эшита бошлади. Бошлиқ бўлса уни унутгандек тамаки тутатиб, ора-орада қаҳва ҳўплаб қўйиб, деразадан кўриниб турган шаҳар манзарасига кўз тикиб ўтираверди. Бу шаҳарда дунё янгилиги бир сонияда пайдо бўлар, тез тарқалар, бир муддат ҳукмронлик қилар, кўп ўтмай янгиси пайдо бўлиб, унинг ўрнини босиб кетаверарди. Янгилеклар ортида шаҳар янада ривожланар, янги бойлар эски бойлар билан рақобатга киришар, бирови синар, бирови кучайиб кетар, бунинг орқасида минглаб одамлар бир кунда ишсиз қолар, минглаб одам иш топиб, омади юришиб кетар, кечаги йўқсил бугун миллиардерга айланар, пишқириб, босар-тусарини билмай юрган бойвачча бир қарзга бо-тиб, гадо бўлиб қолар, хуллас, инсон ҳаёти шу қонуният измида давом этаверди.

Маъруф отанинг бир хоббиси бор эди, у соат йиғарди. «Тома-тома кўл бўлур» деганларидек, эллик йилда унинг хонаси минг хил русумдаги соатларга тўлиб кетди. Антиқа девор соатлари, думалоқ, тўртбурчак, учбурчак будильниклар, одам бўйи келадиган шкафсимон, капгирли соат. Занг чаладиган соат, мусиқа чаладиган, какку, бедана бўлиб сайрайдигани, гарчи умрида манглайи жойнамозга тегмаган бўлса-да, азон айтадигани ҳам, сас чиқармай, файласуфона сукут билан вақт ўтишини англаиб турадиган қумсоатлардан ҳам неча хили бор. Хона тўридаги махсус ойнаванд витринада қўл соатлари, улар ҳам минг турли, лекин иккита бир хилини учратмайсиз. Юз йил аввалги механик соатдан японнинг кунда бир янгиланадиган электрон соатларигача бор. Агар қарилиги панд бермаганида, узуксимон, сирғасимон, тугмасимон соатларни ҳам топтириб келиши ҳеч гап эмасди. Маъруф Заирович четда кўп бўлган, дам олишда, сайру саёҳатда, хизмат юзасидан. Қаерда бўлмасин, кўзига оловдек кўринган соатни харид қилаверарди. Бундан ташқари, унинг ишқибозлигидан хабардор ёру дўстлари туғилган кунидами, бошқа бир «ювиш, нишонлаш» тадбирлари бўладими, ҳазилу чин аралаш энг яхши совға сифатида антиқа-антиқа соат кўтариб келишаверарди...

Нодир Маъруф чолнинг лошига кириб олиб, хонанишин бўлиб қолганидан бери эрмаги ана шу соатлар коллекцияси бўлиб қолди. Илгари ижара пули тўлаш учун бир-икки марта хонасига кирганида деворни тўлдирган соатларни кўриб ҳайратга тушганди. «Тавба, шунча соат нимага керак?» – деб ажабланганди. Кейин тушуниб кетди: ҳа, ҳар кимнинг ўз қизиқиши

бор. Раҳматли отаси боғ жинниси эди. Бирон жойда ўз боғида йўқ дарахтни кўриб қолса бас, албатта, шу дарахтдан олиб келиб ўтқазарди. Бўш вақти атрофида парвона бўлиб, ёш болани парваришлагандек қарар, бу дарахт ҳақидаги барча адабиётларни титкилар, мабодо дарахт боғида унмаса, ўжарлиги тутиб, яна ва яна экар, кўчатини олисдан олиб келган бўлса, ўша томонга кетадиган бирон кишининг дарагини эшитса, дарахтдан кўчат олиб келишни илтимос қилар, бу ишдан чарчамас, аксинча, қалби ҳузур топарди.

Нодир бир сафар чолнинг олдига кирганида бир нечта соат бараварига тилга кирди: бири черков қўнғироғидек занг чалди, бири азон айтди. Бири какку, бири бедана бўлиб сайради. Шунда Нодир бунақа антиқа «соатлар дўкони»да Маъруф чол қандай қилиб ухларкин деган хаёлга борди. Аммо кун келиб ўзи шу «дўкон» эгасига айланиб қолиши етти ухлаб тушига кирмаганди. Мана, энди кўникиб ҳам қолди. Нодир аввалига ўзининг омонатлигини билгани учун хонадаги жиҳозларга, жумладан, соатларга қўл теккизмай юрди. Кейин-кейин эса айримларига қўл урмаса, масалан, мурватини бурамаса, қувватини тиклаб турмаса, тўхтаб қолиши ёдига тушиб, эътибор берадиган бўлди. Маъруф ота бедарак кетгач, ўзини ўзи чалғитиш мақсадида китоб жавонида турган ўнтача қумсоат орасидан энг каттаси ва энг кичигини олиб, ўзига яқинроқ дераза токчасига қўйиб, бошқа соат миллари билан бир хилда тўкиладиган қум зарраларига узоқ термилиб ўтиришни одат қилди. Гўё қанчалик аниқ ишлашини ўзича текширадиган бўлди. Бора-бора каккули, бедана овозли, мусиқали, зангли соатлар ҳам унинг қадрдонига айланди. Нодир баъзида, айниқса, кечалари дераза ёнидаги курсида мудраб ўтирганида биттаси кукулаб, бири занг чалиб уни уйғотар, шунда

у ўзининг ёлғиз эмаслигини ҳис қилар, улар билан гаплашар, сирлашар ва чолнинг айёрлик билан унинг қиёфасини ўғирлаб кетганидан нолиб: «Барибир, кун келиб танам ҳам ўлади-ку, аҳмоқ чол. Ҳеч ким бу дунёда абадий эмас», – дея хотиржамлик билан кўзларини юмарди. Набирасими, Мажидми ё келинларидан бирови кам деганда кунига бир-икки хабар олгани бош суқар, таом киритишар, чой дамлаб беришар, шунда Нодир ўзини фирибгар, алдоқчи бир киши сифатида ҳис қилиб, уларнинг тезроқ чиқиб кетишини истаб қоларди. Ёлғиз қолгач тинчланар, яна қадрдон соатлари билан машғул бўларди.

Маъруф отанинг тебранма курсиси ҳам Нодирга ёқди. Қари танасига мос, кўзи илиниб мудраб қолса ҳам, ноқулайлик туғдирмас, ўтириб ухлаганда пайдо бўладиган оғирлик, лоҳаслик унчалик сезилмасди. Қолаверса, курсида ўтириб ҳовлини кузатиш, Маъруф ота асос солган хонадон ҳаётини жимгина кузатиш ҳам мумкин, шунда болалиги кечган ҳовлиси, ундаги ҳаёт тарзи майда-чуйдаларигача хаёлида тикланар ва... нафаси қайтгудек бўлиб соғинч ўтида ўртаниб кетарди. Қишлоқда, нафақат қишлоқ, бутун колхозда ҳамманинг эътиборидаги обрўли (ҳа, бадавлат эмас, обрўли!) хонадон эди. Энди бўлса... Онаизорининг аҳволи нима кечди экан?.. Ўша туби йўқ бочкани тўлдириш билан овора бўлса керак-да...

Нодир қилар иши бўлмаганидан чолнинг курсисида оила аъзоларини тинимсиз кузатгани боис ҳаммасининг юз-кўзларидаги ҳар бир хатти-ҳаракатини ўқийдиган ва ўзича хулоса қиладиган одат чиқарганди. Назарида, кейинги пайтлар Маъруф отанинг катта келини – нари борса ўттиз беш-қирқ ёшлардаги жувоннинг нигоҳида қотиб қолган мунгли ифодага эътибор қила бошлади. Ёлғизлик ёмон. Эри нима сабабдан

вақтли ўтиб кетди экан? Унинг икки боласи – қизи ва ўғли ҳам синиқ, қарашларидан бекаму кўст улғаяётган бўлса-да, нимадир етишмаётгани кўриниб турар, амакисининг болаларидек шўх-шаддод эмас. Э, дунёнинг бир ёғи ҳамиша шундоқ экан-да. Қизиқ, Маъруф ота қаерга йўқолди? Нега жимиб кетди? Икки киши бир ўққа қурбон бўлишини, наҳотки, ўйламаётган бўлса? Камига, телевизорда ҳам автоҳалокатлар сабаб ёшларнинг қанчаси ўлаётганини кўриб турибди. Мабодо бирон фалокатга учраб, ўлиб-нетиб кетса ҳам, ҳеч ким унинг машҳур прокурор Маъруф Заирович эканини билмайди. Нодир деган киракаш ўлди деб қариндош-уруғларини излаган бўлишади. Унда қариндош-уруғ борми, онасидан бўлак кими бор?.. У ҳам телба... Кейин ўзини бу ваҳимали ўйлардан қутқариш учун ўрнидан туриб, хона бўйлаб кезинар, шкафларни титиб кўрар, соатлардан хабар олар, китобларни титкилар, баъзида яқингинада ўзининг ижарачи бўлиб юрган кунларига хаёли кетар, чолга қўринмаслик учун елкасини қисиб кириб-чиқиб юрганларини эслаб кулгиси қистарди. Чол унинг ҳамма хатти-ҳаракатини мана шу ерда ўтириб, бемалол кузатиб ўтирган экан-у, у содда бўлса...

Мажидга ҳурмати тобора ортиб борарди Нодирнинг. Камгап, босиқ йигит. Қиличдек тўғрисўз. Оила муҳитини тўғрисўзлиги ва адолатлилиги, шу билан бирга, самимийлиги билан шубҳа-гумонларсиз бошқарар, натижада овсинлар жуда аҳил, опа-сингилдек, лекин ҳамма ўз ишини билиб-билиб қилар, биров бировнинг ишига аралашмас, хуллас, чолнинг ўғли яхши тарбияга кўрганди. Мажид етим жиянларини айирмас, ўз фарзандларидек кўрар, кўчадан нима оп келса, жиянларига ҳам баравар улашар, жиянлар ҳам, худди ўз оталари кириб келгандек, машина овози эшитили-

ши билан югуриб чиқишади. Нодирнинг фаҳмлашича, иккала рўзгор таъминоти ҳам Мажиднинг зиммасида эди. Нодирнинг ҳозирги ҳолатида гарчи унга ўғил ҳисобланса-да, аслан йигирма беш ёшлар катта, ҳаётни кўрган, оқ-қорани таниб улгурган Мажиднинг олдида ўзини ёш боладек ҳис қиларди. «Ўғил», мабодо «отаси» дераза ёнида кўринмаса, тўғри хонага кириб келар, Нодир билан салом-алик қилар, аҳволи, соғлиғини суриштирар, Нодир бош ирғашдан, «Яхши-яхши, хавотир олма», – дейишдан нарига ўтмасди. Чунки битта ножўя гап билан сирни очиб қўядигандек юраги пўкиллаб турарди. Масалан, айтайлик, «Ота, фалончи оғайнингиз ўтиб қолибди», – деса, «Қайси фалончи?» – деб юборса нима бўлади? Юзига ниқоб тортилгани, отасининг жасадига кириб олгани фош бўлиб қолмайдими? Хайрият, ҳозирча бунақа нохушлик рўй бермаяпти. Аксига олиб, чолдан ҳам дарак йўқ... Шу боис ҳам Нодир эрта саҳардан дераза қаршисига ўтириб олар, Мажидни ичкарига киритмаслик учун ўзини нима биландир машғул кишидек тутар, қандайдир китобни бош кўтармай ўқиб ўтирар ва шу йўл билан «ўғли»ни ичкарига киритмасликка, дераза орқали саломлашиб ё хайрлашиб қўя қолишга интиларди. Мажид ишга отлангач, эрини кузатгани чиққан келин Нодирга нонушта тайёрлиги хабарини берар, у ошхонага чиқиб кетгач, хона ҳавосини алмаштириб, сугуриб-сидириб қўярди. Бундай ҳаётнинг битта яхши томони бор эдики, еб-ичишдан зориқмас, тирикчилик ташвишини чекмас, ой сайин каттагина нафақа олиб турар, аммо харжлаш имкони бўлмаганидан тортмага ташлаб қўярди. Бошқа тарафдан, хавотиру ҳадикнинг зўридан егани ичига тушмас, тобора бор-йўқ қувватидан ҳам ажралиб бораётгандек эди. Наҳотки, йигирма уч ёшида саксон олтига кирган чолга айланиб,

дами ичида ўлиб кетаверса? Дунёдаги ягона суюнчиғи – онаизорини эгасиз ташлаб-а?!

Шундай кунларнинг бирида миясига бир фикр уриб қолди. «Барибир, онам мени танимайди, қайси қиёфада бўлсам ҳам, бир кўриб қайтсам бўлади-ку», – деди. Кун пешиндан оғиб қолган эди. «Нима бўпти, таксида бориб келаман, пул бўлса бор». Ростданам, ярим соатлар нари-берисида у ўзини касалхонада кўрди. Дарвозадан ичкарига кириши билан ҳовуз ёнида тўдалашиб турган беморларга қўзи тушиб улар томонга юрди. Онаси кўринмади. Аланглаб атрофни кузатди. Йўқ. Чиқиб қолар деган умидда ҳовуз бўйидаги ўриндиққа ўтирди. Бутун танасида ҳорғинлик туйди. Бирпас ўтириб, кейин онасининг палатаси томон бормоқчи эди.

Атрофни кузатди. Дарахтлар барги сарғайиб қопти. Бирпасда-я! Наҳотки, орадан шунча вақт ўтиб кетибди. Ахир кечагина эмасмиди мана шу ўриндиқда ўтириб онасини кузатгани? Ўшанда бир тўда беморлар манови ҳовуздан навбат билан сув олиб ёғоч бочкага қуйишар, сув ўша заҳоти идиш ёриқларидан шариллаб оқиб яна ҳовузга қайтиб тушар, ҳовуз суви камаймас, ёғоч идиш тўлмас, аммо беморлар бунга парво қилишмас, ажабланишмас, тартиб билан ўз ишларида давом этишар, бир неча талаба бўлса ҳафсала билан уларнинг ҳаракатини дафтарларига қайд қилиб боришар, бирон беморнинг: «Бу ишимиздан нима наф?» – дейишини кутишарди. Ана ўша талабалардан биттаси ўшанда: «Эртага Наврўз, биз бўлсак жинниларга ўхшаб байрамниям билмаймиз», – деганди. Бундан чиқди, ўртада баҳору ёз ўтиб кетиб, куз ҳам кирибди-да!.. Ишқилиб, тирикмикан? Юраги ториқиб ўрnidан туриб онасини шифокорлардан суриштириш мақсадида юрмоққа шайланди. Бироқ қадам босишга келганида... дармонсиз оёқлари бўйсунмади. Алам билан:

«Эй Худо», – деб юборди. У шу тобда ўзининг қандай аҳволдалиги, мункиллаган чол эканлигини унутганини пайқади. Бирпас нафасини ростлади-да, имиллаганча қабулхона томон кетди. Ўн қадамча юриб, яна нафаси тиқилди. Йўлак чеккасидаги ўриндиққа чўкди. Ўтган-қайтганни кузата бошлади.

– Отахон, тузукмисиз?

Нодир ўзи томон келаётган йигитни кўриб, бемажол бош ирғади. Гапиришга ҳам чоғи келмади.

– Ассалому алайкум. Кимнинг олдига келдингиз?

Нодир олдиндан тайёрлаб қўйган жавобини айтди.

– Бир танишимни, – деди. – Олтиной Ҳайдаровани...

– Озгина шу ерда ўтириб туринг. Ҳозир кейинги бўлимдагилар чиқишади, – деди йигит. – Ҳа, ана, келишяпти.

Эшикдан иккита оқ халатли йигит ҳамроҳлигида бир гуруҳ беморлар чиқишди.

– Қаранг-чи, танишингиз ўшалар орасида бўлиши керак. – Йигит шундай деди-да, шошилганча кўл бўйидаги беморлар томонга кетди. У ердаги беморларни касалхона орқасига олиб ўтишиб, ичкаридан янги чиққанларни кўл бўйига бошлашди. Нодир онасини дарҳол таниди. Тик қоматли, жиддий қиёфали онаси ҳаммадан ажралиб турарди. У шу ерда ўтирганча онасини кузатишни маъқул кўрди. Йўл-йўл пижамали беморлар боғча болалари сингари тизилишиб келиб кўл бўйида тўхташди. Бир маҳал кутилмаганда онаси ортига қайрилиб, Нодирга тикилиб қолди. Кейин сафдан ажралиб, у томонга кела бошлади. Нодир беихтиёр ўрнидан турди.

– Бемор Ҳайдарова, орқага!

Онаси шифокорнинг гапига эътиборсиз, тўғри ўғли томонга келаверди. Нодирнинг оёғига титроқ турди. Наҳотки, мени таниган бўлсалар?..

– Ўғлим билан гаплашиб олай, халақит берманг, – деди онаси уни таъқиб қилиб келган йигитга гулдирлаган овозда. Йигит: «Хўп, хўп», – деди-да, лекин уларнинг ёнида соқчидек тураверди. У беморнинг мункиллаб қолган чолни ўғлим деганига ажабланмади ҳам. Фақат Нодирга қараб: «Қўрқманг, мен шу ердман», – дегандай кўз қисиб қўйди.

– Нега бу лошга кириб олдинг?!

Нодир бу гапдан чўчиб тушди. Ранги бўздай оқарди. Шифокор йигит уни тинчлантирмоқчи бўлиб яна кўзини қисди.

– Ахир бу жуда қари-ку, нима, айёр чолнинг ноғорасига ўйнадингми!? Ўзингни ўзинг тириклай гўрга тиқибсан-ку, болам, – деди онаси нолакор овозда. – Шунчаям гўл бўласанми?! Сени алдаб кетса, нима қиласан, а, нима қиласан?! Э, бечора болам, сенам ўшанинг макрига илиндингми, у иблис-ку, ахир! Наҳотки, одам билан шайтоннинг фарқига бормасанг?!

Онаси бир зум унга қараб қолди-да, бирдан хохолаб кулиб юборди.

– Маъруф Заирович, хароб бўпсан-ку! Аҳволингни қара! Бир оёғинг гўр лабига бориб қопти. Тамом бўпсан. Лекин сенга ўхшаганлар узоқ яшайди... Яшашнинг сирини биласан.. Аблаҳ. Бир нарса деса, бурчимни адо этдим дейсанлар... Биз ҳам бурчимизни адо этдик, холос...

Онаси бир зумда уни унутганини Нодир фаҳмлаб етди. «Тавба, онам аниқ-таниқ қилиб Маъруф Заирович дедими, наҳотки, уни таниган бўлса?.. Демак... – Нодир ниманидир англагандек онасининг оғзига тикилди. – Ҳа, ҳозир кимнинг кимлиги маълум бўлади. Ҳозир ҳаммасини онам айтиб беради...»

– Сен, аблаҳ, кўра-била туриб мени қамоққа тиқдинг, а?! Гуноҳимиз сабаби беш қўлдай маълум эди-ку.

Адвокатимни оғиз очирмадинг. Ватан ҳақида, адолат ҳақида сайраб, мени халқ душманига, пахта ўғрисига чиқардинг. Бу гапимни яна қайтараман, суд залида ҳам айтган эдим: Бу қопқонни бизга ким қўйди? Ўшалар сенинг қонунингни бузди. Қонун ҳаммага баробар бўлиши керак. Буйруқни берганга ҳам, бажарганга ҳам. Биз бажарувчилар эдик, холос. Қандай қилиб буюрганга қарши чиқишимиз мумкин эди? Наҳотки, оддий ҳақиқатни, қопқонни қўйгани ҳеч ким кўрмади? Оқибатда қабиҳ ва тубан одамлар четда қолди. Ўзбек халқи ёппасига турмага тиқилди. Анови терговни олиб бораётганларга шон-шуҳрат керак эди. Улар инсон тақдирини заррача ўйламадилар. Фақат вақтдан фойдаланиб шон-шуҳрат чўққисига кўтарилиш ниятида бўлдилар. Мана, қилган қилмиши нима билан тугади? Сен бўлсанг ўшаларнинг лайчасисан, ўлаксахўрсан!.. Ҳой жинилар, қаранглар, таниб қўйинглар, манови қари кўппак – прокурор! Мени хароб қилган, жинни қилган ифлос мана шу! Энди мени томоша қилгани келибди! Ҳозир мен сени ерга чалпак қиламан!..

Онаси шундай деганча унга томон юрди. Бироқ унинг ортида турган ҳалиги шифокор йигит эпчиллик билан тўхтатиб қолиб, қўлини орқасига қайирди. Иккинчи оқ халатли ҳам ёрдамга етиб келди. Қаердандир огоҳлантирувчи сигнал янграб, ичкаридан хизматчилар югуриб чиқишди. Кўплашиб онаси бечорани судраб кетишаркан, у овози хириллаб, тинимсиз: «Қани сени лошинг, айёр чол қиёфангни ўғирладими? Кутма. Изла. У ўз-ўзидан ортга қайтмайди», – дея бақирди.

Бу учрашув Нодирга оғир ботди, ҳолсизланиб ўриндиққа ўтириб, ичи тутдек тўкилиб: «Мен ўзи бир касофатман», – деди ўзига ўзи...

Маъруфни шаҳар марказида қад кўтараётган қурилишга жўнатишди. Уни бир дунё қоғозларни қўлтиғига қистириб олган, қирқ ёшлардаги, пўрим кийинган киши кутиб олиб, ўзини Александр, Саша деб таништирди.

Айни чоғда, Маъруфнинг ташрифи янги танишига ёқмагани, қандайдир шубҳа билан қараётганини сезди. Саша ҳам ҳушёр экан, вазиятга оидинлик киритди:

– Гап бундай, оғайни. Қаердансан, кимсан, бунинг аҳамияти йўқ, фақат айтилган ишни сидқидилдан бажарсанг бўлгани, ҳеч ким сенга ғинг демайди. Тушундингми?!

Маъруф бош ирғади.

– Унда кетдик. Вазифани йўл-йўлакай тушунтираман. Русчани билганинг, тоза гапиришининг ўзи бир ютуқ. Хўжайиннинг айтишича, ҳайдовчилик қўлингдан келар экан. Аммо бу кам. Сендан қандай фойдалансам экан? – деди Саша юришдан тўхтаб, Маъруфнинг кўзларига тикилганча.

– Билмадим, – дея елка қисди Маъруф унга тик қараб.

– Бирон нарса ўйлаб топармиз, – деди Саша негадир ҳафсаласиз. Унга Маъруфнинг нимасидир ёқмаётгани, ўзини бемалол тутишими ёки айнан хўжайин томонидан кириб келишими ...

– Шаҳарга чиқиб туришинг учун ҳужжат тўғрилаб бераман. Айтиб қўяй, бу ерда ҳар жойдан келганлар кўп, уларни мусофир кўриб пулини шилишга ҳаракат қилишади. Айниқса, ментлар. Озгина гўлроқни кўрса, ҳатто ҳужжатлари тўғри бўлса ҳам, тан олишмайди. Қалбаки деб туриб олишади. Қисқаси, ҳамманинг ниёти қандай бўлмасин пул ишлаш. Кучи етган ожиз-

нинг устига чиқиб тепкилайди. Ҳақиқий темир-бетондан қурилган ўрмон. Нима бўлганда ҳам бу ўрмонда адашмаслик керак. Қулдорлик даври. Қонун одам савдосини тақиқлайди; бу тўғри, одам савдоси йўқ. Лекин имконсиз одамлар жуда кўп, улар ўз-ўзидан қулга айланиб қолишган. Давлат раҳбарлари мамлакат ривожини ҳақида овиз кўпиртиришади, аммо ночор, тирикчилик гамида боши қотган халқни ҳисобга олишмайди. Энди бошқа юртлардан келиб қолганларнинг тақдири ундан ҳам беш баттар. Жиноят ва ёлғон болалаб кетган. Гапнинг қисқаси, келгиндига ҳам, туб аҳолига ҳам, ҳеч кимга ишонма, ҳар қандай шароитда ҳам биринчи бўлиб менга қўнғироқ қил, фақат мени алдама! – деди қатъий қилиб.

– Алдашнинг нима кераги бор? – деди Маъруф ажабланиб. – Нима деб алдайман?

Саша унга яна шубҳали назар билан қараб:

– Шунчаки айтдим-қўйдим-да. Бошида ҳамма шунанга дейди. Кейин қўлига бир-икки сўм пул тушгач, фикри ўзгаради, – деди.

Саша Маъруфни эргаштириб қурилиш кетаётган баъзи бир жойларни таништирди. Маъруф эса олти қаватли қилиб кўтарилаётган бинони, атрофда ғимирлаб юрган турли миллатга мансуб кир-чир одамларни, оёқ остида бетартиб сочилиб ётган қурилиш ашёларини кўздан кечираркан, умрида оғир меҳнат қилиб ўрганмаган, боз устига, манови жағи тинмай гапираётган одамнинг сўзлари жонига тегиб, «Эплаб кета оларми-канман?» – деб ўйлади.

– Яна бир нарсани айтиб қўяй: бу ердагиларнинг кўпчилиги ҳужжатсиз одамлар, – дея жаврашда давом этди Саша. – Бориники ҳам қалбаки. Кўриб турибсан: қурилиш атрофи ўралган, кириш эшиги битта. Мабодо текширувчилар келадиган бўлса, қурилиш

эгалари бизни олдиндан бохабар қип қўйишади. Қу-тилмаганда келадиганлари ҳам бўлади. Бунақа вазият кўпроқ раҳбарлар алмашаётганда ё бирон-бир тушун-мовчиликми, келишмовчиликми юзага келса содир бў-лиши мумкин. Бошқа вақтларда хавотирланмаса ҳам бўлади. Лекин, барибир, ҳушёр бўлганинг яхши. Яна бир нозик томонимиз: тунда тўда-тўда бўлиб арзон фоҳишалар келишади. Уларни қайтаришнинг сира иложи йўқ, сабаби: ишчиларнинг ҳаммаси эркаклар, қолаверса, улар ҳужжатсиз, шаҳарга чиқишолмайди. Биласан, эркак зотини аёлсиз ушлаб туриб бўлмайди. Лекин ишчиларнинг ҳужжатини қонунийлаштирсак яна ёмон. Уларга эркинлик бериб қўямиз. Ҳужжати қалбаки бўлса, бирон жойга кириб ишлаб кетолмас-лигини билишади. Оқибатда ўз-ўзидан бизга қарам бўлишади. Шу йўл билан уларни бошқариш осон. Би-рортаси чизган чизигимиздан чиқса, думини тугамиз... Ҳақиқий ҳужжат қилишга харажат қилиш керак. Ха-ражатнинг эса ҳеч кимга кераги йўқ.

Ниҳоят, ишчилар дам оладиган ёғоч уйларнинг ёнига келиб тўхташди. Ҳалиги киши Маъруфга юз-ланди.

– Тўғриси айтсам, сени бошлиқнинг ўзи жўнат-гани учун ҳам мижғовланиб, шунча нарсани гапи-риб бердим. Бошқаларга айтилмайди бунақа гаплар. Эсингдан чиқарма, кўп одамларни ишсизлик, йўқчи-лик бу ерларга бошлаб келган. Ҳаммасининг нияти пул. Майли, ишлайверсак бир-биримизни тушунади-ган бўп кетамиз. Ҳужжатингни бер...

Маъруф ён чўнтагидан Нодирнинг паспортини олиб унга узатди.

– Кечгача керакли қоғозларни тўғрилаб бераман, манови машинани бошқара оласанми? – деди у нари-роқда турган кичкинагина юк машинасини кўрсатиб.

Маъруф индамай бориб, машинага ўтирди-да, жой торлигига қарамай, олдинга-орқага юргизиб кўрди. Кейин Сашанинг олдига қайтиб келиб:

– Яхши машина экан, – деди...

Маъруфнинг бу ерда узоқ қолиш нияти йўқ эди. «Бироз пул тўпласам бўлгани, кейин қайтиб кетаман», – деб ўйлаганди. Аммо кутилмаганда ишлари енгил кўчганидан хотиржам тортиб қарорини ўзгартирди: «Нодирнинг олдига озгина сармоя билан борганимга нима етсин», – дея ишга киришиб кетди...

Қурилиш ўзи бир дунё. Ҳар ким ўз ишини қилади. Биров фишт ташийди, бошқаси уни теради, бирови темир-терсак, бошқаси ёғоч ишларини бажаради. Электрчи, кавшарловчи, сувоқчи, бўёқчи, кранчи... хуллас, ҳар ким ўз ҳунарини ишга солиб тикланаётган бинога ҳисса қўшади. Бутун умри прокурорлик қилиб, одамлар тақдирини гоҳ у томонда, гоҳ бу томонда тურიб ҳал қилиб келган бизнинг Маъруфбой эса ҳайдовчи бўлди. У ишчиларга нима кераклигини дафтарчага ёзиб олиб, дўконлардан харид қилиб келади, баъзан ҳисобчини ёнига олиб банкка боради, баъзида маош ҳам тарқатади, кечга яқин ошпазга масаллиқ, ўзлари учун алоҳида егулик олиб келиш ҳам унинг бўйнида, кун охирида Сашага бир кунлик савдо-сотиқ ҳисоботини беради-да, тинчийди.

Тунда, Саша айтганидек, юзларига бўёқ чаплаб, арзон атирлар ҳидини анқитиб, ҳиринг-ҳиринг қилиб фоҳишалар ташриф буюради. Майдон бўйлаб хоналарда, умуман, эркак-аёл яқинлашишга қулай бўлган кавакларда жуфт-жуфт бўлиб ниятларига етишгач ҳаёсизларча шундай ошкора суҳбатлар қуришадик, уларнинг суҳбатидан шайтон ҳам уялиб кетади.

Ўз ҳунари ҳадисини олган аёллар бу ерга кириб келиши билан кимнинг чўнтагида пули бору кимда

йўқлигини дарҳол билишади. Пулдорларнинг чўнтакларини қоқлагунча бор-йўқ маҳоратларини ишга солишади. Пулини тугатгач эса аччиқ кесатиқ, заҳарли ҳазиллари билан уларни назар-писанд қилмай жўнаб қолишади.

... Маъруф ҳар туни такрорланадиган бу нохуш манзарадан сиқилиб, айрим лақма йигитларнинг аҳволидан юраги сиқилиб Сашанинг хонасига кирди. Қараса, Саша ҳисобчи йигит билан ўн кунлик ҳисоб-китобларини қилиб ўтирибди. Телевизор қўйилган, унда дунё янгиликлари бериляпти. Маъруф бир чеккага ўтириб, экранга тикилди. Журналист қиз қочоқлар лагеридан репортаж олиб боряпти. Лагерь қай бир денгиз ўртасидаги оролчада жойлашган экан. Уруш бораётган юртлардан қўшни давлатларга қочиб ўтганларнинг ҳаммасини шу гадейтопмас оролчага олиб келиб ташлашган. Журналист қочоқлардан интервью оляпти. Биттаси: «Бу ерда вақтинча яшаб турасизлар дейишганди. Ўн икки йилдан бери бизни қайтариш ҳеч кимнинг эсига келмаяпти. Аҳволимиз ёмон, ёввойи қавмга айланиб боряпмиз», – деса, бошқа бири: «Энг ёмони, бу ердаги бетартиб жинсий ҳаёт сабабли ватансиз, фуқароликсиз, ноқонуний болалар туғилляпти. Аҳвол шу тарзда давом этадиган бўлса, бу болалар ушбу тушунчаларни вақти-соати келса онгига ҳам сингдира олмай қолишади. Эрта бир кун қонунсиз жамиятимиз инсоният учун катта хатар туғдирадиган авлод бўлиб етишади, – деб куюниб гапиради. – Бу гапларимни дунё аҳлига етқазинг. Оролчамизни улар кўришсин. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қиладиганлар бошларини яхшироқ қотиришсин».

Суҳбатлар орасида омонат палаткалардан иборат қочоқлар лагери манзараси бериб бориляпти. Одамлар тўғри келган жойда олов ёқиб, овқат пиширишар, ён

атрофда чиқиндилар тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётар, қипланғоч, қилтириқ болакайлар ахлат титиб юришарди.

Журналист қиз кекса бир одамга микрофон тутди. «Мен бу ерга келганимда йигирма беш ёшли йигит эдим, – деди у. – Ёшим элликдан ошди. Бу ваҳший ҳаётдан кўра юртимдаги урушда ўлиб кетсам яхши эди. Ишонсангиз, мана шу лаънати оролдан ташқарида ҳам ҳаёт борлигини аллақачон унутиб юборганман...»

Ёшгина бир йигит, афтидан, қочоқлар сафига яқинда қўшилганлардан бўлса керак: «Бизга бутун дунёдан гуманитар ёрдамлар келиб турибди, – деди. – Уруш тугаса, уйлариинга қайтасанлар дейишяпти. Аммо бу ерда йиллаб яшаётганларни кўриб қандай қилиб бундай «олижаноб ваъдалар»га ишониб бўлади? Олдимизда бир йўл қолмоқда: атрофимизни ўраб олган денгизда сузиб, агарда балиқларга ем бўлмасак, қирғоққа етиш. Оролчанинг бир чеккасида қабристон пайдо бўлган. Ўша ёлғон ваъдаларга ишонган қочоқларнинг кўпчилиги қабрда ётибди. Кунимиз битиб, уларга қўшилсак керак. Лекин бу ердаги тирик мурдалар оролида яшашдан кўра улкан денгизда ўлиб кетиш минг марта афзал... Денгиздан умид бор...»

– Э, жонимга тегиб кетди шу қочоқларинг ҳам!.. – Ҳисобчи қўлидаги қаламни шарақ этказиб столга урди. – Қачон қарасам, қочоқлар, очлар, дарбадарлар. Энди, одам бор ерда уруш бўлади. Уруш бўлгач, қочоқ, дарбадар кўпаяди. Бу табиий ҳол, ҳаёт қонуни. Нима дединг, Саша? Пультни олиб бер.

– Сен ҳақсан, файласуф, лекин дунё янгиликларидан хабардор бўлиб туриш керак. Информация ҳал қилади ҳамма нарсани, – деди Саша калкулятордан бош кўтармай.

– Информация сенга керак. Сенинг хизмат вазифанг. Мен рақамлар билан ишлайман, одамлар билан эмас.

«Файласуф» шундай деди-да, экранга пульта тўғрилаб тугмачани босди. Бошқа каналда концерт берилаётган экан.

– Ҳа, бу бошқа гап. Билмасанг билиб қўй, Саша: калласи бор бошлиқлар қулларини урмайди, сўкмайди, мусиқа қўйиб беради. Мусиқа билан бошқаради.

– Сен билан тортишган одамнинг ўзи аҳмоқ, – деди Саша уф тортганча. – Энди қурилиш тепасидаги кранга карнай ўрнатиб қўйиб, куни бўйи концерт эшиттиришим қолувди.

– Худди шундай қилишинг керак. Балли! Зўр иш бўлади. Бир тажриба қилиб кўр, бир ҳафтада натижаси кўринади, – деб ҳиринглай бошлади ҳисобчи. – Нима қилдинг, мана, Маъруфга айтсанг, эртагаёқ топиб келади, а, нима дединг?

Маъруф индамади. У бу иккисининг доимий ади-бадисига эътибор бермас, гапга аралашмас, муносабат билдирмасди. Лекин ҳисобчининг файласуфлигига баъзи-баъзида ўзича тан бериб қўярди. Яна шуниси ҳам бор эдики, у атрофдагилардан икки баравар кўп яшаб қўйган эмасми, уларнинг донишмандлигидан баъзан кулгиси қистарди. Чунки Маъруф эллик йил муқаддам англаб етган ҳаёт мантиғи устида улар ёш болалардай тортишиб ётишарди. Маъруф гоҳ ажабланар, гоҳида: «Ҳар авлод ўзича бир дунё яратади», – дерди. Лекин унга бир нарса тинчлик бермайди, бугунги авлод негадир зиёга, илмга эмас, кўпроқ бойликка, енгил-елпи, ҳой-ҳавасга интилаётгани, бойлик ҳамма нарсадан устун келиб, ҳаттоки қонунни ҳам ўзгартириш кучига эга бўлаётгани, мияси ишламайдиганлар ҳокимият тепасига ўз-ўзидан чиқиб қолиб, мияси ишлайдиганларни бошқараётганини кузатаркан, «Ҳеч бу араванинг юриши ўзгармади-ўзгармади. Ҳаммага аён, пулни, бойликни бир сонияда қўлга ки-

ритса бўлади, аммо одамзод миясини тўлдириш учун йиллар сарфлаш лозим. Ана шунинг учун олдинга интилган жамият тўла мияларнинг қадрига етиши керак, шунда ўз-ўзидан мамлакат бойийди ва бу мамлакатда қонун устувор бўлади», – дея куюнар, шу аснода кайфияти бузиларди.

Куз охирлаб қолди. Ҳадемай бу ерларга қор тушади. Кетмайсанми, Маъруф, Нодирнинг аҳволи не кечди?.. Баъзида бир хаёли телефон қилиб, ундан ҳол-аҳвол сўрашни ҳам ўйларди-ю, яна кўришиб гап-лашган маъқул дея фикридан қайтарди.

Қуёшнинг тафти кетган, ҳаво илиқ, вақти-вақти билан майдалаб ёмғир ёғади, онда-сонда қор учқунлайди. Қурилишда иш жадал, қиш киргунча бинони тиклаб олиш керак. Бинонинг ички ишларини қишда ҳам қилаверса бўлади. Кечки сменалар ҳам ташкил этилди. Саша ишчилар сонини кўпайтириш учун Маъруф билан шаҳар четидаги «қоралар» (мардикорлар) бозорига қатнай бошлади. Бозор унча юришмас, Сашани таниб қолишган, шекилли, унча-мунчаси унга эргашмас, мабодо ишга ўта муҳтожлар унга розилик билдиришса ҳам, кимлардир қулоқларига қуйиб қўядими, Сашага ҳужжатларини беришмайди. Икки-уч кун ишлаб вазиятни билгач аксари кетиб қолади. Лекин шундайлари ҳам учрайдики, на иш, на тураржойи бор. Ҳужжатларини йўқотиб, боши берк кўчага кириб қолишган. Улар ўз ихтиёрлари билан Саша томонидан яратилган «очиқ турма»га кириб келишади.

Қурилишда минг одам бўлса, бир-бирига ўхшамаган минг хил тақдир. Илгари улар ўз юртларида тинчгина ишлаб юришган, заводда, фабрикада, колхозларда... Тузумнинг ўзгариши билан аввалги изчил ҳаёт тарзи издан чиқди. Ишсизлар кўпайди. Одамлар кун ўтказиш учун дунё бўйлаб тарқаб, мана шундай

қурилиш майдонларида тирик мурдага айланишди. Бу ердагилар Сашадан шу даражада қўрқишадики, Маъруф аввалига бу ҳолатдан ғазаби қайнарди. Ишчиларни тушунмасди. Айниқса, Саша қаҳр отига минганида Азроилга учрагандек титраб қолишади. Улар шунга мажбур. Чунки улар таянадиган заминнинг ўзи йўқ, на тириклар, на ўтганлар рўйхатида бор улар. Шу сабабдан Саша уларни одам ўрнида кўрмасди. Фақат, ҳа, фақат Маъруфга бошқача кўз билан қарар, бунга сабаб айнан қурилиш эгаси қўнғироғи орқали келгани. Шунинг учун ёнидан узоқлаштирмас, ҳисобчи бўлса ғайирлик қилар, қандай бўлмасин ораларини бузишга интиларди. Олдинига Саша Маъруфдан хавотирда юрди. Сабаби, у катта бошлиқнинг айғоқчиси бўлиши мумкин эди-да. Ҳисобчи ҳам шундай хаёлда эди. Юқорининг «қулоғи» деб ўйлаганди. Ким шубҳа қилади, албатта, қинғир одамнинг кўнгли ҳам қинғир бўлади-да. Ҳисобчи пихини ёрган одам, қурилиш харажатларини шундай ошириб, кўпиртириб ёзардики, ой охирида ўз-ўзидан каттагина маблағ чўнтагига тушар ва уни Бижо билан баҳам кўрарди. Ҳамкорлар бир-бирларини кўрарга кўзлари бўлмаса-да, манфаат деган бир юҳо кўринмас иплар билан уларни бир-бирига боғлаб ташлаганди. Маъруф, албатта, бунини сезмаслиги мумкин эмасди. Лекин у иккисига ҳам аҳамият бермас, аралашмас, ўзига юклатилган вазифани индамай садоқат билан бажарар, ортиқча гапларга чалғимас, ҳеч ким билан тортишмас, ўзи билан ўзи машғул эди. Бунини Саша ҳам, ҳисобчи ҳам кўп ўтмай тушуниб етишди. Лекин бир нарса улар учун қоронғилигича қолаверди. Ахийри «Бу бола ўз юртида катта бир жиноятга аралашиб қолган-у, бошлиқдан кимдир уни мана шу темир-бетон ўрмонида вақтинча яширишни илтимос қилган» деган тўхтама келишди.

Йигитнинг ўтмиши Саша учун ҳам қизиқ эмасди. Аммо ўзининг тажрибасидан келиб чиқиб Маъруфни виждонли, яхши оилада тарбия кўрган йигит деб ҳисоблар ва уни ўзига янада яқин олишга ҳаракат қиларди. У бир нарсани биларди: Маъруф уни ишорасиз, сўзсиз ички бир сезги билан тушуниб турарди. Маъруф эса ўта жиззаки, уддабурро, баъзида инсофсиз, қаллоб, баъзида яхши одамга айланиб қоладиган Сашани шунча ботқоққа ботгани билан, одамгарчилигини йўқотмаган дея ҳурмат қиларди. Масалан, айрим йигитларнинг алдов орқасидан келиб қолгани, ночорлигидан юлғич одамлар қурбонига айланганини билгач ҳеч бир тамасиз ҳужжатларини тўғрилаб бериб, юртларига қайтариб юборганини ўз кўзи билан бир неча кўрди. Хуллас, Саша қизиқ одам эди.

Маъруф англаган яна бир аччиқ ҳақиқат шу бўлдики, мусофирликда ҳужжатсиз қолган одам Бермуд учбурчагига тушиб қолганлар ҳолига тушиши аниқ эди. Илгари одамлар уммонда сирли равишда ғойиб бўлса, эндиликда мегаполис шаҳарлар уларни шундай ютиб юбораётганди.

Бир куни тушга яқин ёмғир майдалаб ёғиб ўтди. Маъруф дўконлардан харид қилиб келган нарсаларини омборга тушириб, ҳисоб-китоб қилиш мақсадида Сашанинг хонасига шошилиб борарди. Сашанинг эшигига етдим деганида бировнинг жон ҳолатда бақириб юборганини эшитиб таққа тўхтади. Қараса, бир неча одам темир-терсаклар уюми томон чопиб боряпти. Уюм устида нимадир қимирлагандек бўлди. Маъруф ҳам нохуш бир воқеа юз берганини билиб ўша томонга югурди. Ишчилар орасини ёриб ўтиб, бундай қарадио ўзини орқага олди. Қирқ ёшлардаги бир ишчи оғзидан қон келиб, инграб ётарди. Икки киши темир-терсак уюми устига чиқиб, уни олиб тушмоқчи бўлишди.

Маъруф қараса, ҳалиги одам кўкраги билан темир қозикча санчилиб қолган, агар ҳозир уни суғуриб олишса, тамом, ўлиб қолиши ҳеч гап эмас. «Тўхтанглар, тўхтанглар», – деб уларга фикрини тушунтиргунича ишчилар ҳовлиқиб ишчини қозикдан суғуриб олишди. Маъруф бошини чангаллаганча ўтириб қолди. Тепадан қулаб тушган ишчи қонига бўялиб, боши устида тўпланган ҳамроҳларига, ёмғир томчилаётган осмонга илтижоли кўз тикканча бирпас инграб ётди-да, жимиб қолди.

Саша етиб келиб нима бўлганини суриштира бошлади. Ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Ҳаммага бир ерга тўпланишни буюрди. Ўзи эса марҳумнинг ёшини, қаерданлигини, охирги вақтда кимлар билан шерик бўлганини суриштира бошлади. Шу пайт ишчилар орасидан кимдир: «Битта нонхўр камайди, биронта хандақ топиб, сасимай кўмиб ташлаш керак», – деб қолди. Бижо бошини кўтариб, бу гап кимдан чиққанини аниқламоқчи бўлди. Ҳамма жим эди. Ранглари ўчган... Фақат Сашагина қошларини чимириб у ёқдан-бу ёққа юриб, воқеани ўзича таҳлил қиларди. Бу орада тепа қаватларда юрган ишчилар ҳам тушиб келишди. Сашадан садо чиқмасди. Ҳамма жим. Ёмғир майдалаб ёғарди.

Саша ишчиларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди-да:

– Охирги марта ким у билан ишлаган бўлса, бир қадам олдинга чиқсин, – деди.

Ишчилар орасидан ўрта бўйли, бақалоқ биттаси ҳамманинг ғазабини қайнатиб иршайиб чиқиб келди. Саша унга диққат билан тикилиб:

– Нима бўлди? – деди.

– Нима ҳам дердим, – деди бақалоқ яна нимагадир иршайиб. – Иккимиз олтинчи қаватда фишт тераёт-

ган эдик. Бир вақт жойида кўринмай қолди. Бирон иш билан кетгандир деб ўйладим. Кейин мана булар бориб бўлган воқеани айтишди. Шеригинг тепадан қулаб тушди-ку дейишди. Билганим шу.

Саша унинг гапларини индамай ерга қараб эшитди-да:

– Нега қуласан? – деди унга ўткир кўзларини қадаб. Бақалоқ яна иршайди.

– Кулганим йўқ, ўзим шунчаки, – деди.

– Ҳм, ўзим шунчаки дегин. – Саша унга яқинлашди. – Шеригим жойида кўринмай қолди дегин-а... Бошқа баҳона тополмадингми?

Шу маҳал бақалоқ жон аччиғида сакраб тушиб бақариб юборди. Саша унинг сонига ўткир бигиз санчиб олган эди.

Саша унинг устига бостириб борар, у ортига тисарилар, «Мен эмас, мен эмас», – деб гўлдирарди.

– Сен бўлмасанг, ким? Ким деяпман?!

Бақалоқ яна додлаб юборди. Иккинчи сонига ҳам бигиз санчилган эди. Бигиз қайта-қайта санчилавергач:

– Худо шоҳид, мен буни истамаган эдим, – дея ёлворишга ўтди.

Саша энди уни эшитишни истамас, гапирмас, хотиржам бир алфозда бақалоқнинг дуч келган ерига бигиз санчар, бигиз ҳар сафар бақалоқнинг семиз этидан юлиб чиқар, Саша совуқ қатъият билан бигиз учини тозалар, навбатдаги санчувга тайёрланарди.

– Сен ҳали Худони ҳам биласанми? – деди Саша яна тилга кириб. – Балки, мана бу бечорани тепадан итариб юбораётганингда ҳам Худодан ёрдам сўрагандирсан?

Бу сафар бигиз бақалоқнинг биқинига санчилди. Бақалоқ: «Вой, ўлдим!» – деб бақариб юборди. «Бақа-

лоқ шундай жазога лойиқ, Саша эса жазо беришга ҳақли», – деб билишарди, шекилли, атрофни ўраганлар жим эди. Бундан руҳланган Саша авжлана бошлади. Охир бўлмади, Маъруфнинг бардоши тугаб, ишчилар орасини ёриб ўтди-да, кўзига қон тўлган Сашанинг қўлига ёпишди.

– Ўлдириб қўясан!

Саша ялт этиб унга қаради-да, кейин бор кучи билан ирғитиб юборди. Маъруф икки қадамча нарига сурилиб бориб йиқилди, лекин ўрнидан тура солиб яна Сашага ташланди. Гарданига икки мушт туширган эди, кутилмаганда Саша ағдарилиб кетди. Маъруф бигиз санчилавериш қонга беланган бақалоқни одамлар орасидан судраб олиб чиқа бошлади. Икки киши дарҳол ёрдамга келди. Сашанинг атрофини ўраган бир-иккитаси уни Маъруфга гижгижлай бошлади. Қолганлар Сашага ошкора қарши чиққан Маъруфга ҳайратланиб қараб туришарди.

– Нима қилаётганингни тушуняпсанми? – деди Саша жуда совуқ оҳангда унинг рўпарасига келиб.

– Сиз-чи? Бири нима сабаб бўлиб ўлди? Исботсиз, шубҳа билан иккинчисини ўлдириш – ваҳшийлик! Ё манови бечора аросатда юрган одамларга сабоқ бўлсин, қўрқсин демоқчимисиз? Шундоғам бу бечораларни ҳаёт эзиб ташлаган-ку!..

– Сен шуларни одам ҳисобляяпсанми ҳали?! – бақирди Саша атрофдагиларга қўлини бигиз қилиб. – Бир чақага арзимайдиган тирик мурдаларни-я?! Сен шуларни деб мен билан тортишяпсанми?!

Шундай деди-да, Маъруфнинг ҳақ кўзлари олдида ожизлигини сезиб, нима қиларини билмай қўл силтаб одамлар орасидан чиқиб кетди...

Шундан сўнг бир ҳафтача бир-биридан аразлаган бўлиб, очилиб гаплашмай юришди. Бир кун ишчилар

ҳовлида тушлик қилишар, эндигина шаҳардан қайтган Маъруф иштаҳаси бўлмай машинаси эшигини очганча дам олиб ўтирарди. Ундан нарироқда ўтирган Саша қандайдир шарбат ҳўплаб, дам-бадам соатига қараб қўяр, афтидан, кимнидир кутаётган эди. Бир маҳал ишчилар орасидан миқти гавдали, доим мулойим кулимсириб турадиган, етмиш ёшлардаги оппоқ соқолли бир чол ажралиб чиқди. Қўлтигидан бир метрча бўзни олиб, ерга тўшади-да, пешин намозини ўқий бошлади.

Маъруф у билан кўп гаплашган, унинг бу ерларга кеп қолиши тарихини яхши биларди: қария қўшни мамлакатдан, ўғли келини билан ажрашиб кетгач, ногирон набирасини ўзи билан олиб қолган. Набирасини даволатиш учун маблағ керак бўлган. Эр-хотин умр бўйи жамғарган пулини эл қатори банкда сақлашган. Иттифоқ тарқалгач, пуллар алмашиб, эски жамғармалар қийматини йўқотади. Қария набирасини даволатиш учун қилмаган иши қолмайди. Қаерда яхши ҳақ тўлашса, уйдан олислигига, ёши бир жойга бориб қолганига қарамай, бориб ишлайверади. Қўли гул уста бўлгани учун ёшлар ўзлари билан бу шаҳарга олиб келишади. Олдинига уларга яхшигина ҳақ тўлашади. Кейинчалик эса: «Пулларингнинг қолганини бинони битказганларингдан кейин оласизлар», – дейишади. Ишонишади. Чунки шу пайтгача яхшигина тўлаб келишган эди-да. Олти ойлар ўтса ҳамки, маошдан дарак бўлмайди. Бу орада қурилиш янги хўжайин қўлига ўтади. Олдингилари қаергадир ғойиб бўлишади. Шундай қилиб, чол катта шаҳарда пулсиз, бошпанасиз қолади. Хотини билан ўғлига: «Пул жўнатинглар», – деб айтишга тили бормади. Чунки уларнинг ўзи пулга муҳтож эди. Қария ҳужжатларини йўқотиб, чорасизликдан мардикор бозорга чиқиб турганида Бижонинг назарига тушади-да, бу ерга келиб қолади (Ваҳолон-

ки, қурилишга қирқ ёшдан ошганларни олишмасди. Чол эса етмишда эди). Қария гиштни яхши теради. Дам олмай ишлайди. Беш маҳал намозини ҳам ҳеч кимга малол келтирмай адо қилади. Атрофдагилар унинг меҳнатсеварлигига тан беришади, лекин нима учундир «аҳмоқ чол» деб орқасидан кулиб қўйишади. «Одам ўзини оқлашга чиранавермай, ҳалолликни қаттиқ ушлаб, ишлайверса бўларкан-ку», – деб ўйлайди Маъруф у ҳақда.

Дарвозадан катта юк машинаси кириб, ҳовлининг бўш жойига гишт тўкиб қайтиб кетди. Саша айнан шуни кутиб ўтирган экан, машина қайтиб кетиши билан ўрнидан туриб керишиб олди. Маъруфга: «Менда ишинг йўқми?» – дегандек қараб қўйди-да, яна жойига бориб ўтирди.

Ҳалиги намозхон қария ишлайдиган бригада бу гишталарни тепага ташиши керак эди. Овқатдан кейинги эринчоқлик билан секин-аста қўзғалишган ишчилар гишт уюми томон юришди. Қария намозини ҳали тугатмаган эди. Шунда ишчилардан битта барзангиси ортига қайтиб, унинг олдига келди. Ҳамроҳлари илжайиб кузатиб туришди. Қария энди рукуга борган эдики, орқасига тепиб қолди. Қария мункиб кетди.

– Айёр чол, ҳар доим иш кўпайганда намоз ўқишга тушиб кетади, – деб бақирди.

Маъруф машинасидан сакраб тушиб Сашага қаради. У: «Мана сен ҳимоя қилган одамлар», – дегандек кинояли кулиб қўйди. Қария қаддини ростлаб, унга бир қаради-да, қайтадан рукуга борди. Барзанги шуни кутиб турган экан, яна тепди. Кичкинагина қария бу сафар коптокдек думалаб бориб наридаги трубага боши билан урилди, пешонасидан қон оқа бошлади. Тушлик қилиб ўтирган ишчиларнинг аксарияти, эътиқоди турлича бўлишига қарамай, йигитдан норози бўлиб,

бир Сашага, бир чолга қарар, аммо Сашадан бир ҳаракат бўлмади. Маъруф ўзи намозхон бўлмаса-да, инсоннинг бу қадар тубанлигидан ўзини тутиб туролмай, машинаси эшигини қарсиллатиб ёпиб, чолга ёрдамга шошилди. Бироқ етиб келган заҳоти барзангининг гурзидай муштидан учиб тушди. Буям анойимас, ўрнидан сапчиб туриб, унинг тумшуғига калла қўйди. Барзанги ниҳоятда бақувват экан, Маъруфни копток қилиб тепкилади. Бунга чидаб туролмаган ҳар хил динга эътиқод қилувчи ишчилар барзангига ёпишди. Биргина қалбларида ардоқлаган нарсаси – Худога элтадиган дини қолган; уни ҳам бир аҳмоқ топтамоқда эди. Кутилмаганда барзангининг ҳам шериклари пайдо бўлиб қолди. Кимдир Маъруф билан намозхон қариянинг ҳимоясига оёққа туришди, кимдир барзангининг. Бир зумда қурилиш ҳовлиси тўс-тўполон бўлиб кетди. Маъруф билан намозхон қария тарфдорлари кўплиги боис барзанги билан шерикларини роса копток қилиб тепишди. Гўёки ҳамма бир хумордан чиқишга, тўлиб кетган ичларини шу йўл билан бўшатиб олишга киришгандай эди.

***

Онасининг олдидан дили хуфтон бўлиб қайтган Нодир куни бўйи хонасидан чиқмади, кечаси эса хонасида ўтиролмай, хонадондагилар уйқуга кетгач, ҳовлида бемақсад айланиб юрди. Миясини чирмовуқ сингари ўраб, сиқиб ташлаган фикрлар унга тинчлик бермасди. Бир нарсага сира тушунмасди: онаси уни қандай таниб қолди? Чолнинг шундай зийрак ўғли ҳеч нарсани пайқамади. Қолганлар ҳам ҳеч нарсадан шубҳа қилмади. Оталарининг ўрнида ўтирибди. Лекин онаси таниди. Қандай!? Унигина эмас, ҳа, Маъруф чол-

ни ҳам таниди. Демак, онасининг судида чол прокурорлик қилган. Айбдорнинг айбини бўйнига қўйиш ва суд ҳакамларини қонунни бузган айнан шу эканлигига ишонтириш учун прокурор қанча уринади... Тақдирнинг ўйинини қарангки, Нодир ҳам келиб-келиб шу одамнинг тузоғига илиниб ўтирибди. «Энди нима бўлмасин, уни излаб топишим керак» деган қарорга келди Нодир. Лекин қандай қилиб? Кимга ва қайси ташкилотга бориб дардини айтади? Ким ҳам ишонади? Бугунги кунда унинг бу эртагига бирон киши ишонадими? Кейин ўзининг фикридан ўзи кулди. Хўш, нима деб боради? «Менинг танамни ўзлаштириб олди. Ижара қарзим эвазига рози бўлдим», – дейдими? «Алдаб, асл ҳолига қайтишни истамай қочиб юрибди», – дейдими? Қайси тентак ишонади бу гапга? ...Ҳа, бўлди, ҳаммасини Мажидга ётиғи билан тушунтиради. «Мен сенинг отанг эмасман, мен Нодирман, отанг мени алдаб, танамга кириб олди. Уни топишимиз керак. Киракашлик қилиб, бир фалокатга учраб юрмасин», – дейди. Барибир, бу фикр ҳам ўзига маъқул кўринмади. Ўғил ҳам: «Ҳойнаҳой, отамнинг мияси айниб қолибди», – дейди. Дўхтирма-дўхтир олиб юриб овора қилади. Лекин нимадир қилиши керак. «Ҳа, маишатга ўрганган одам ёшариб олиб, бирортаси билан айш-ишрат қилиб юргандир-да, мен бўлсам бу ерда ичимдан қиринди ўтиб юрибман. Онам тўғри айтдилар, бу одам мени алдаган. Наҳотки, шунчалар виждонсиз, худбин бўлса? Ақли-ҳуши жойида одам, ҳеч бўлмаса, бир телефон қилади. «Хавотир олма, тирикман», – дейди. Шу кетишимизда менинг қабримга у, унинг қабрига мен кираман... Ўзимам айбдорман. Оқибатини ўйламадим. Хоҳламаганимда мўъжиза рўй бермасди. Чол мени мажбур қилмади, таклиф қилди, холос. Нима қилай, қизиққанымдан эмас, йўқчиликдан

рози бўлдим». Нодир бугун Маъруф отанинг онасининг тақдири билан ҳам боғлиқлигини билса-да, унга нисбатан нафрат сезмас, омон бўлса бир куни албатта кириб келади деб ишонарди-ю, унинг энг қўрққан нарсаси ўлим эди.

Маъруф чолнинг танаси яшаб бўлган, бузуқ машинага ўхшаб қолган. Таппа тушиб ўлиб қолса нима бўлади? Кейин ўзини тинчлантиришга уринади. Ўлим ёш танламайди-ку, қарилар мункиллаб яшаб юравериши мумкин, лекин ёшлар мўрт бўлади. Айниқса, ҳозирги ёшлар машаққатга кўникмаган, бугунги асабий замон кўпларини жувонмарг қилиб кетяпти. Кейин хаёли яна чолнинг ўғли Мажидга оғади. Барибир, нажот шу кишида. Мулоҳазали одам. Шундай деди-ю, ҳамма гапни айтгандан кейин қанақа ҳолат юз беришини тасаввур қилишга уриниб кўрди. Вужудида титроқ қўзғалди. Айтайлик, у Нодирнинг гапларига ишонди. У сўрамайдими: «Хўп, сизни нима мажбур қилди?» – деб? Сўраса, жавоби тайёр: «Йўқчилик», – дейди. «Отамнинг-чи?» – деб сўраса, «Қарилик», – дейди, «Қарилик унинг жонига текканди», – дейди. Э, барибир бўлмайдиган гаплар. Мажид жиддий йигит, у бунақа ақлга сиғмайдиган гапни эшитмайди. Нима қилса экан-а?..

Кун пешинга яқинлашмоқда. Болалар мактабда. Мажид билан катта келин ишда. Кичик келиндан бошқа ҳеч ким йўқ ҳовлида. Ҳовли дарвозаси ланг очиқ. Чол бор вақтлари бу эшик ҳеч қачон бунақанги ланг очиқ турмас; эшикдан охириги кирган уни очиқ қолдирса чолдан дакки эшитарди. Ҳар сафар мана шу эшик Нодирнинг эътиборини тортар, аммо негадир бошқалар бефарқ; у эса уйдагиларни қандай койишни билмай қовун тушириб қўйишдан чўчиб индамайгина ўзи ёпиб қўя қоларди. Охириги вақтлар шунга ҳам

ҳафсала қилмай қўйди... Чолнинг катта келини ҳам бугун уйда экан, у паришонхотир чиқиб ҳовлининг бир четига супага омонатгина келиб ўтирди. Нодир аёлнинг ишга бормаганидан таажжубланди. Тинчлик-микан, ишқилиб? Кўриниши ҳам бошқача, маҳзунроқ. Хонасидан чиқди. Келин ўрнидан туриб, салом берди. Нодир бош ирғаб алик олди-да, у томон юрди.

– Ҳа, келин, тинчликми?

– Тинчлик, – деди жувон пастгина овозда. Лекин тўлиб турган эканми, пиқ этиб йиғлаб юборди.

Нодир супанинг бир четига бориб чўкди-да:

– Қани, ўтиринг-чи, – деди. – Нима гап?

– Набира қизингиз, қаршилигимга қарамай, вилоятлик бир йигит билан гаплашиб юрганди. «Ёшсан, институтда ўқишинг керак», – дегандим. Ўша бола билан қочиб кетибди.

– Қочиб кетибди?

– Ҳа. Болаларимни бегона одам турткиламасин деб бошқа турмуш қилмадим. Мана оқибати... Одамлар нима дейди, биттагина қизини ҳам эплай олмапти дейишмайдими?

Кутилмаган бу янгиликдан Нодир нима дейишини билмай қолди. Анграйиб жувонга қаради. Миясига тузукроқ фикр келмай, жим бўлиб қолди. «Ҳм, ҳали жуда ёш», – дея келинини тасдиқлади, холос.

Нодир чолнинг набирасини кўз олдига келтирди. Эндигина ўн бешга кирган бўлса-да, қомати келишган, фавқулудда бир чиройли қиз эди. Бир неча марта Нодирга ҳам сузилиб қараш қилган, аммо Нодир ҳали ёшлиги ва гўрлигини ҳисобга олиб ўзини эътиборсиз қилиб кўрсатган, лекин зимдан кузатиб юрарди. Қизнинг кутилмаганда қилган бу иши уни ҳам лол қилиб қўйганди. Нодир чолнинг кичик келинининг ошхонада ғимирлаб нимадир қилаётганини кузатиб туриб, мияси

тиниқлашди. «Ёшлар орасида учраши мумкин бўлган оддий ҳолат» деган хулосага келди ўзича. «Келини»ни юпатган бўлди-да, аммо ичида: «Қочса ҳам ўз қиёфасида қочибди. Бувасига ўхшаб бировнинг қиёфасини айёрлик билан қўлга киритиб, ўрнига бир лақмани ўтқазиб қочиб кетмаган-ку», – деб қўйди.

Кейин кексаларга хос салмоқ билан насиҳат қилишга уринди:

– Қизим, кўп куюнманг, болалар ёшлик қилган. Ҳадемай кеп қолади. Одамларга келсак, нималар демайди. Бекорчи кўп жойда майда гап ҳам кўп бўлади. Парво қилманг. Қочса ўзимизнинг йигит билан қочибди... Ҳозир қизлар интернет деган бир бало орқали дунёнинг бир бурчагидаги йигитлар билан танишиб, кетиб қолишяпти. Бировнинг биров устидан куладиган ёки ифво қиладиган ҳоли йўқ. Кунни келиб келади. Тентираб-тентираб қилган ишига минг-минг пушаймон бўлиб кириб келади.

Келин «қайнотаси»дан бунақа бағрикенгликни кутмаган экан, шекилли, тезда ўзига келди. Кўз ёшларини артиб, ўзини тартибга келтирди. Енгил нафас олди. Қизининг тақдирига куяётганига қарамай, «Тўғри айтдилар, бир кунни ўз оёғи билан кириб келади», – дея тинчланди. Нодир яна аллақанча ажабтовур юпатадиган сўзлар айтди-да, «Бисмилло», – деганча ўрнидан турди. Бу хабарни қайнотамга қандай етказаман деган хавотирда кечаси билан ухламай чиққан келин бечора Нодирнинг гапларидан хотиржам тортиб, юзи ёришиб, ортидан миннатдор қараб қолди. Унинг бу қарашидан «Қайнотам яхши қаридилар» деган маънони англаш қийин эмас эди.

Саша билан муносабатлар ўнгланиб кетди. Бу эса «файласуф»га ёқмасди. Нима қилиб бўлса-да уларни айиришга, ўртасига адоват солишга интилар, Сашадан қутулиш йўллариини изларди. Ҳисобчининг назарида, Саша хавфли одам, унинг кирим-чиқимдаги барча кирдикорларини яхши билади. Гарчи ҳар сафар қўли мўмай пул кўрганида Сашани ҳам қуруқ қўймаса-да, барибир, буюртмачи қурилишдаги сохта ишларидан хабар топиб қолади дея хавотирда. Камига, йўқ жойдан айнан ўша буюртмачи томонидан Маъруф қурилиш майдонига кириб келган; Саша эса эртадан-кечгача у билан бирга, ўз-ўзидан ҳисобчи безовта бўлар, зимдан иккисини кузатар ва ўзича: «Бомба иккимизнинг оёғимизга бир хилда ўрнатилган. Биримиз портлайдиган бўлсак, иккинчимиз соғ қолмаслигимиз аниқ», – дея тинчлантирарди. Яна «Озроқ вақт ўтиб икковлашиб мени бир нарса қилишса-я» деган ўйга борарди.

Саша Маъруфнинг кимлигини бир кўргандаёқ сезган, «Бу йигитни йўлдан уриш мумкинмас, ҳар кимнинг йўриғига юриб кетавермайди» деган хулосага келганди. Ўшанда ҳисобчини ҳам: «Бунақа одамлар кўринишидан содда бўлса-да, сенга ўхшаганларни сувга олиб бориб суғормай олиб келади, тилиннга эҳтиёт бўл», – деб огоҳлантирганди. Аммо кутилмаганда ўзи Маъруф билан яқинлашиб қолди.

Маъруф ҳаммасини сезарди, албатта. Лекин парво қилмасди. «Иккиси бир-бирини ғажиб адо қилмайди-ми менга деса», – деб парво қилмасди. Лекин, барибир, Сашани кўнглида аяр, унда «файласуф»га нисбатан одамийлик кўпроқ деб эътироф этарди.

Кунлар совигани сари қурилиш ишлари жадаллашиб борарди. Ишчилар бинонинг томини ёпиб, энди ичкарида ишлаётган эдилар.

Соат эрталабки ўндан ошган.

Қурилиш ҳовлисида одам сийрак. Аксари ичкарида.

Кутилмаганда икки қора енгил машина ва деразалари сим тўр билан тўсилган учта усти ёпиқ машина келиб тўхтади. Енгил машиналардан солиқчилар, милиция ва хорижлик ишчилар билан шуғулланувчи ходимлар тушишди. Аксига олиб, ҳисобчи билан Саша банкка кетишган эди. Маъруф дарҳол қўнғироқ қилиб кутилмаган меҳмонлардан уларни хабардор қилиб, ўзи эса тафтишчиларга пешвоз чиқди. Келганлар унга эътибор бермай, бино ичига кириб, юқори қаватга кўтарилди бошлашди. Маъруф нима қилишини билмай, боши қотганча уларга эргашиб юраверди. Хайрият, кўп ўтмай ҳовлиққан, қора терга тушган қурилиш мутасаддилари – Саша билан ҳисобчи етиб келишди. Маъруф тепа қаватдан кузатиб турди. Саша улар билан учрашишдан олдин машинадан тушибоқ қоровулхонага кириб кетди. Кимгадир қўнғироқ қилди. У томондан рад жавоби бўлди, шекилли, олдингидан ҳам безовталаниб ҳовлига чиқиб келди.

Маъруф уларнинг юқорига чиқмаганидан ажабланиб, пастга тушиб келди.

– Нима дейишди? – деди Саша ҳеч нарсага тушунмай. Маъруф елка қисди:

– Ҳеч нарса!

Саша ғудраниб нари кетди. Ҳисобчи унга эргашиди. Маъруф бир чеккада нима қиларини билмай тураркан, бошлиқлар иккови бир-бирини нимададир айблаб, сўкинишаётганини билиб қолди. Айниқса, ҳисобчининг дами баланд: илондек вишиллаб Сашанинг авра-астарини чиқариб ташляпти.

Текширишга келганлар эса юқорида ҳеч кимга парво қилмай ўз ишларини қилишяпти. Биринчи бўлиб ҳисобчи ўзини қўлга олди. Худди шундай бўлишини олдиндан кутиб юргандек сумкачасини хотиржам қучоқлаганча иккинчи қаватга кўтарилди. Бироқ текширувчиларга яқинлашмай, ҳали битмаган айвончада туриб олганча сирли бир қиёфада уларни кузата бошлади. Саша бўлса меҳмонларнинг олдига борди, кўришди, кейин аввал бошлиқларнинг бири билан, кейин бошқалари билан холи гаплашишга уриниб кўрди. Аммо имкон бўлмади: учала гуруҳ раҳбари ҳам худди келишиб олгандек унга эътибор беришмас, худди эшитмаётгандек ўзаро кулиб гаплашишар, босиб-босиб тамаки тутатишарди. Ходимлари эса қаватлар бўйлаб тарқалиб, қурувчилардан ҳужжат талаб қилишарди. Маъруф биладики, ҳамманинг ҳужжати сохталаштирилган. Ишчилар албатта қандай жавоб беришни билмай чайналишмоқда. Сабаби, уларга: «Ҳеч қачон бу ерни текширишмайди», – дея Саша тунтирган.

Ходимлар бунақа одатий жавобларга кўникиб кетишган, шекилли, уларни тинглаб ҳам ўтирмай, ортидан эргашиб юрган милиция ходимларига «олиб кет» ишорасини қила бошлади. Ишчилар бирин-кетин қўллари ортига қайрилган ҳолда ойнаси сим тўрли маҳсус машинага олиб келиб тиқила бошланди. Машина эшиги олдида қуролланган икки милиция ходими уларни қўриқлаб турарди.

Маъруф энди нима бўлар экан деган алфозда бир четда ҳайкалдек қотиб турарди. Ҳисобчи сумкачасини қучоқлаганча Маъруфнинг олдига келиб, энди у энг катта бошлиққа телефон қилиши кераклигини, агарда иш кечикса, вазият оғирлашишини хотиржам оҳангда тушунтира бошлади. Уларнинг ёнига Саша келди.

Унинг боши қотган, оғир нафас олар, асабийликдан кўзлари қизарган эди.

Ҳисобчи кимнингдир номини айтиб:

– Нима, унга тегишли соққани бермаганмидинг? – деди жаҳл билан.

Саша икки сафардан буён уни уйдан тополмаётгани, қўл телефонини кўтармаётгани боис кечаги гал борганида хотини: «Менга ташлаб кетаверинг, ўзим етказиб қўяман», – дегани учун икки ойлик маблағни қолдириб келганини айтдию балого қолди. Ҳисобчи жазавага тушиб бақирди: «Тентак, тентак бўлмасанг, бунақанги пул эгасига берилади. Бу ахир пора, жиноят!»

Саша тамаки тутунини ичига ютиб бурнидан чиқараркан, ҳисобчини қўлтигидан олиб, хиёл чеккага чиқарди.

– Гап бундай. Нима қилаётганимга ақлим етади. Кўпам бақиравермай, мени эшит. Бугун эрталаб ҳалиги одам телефон қилди.

– Хўш?

– Унинг айтишича, хотини уни ўйнаши билан тутиб олибди. Хотини шундан аламзада эмиш. Эрини қаматмоқчи эмиш. Эрининг порахўрлигини исботлаш учун мен ташлаб келган ўша пулни судга бермоқчи бўлиб турганмиш. Шунинг учун биз энди у одамни умуман танимаслигимизни айтиб, пулни бошқа одам билан адаштириб ташлаб келганимизни таъкидлаб, қандай йўл билан бўлса ҳам қайтариб олишимиз кераклигини айтди. Мабодо суд бўладиган бўлса, иккимиз бир ёқадан бош чиқариб аёлни аламзада, тухматчига чиқаришимиз лозим. Хуллас, биз боши берк кўчага кириб қолганмиз. Бу масалани фақат катта бошлиққина еча олиши мумкин...

Саша тамакисини охиригача чекиб, улоқтириб юбораркан, Маъруфга диққат билан қаради.

– Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Мана порахўрликнинг оқибати, – деди ҳисобчи вазиятдан фойдаланиб Сашага нафратини сочаркан.

Саша унга эътибор бермади. Ҳисобчи ҳам тамаки тутатди. Вазият қалтис. Маъруф хўжайинга телефон қилиши лозим. Булар шунга умид қилишяпти. Маъруф бўлса ўша «катта бошлиқ»ни умрида бир марта кўрган, қолаверса, у одамга Маъруфдан кўра Саша билан ҳисобчи яқинроқ, ишончлироқ. Маъруфни эшитармиди у?.. Аммо ҳозир бу нарсани уларга қандай тушунтирсин? Бироқ дабдурустдан қўнғироқ қилиши ҳам тўғримиқан? У боши берк кўчага кириб қолган шерикларига бирпас қараб турди-да, бундай вазиятда ишни пайсалга солишни ноўрин билиб рақамни терди. Аввал ўзини танитди. Кейин бор гапни айтди. У ёқда жимлик. Кейин бошлиқ тилга кирди. «Гўшакни Сашага бер», – деди. Саша ҳам бўлган воқеани шоша-пиша айтиб берди. Яна жимлик. Кейин гўшакдан қисқа сигнал эшитилди: тут, тут, тут...

Учаласи ҳам бир-бирларига тикилганча қолишди.

– Емоқнинг қусмоғи бор. Мана энди қонун олдида ҳамма тенг жавоб беради. Ноқонуний ишчи кучи билан кундан-кунга бойиб шаҳарнинг ярмини сотиб олган ана шу бойвачча ҳам, қайсидир қолоқ мамлакатдан келган мана бу йигитча ва ҳаммасидан ҳам жаноби олийларининг ўзлари дунё банкларида яширинча сақлаётган миллион-миллион бойликлари эвазига ҳам вазиятни енгиллаштира олмайди, – деди ҳисобчи заҳарли киноялар билан Сашага қараб тамаки тутунини пуфлаганча.

– Бунча жирканч одамсан? Сен ҳам қуруқ қолганинг йўқ-ку! Ўғирланган бойликларни сақлайдиган банкларда сенинг пулинг меникидан кўпроқ эмасми?! – деди Саша ортиқ ўзини ушлай олмай.

Нарида ўзаро гурунглашиб турган учала бошлиқ уларга ҳайратланиб қарашди. Маъруф бу икки адоватлашиб юрган одамлар бир-бири билан муштлашиб кетишмасин деган хавотирда уларнинг ўртасига кириб Сашани четга тортиб, пастки қаватга йўл бошлади. Саша ҳам шуни кутиб тургандек ҳисобчини бўралаб сўкканча Маъруфнинг ортидан эргашди. Текширувчилар бир қаватда ишлаётган чилангарларни ҳам чумчуқларни тутгандек тутиб олиб кетишди.

Шаҳарнинг тинчини бузиб, кундан-кунга шовқин-сурон билан тикланаётган баҳайбат қурилиш майдони икки соатда ҳувиллаб қолди.

Ишини «қойиллатиб» бажаришган учала гуруҳ раҳбарлари ўзаро гурунглашиб тепадан ҳовлига тушиб келишди-да, Маъруф билан Сашадан нарироқда тўхтаб, суҳбатни давом эттиришди. Улардан бири зимдан бу иккисини кузата бошлади. Гарчи буларнинг ҳужжатлари жойида бўлса-да, шунча ноқонуний ишчининг яширинча ишлатиб келганлар шулар эди-да. Шу боис бу учаласига ҳам тапир-тупур бошланиши билан: «Ортиқча муаммо керак бўлмаса, бинони биз ўзимиз рухсат бермагунча тарк этманглар», – дея огоҳлантиришганди.

– Анали олифта нега бизга ўқрайиб қараяпти? – деди Саша яна тамаки тутатиб. Кейин ўзи алам билан давом этди. – Бурнининг остида бир йилдан буён иш олиб боряпмиз. Улар гўё ҳеч нарсадан беҳабар. Ҳақпарвар порахўрлар. Сохта ватанпарварлар. Фақат улар эмас, бу давлатнинг энг катта раҳбарига ҳам қора ишларда кимлар ишлаётгани маълум. Улар қайси мамлакатлар одамлари эканини ҳаммаси билади. Лекин билмаганга олишади. Чунки уларнинг ҳам ҳар ой чўнтақларига мўмай пул ўз-ўзидан оқиб келади, улар ҳам бундан манфаатдор. Бордию бир марта улуш

ололмай қолишса, бечора келгиндиларнинг аҳволи бугунгидай бўлади...

Саша қаттиқ ранжиган алфозда бир чеккага бориб ўтирди. У нон топаман, оила боқаман деб мусофир юртларда абгор бўлиб юрган ишчилари учун қаттиқ куюнаётган эди. Куюнмасинми?! Ишчиларнинг аксари унга садоқат билан хизмат қиларди. Ана шундай ишончли одамлари борлиги учун ҳам жамоани бошқариш енгил эди...

Ҳаво илиб, қор майдалаб ёғарди. Қатор қилиб тизиб қўйилган махсус машиналарнинг сим тўрли панжара ойналаридан ишчилар умид билан буларга тикиларди. Улар оддий халқ сингари раҳнамоларига ҳамон ишоншарди. Бу одамларнинг назарида, Саша ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам уларни ташлаб қўймайди. Маъруф бу одамларга қараб: «Ҳа, булар қонунни бузишди. Жиноят содир этишди, лекин бу муҳитни ким яратди? Айнан ўшаларни ушлаш лозим. Бу бечора қора меҳнаткашларга тегмаслик керак. Сабаби, жамиятда қонунга бўйсуниб яшайдиганлар сони кўп бўлиб, онда-сонда бўйсунмайдиганлар учраб қолса, у бошқа гап. Аксинча бўлса, ана шу жамиятнинг устунларидан бири айбдор. Бундай вақтда халққа тегмаслик, ўша устунни қирқиб ташлаш керак. Ўз-ўзидан жамият тозаланади», – дея Маъруф ўзича хулоса қилди. Соатига қараб энг катта бошлиқ билан гаплашганига бир соатдан ошганини айтиб, «Нимани кутяпмиз?» – деди.

– Нимани кутаётганимиз ўзимизга маълум, аммо анавилар нимани кутишяпти? – деди Саша текширувчиларга ишора қилиб.

– Менимча, катталар савдолашишмоқда, – деди ҳисобчи вазиятни аллақачон англаб етган кишидек дона-дона қилиб. – Бизнинг хўжайин катта постда ўтирган аллакимга дардини ёрган, у эса нархни баландроқ

айтган. Сабаби, уч ташкилотни тинчитиш лозим. Пул бориб эгасига тушиши билан вазият ўзгаради, акс ҳолда, машиналар олдинга силжийди. Биз эса шунча арзон ишчидан айриламиз...

Саша унга нохуш қараб қўйди-да, гап қўшмади.

– Баъзида дунёни ҳам худди шундай бошқаришади, – давом этди ҳисобчи. Унинг «файласуф»лиги тутганди. – Фақат унда бой давлатлар, қолоқ давлатлар ва уларнинг ўртасидаги ўртаҳол давлатлар рол ўйнайди. Энг даҳшатлиси шундаки, Сашага ўхшаган калтафаҳмлар ҳам катта бир халққа раҳбар бўлиб қолади-да, халқини мана шунақа қилиб боши берк кўчага олиб кириб қўяди. Халқ эса ўшанда ҳам чапагини чалиб ўтираверади. У хоҳ авом бўлсин, хоҳ аллома. Бунинг давлат раҳбарига ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Чунки унинг ортида ўз халқига қарши қуролланган армия турибди. Баъзида Сашага ўхшаган раҳбарлар қайсидир давлат раҳбари билан гап таллашиб қолишса, тамом, бутун халқ бир-бирига қарши чиқиб гуруҳларга бўлиниб кетади. Яъни матбуотда ойлаб улар орасидаги араз тарқалгунча ўша халқнинг нуқсонлари журналистлар томонидан гапирилаверади, фактлар билан кўрсатилаверади... Қарабсанки, ўз-ўзидан икки халқ бир-бирини кўрарга кўзи йўқ. Баъзида раҳбарлар орасида сенга ўхшаган лапашанглари ҳам учраб қолади, – дея ҳисобчи энди Маъруфга ҳужумини бошлади. – Бундайлар: «Бой давлатлар билан алоқани мустаҳкамласам, халқимнинг иқтисоди кўтарилади, ўзим эса тарихда қоламан», – деб ўйлайди. Натижа нима бўлади: унинг давлати иккита бир-бирини кўролмайдиган томон учун жанг майдонига айланиб қолади. Бечора халқни эса ҳеч ким ўйламайди. Оқибатда дунёда мана шунақа ватансиз одамлар, ҳалиги журналист қиз гапириб бергандек, қочоқлар учун

мўлжалланган расмий ороллар кўпайиб кетади. Бу асримизнинг энг катта фожиаси.

– Сен бу ақлинг билан бировларнинг пулини ҳисоблаб нима қиласан? Бор, ундан кўра бирон-бир сиёсий ташкилотга кириб ишла! Китоб ёз, катта-катта майдонларга чиқиб воизлик қил. Балки, фикрларингни кимдир қадрлаб қолар, – деди Саша ҳисобчини ортиқ эшитишга тоқати етмай.

– Афсуски, бунинг иложи йўқ. Чунки у ташкилотларда мендан ҳам савияси паст, яъни бир кунлик ҳисоб-китобини ўзи қила олмайдиганлар ўтиришибди. Китоб дўконларида эса менинг фикрларимдан ўткирроқ асарлар сотилмай тахлам-тахлам ётибди. Ҳозир одамлар китоб ўқиш ўрнига интернет иғволаридан бош кўтармайдиган бўлиб қолган. Қолаверса, пул, бойлик учун сафсатабозликнинг менга нима кераги бор? Ундан кўра жимгина бир лўттибознинг жамғармасини ҳисоблаб юрганим маъқулроқ, – дея ҳисобчи Сашага шундай ўкинч билан қарадики, ҳамиша ҳисобчини аҳмоқ деб юрган Сашанинг кўнглидан «унчалик аҳмоққа ўхшамайдиёв» деган фикр ўтди.

Шу пайт улардан нарироқда турганлардан бирининг телефони жиринглади. У шошилиб чўнтагидан олди, ким биландир илтифотли тарзда суҳбатлашаркан, гап орасида «яхши-яхши» деганча бирдан юмшаб қолди. Телефондаги суҳбат тугагач, у шерикларига ниманидир қисқагина қилиб тушунтирди. Шерикларининг кўзлари катта-катта очилиб, уни эшитиб, гўё ҳозир шу ерда турсалар, ер ютиб юборадигандек саросима ва ваҳимага тушиб қолишди. Айни шу онда ишчилар илинжи – мўъжиза юз бериб, қонун тескарисига ишлай бошлади. Текширув ташкилотчилари чекиб улгурмаган тамакиларини улоқтиришиб, қўл остидаги ходимларига машина-

лардан ишчиларни туширишни буюришди. Ўзлари эса худди биров тутиб олишдан қўрққандек югургилаб бориб машиналарига ўтиришди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлишди.

Саша ва шериклари эса гап нимада эканини тушуниб турган бўлишса-да, ярим кун давом этган текшир-текширлар жуда қисқа вақтда бошқача якун топганлигидан ҳайратда эдилар. Шер бўлиб қурилиш майдонига кириб келган аzza-баzza уч ташкилот раҳбари мушукчаларга айланиб, хайр-маъзурни ҳам унутиб жўнаб қолишгани ростданам ажабланарли эди.

***

Қор ёғиб, кун бирдан совиди.

Қурилиш ишлари, кун совуқлигига қарамай, ташқарида ҳам давом этарди. Ишчилар орасида ҳавонинг кескин совиши боис ичкилик олдингидан ҳам авж олган, кимга яқинлашсанг, гуп этиб ароқ ҳиди келарди. Айниқса, элликдан ортиқ қурувчига мўлжалланган дам олиш хонасига ароқ ва арзон винонинг ҳидидан бош тиқиб бўлмас, тамакининг дудидан эса ичкарини кўриб бўлмас эди. Камига, кеч бўлиши билан совуқдан жунжиккан ярим яланғоч фоҳишалар ҳам шу ерга тиқилиб олишган. Энг қизиғи, эллик-олтмиш кишига мўлжаллаб тахтадан ясалган бу хоналарда мусулмон бир бурчакда намозини ўқир, насроний иконасига чўқинар, бутпараст эса ўзининг ҳайкалчасига сиғинар, айна вақтда, фоҳишалар ҳам айш-ишратини шу ерда амалга оширарди.

Текширишдан кейин Сашанинг ишчилар орасидаги обрўи яна қўтарилди. Ишчилар уни қурилиш майдонида кўришлари билан ҳушёр тортишар, ароқларини яширишга ҳаракат қилишарди. Бироқ Сашанинг ўзи

ҳам олдингидан кўра кўпроқ ичар, нимагадир таъби хира, ҳафсаласиз, ҳисобчи эса бўш қолди дегунча хонасига уч-тўртта енгилтак аёлни чақириб оладиган бўлди. Маъруф шерикларидаги бундай ўзгаришлардан ажабланиб, ҳеч нарсага тушунмай қолди. Сиқилиб, қурилишнинг тезроқ тугашини, тезроқ бу ерларни тарк этишни ўйлай бошлади. Аммо охириги вақтларда унда бош оғриги пайдо бўлганидан ташвишга тушиб қолганди. Бир хаёли: «Бўлди энди, сафаринг тугади, юртингга қайтавер», – деса, бир хаёли: «Озгина сабр қил, жамғарманг озроқ кўпайсин», – дерди. Тобора бошидаги оғриқ кучайиб борарди. Оғриққа чидаёлмай чекишга ўтди. Бошоғриқ дориларни иккиталаб, учталаб ичадиган бўлди...

Саша кузатиб юрган экан, бир куни сўраб қолди. Маъруф сигаретасини лабига қистирганча оғир хўрсинди. Кейин дардини айтди. Сал нарида компьютерда ниманидир ёзиб ўтирган ҳисобчи гапга аралашиб, кучли шифокор таниши борлигини, хоҳласа, олиб боришини таклиф қилди. Саша унга бу ерда таниш-билиш кетмайди, яхшироқ шифохона топиб, бошини текширтириш керак деди. Маъруф аҳволининг танглигини ҳис қилиб, ҳозир булар одатдагидек тортишиб кетишади дегандай норози қараб қўйди.

Аммо кутилмаганда бир битимга келишиб, кийина бошлашди...

Қабулхонада бир-биридан чиройли оқ халатли икки қиз уларни кулиб қарши олди. Саша ҳисобчининг эргашиб келганидан ижирғаниб ҳамширалар билан ўзи гаплашмоқчи эди, ундан олдинроқ ҳисобчи ўта назокат билан улардан ортда турган Маъруфни кўрсатиб бир неча кундан буён бош оғригидан қийналаётгани, мумкин бўлса, нархидан қатъи назар, энг кучли мутахассисга ёзишларини сўради.

Қизлар ҳисобчини диққат билан эшитиб қоғозга «16-хонага» дея ёзиб беришди. Ҳисобчи касса томонга жўнади. Қизлар эса Маъруфни сўроққа тутишиб, қоғоз тўлдирди бошлашди.

Маъруф шифокор олдига, юқори қаватга чиқиб кетди.

– Йигитча дардга чидамли экан, – деди Саша ёнида ўтирган ҳисобчига қарамай, Маъруф кетган томонга кўз тикканча. – Неча кундан бери сўрайман дейман-у, бошқа нарсага чалғиб кетавераман...

Саша рўпарасидаги деворга илинган катта соатдан кўзини узмас, ҳисобчи деразадан қор аралаш ёмғирни томоша қиларди. Шу дамда улардан наридаги лифт очилиб, бир неча одамлар билан бирга Маъруф ҳам тушиб келди. Шериклари баравар ўринларидан туришди.

– Нима гап?

– Йигирма дақиқада натижаси чиқаркан...

Яна кўзлар соат милларига қадалди...

Ярим соатлар ўтиб қабулхонанинг ён томондаги эшигидан ҳалиги қизлардан бири чиқиб, тўғри булар томонга юрди. Ҳисобчи ташқарига тамаки чеккани чиқиб кетган эди. Саша ўрнидан турди. Маъруф эса ҳаяжоннинг зўридан туриш ҳам эсига келмай, қиз томонга анграйиб тураверди. Қиз негадир унга эмас, Сашага қаради. «16-хонага кираркансиз», – деди. Саша ялт этиб Маъруфга қаради. Тинчликмикан дегандек, иккисининг ҳам ранги ўчди. Саша шошилганча юқорига чиқиб кетди.

Хонада ёзув столига энгашиб ниманидир диққат билан кузатаётган, ёши қирқлардан ошган, сочига оқ оралаб, қалин кўзойнак таққан шифокор ўтирарди. У Сашани кўриши билан зўрға эшитиладиган оҳангда рўпарасидаги стулга ўтиришни таклиф қилди. Саша

у кўрсатган жойга секин ўтираркан, ҳозир шифокор шундай бир янгиликни айтиши, бундан кўнгли вайрон бўлишини ҳис қила бошлади.

Шифокор Сашага диққат билан қаради-да, гапни нимадан бошлашини билмагандай, унинг Маъруф билан қандай яқинлиги борлигини сўради. Саша хавотирланиб бемор яқин ўртоғи, кўп йиллик қадрдони эканини айтди ва шу лаҳзада уни нимагадир ўз ўгли сингари яхши кўришини ҳис қилди.

– Мен сизга бор ҳақиқатни айтишим керак, – деди врач Сашага кўзини тикиб.

Бу қарашдан Сашанинг юрагига сим-сим оғриқ кирди.

– Очиғини айтадиган бўлсак, ўртоғингизнинг бошида ўсимта пайдо бўлган, афсуски, анча кеч келгансизлар. Бош оғриғи ана шундан. Балки, бир ойлар илгари мурожаат қилганингизда, олдини олса бўлармиди. Ҳеч йўқ, умрини имконият даражасида узайтирардик. Минг афсуски, энди кеч... ўсимта ривожланиб бўлган. Йигитчанинг уч ё тўрт ойлик умри қолган... Ортиқча харажат қилишнинг кераги йўқ...

Орага ниҳоятда совуқ жимлик чўкди. Иккиси ҳам бир-бирларига сўзсиз тикилди.

– Ана шулар эди, – деди врач гапга нуқта қўйгандай.

Сўнгра у рўпарасида ўтирган одамни унутгандай ўрnidан туриб, қоғоз-қаламга мўлжалланган жавондан ниманидир қидиришга тушди.

Саша кутилмаган бу янгиликдан ўзини йўқотиб, шифокорга: «Ундай дема, бу аҳволда мени бу ердан ҳайдама», – дегандек илтижолни тикилди, ўрnidан қимирламади. Гарчи китоб жавонидан ниманидир қидираётган бўлса-да, шифокор Сашадаги хафаликни сезиб қайтадан ўрнига ўтирди. Суҳбатдошига ҳамдардона кўз тикди:

– Мени кечирасиз, касбимиз талаби билан баъзида ҳақиқатни гапиришга мажбурмиз. Медицина ожиз, балки, пул ундириш мақсадида кимлардир ваъда бериши мумкин, аммо бу беҳуда гап. – Бир қоғозчага ниманидир ёзди-да, Сашага узатди. – Мана бу дори оғриқни камайтиради, бироқ вақтинчаликка...

Саша врач қабулидан чиқиб, узун йўлак бўйлаб карахт бир алфозда кета бошлади. Йўлакнинг икки тарафи бўйлаб қирқдан ортиқ хоналар жойлашган. Биринчи қаватга тушиш бурумида эса ташқари кўриниб турган катта ойна. Ойна олдида бир неча йиллик кактус ва майда балиқлар солинган аквариум жойлашган. Саша шу ерга келганда тўхтади. Ташқаридаги ёмғир аралаш қорга бироз тикилиб: «Табиат ҳамisha голиб, ўз ҳукмига ҳамма нарсани кўниктиради», – деб хаёл қилди. Уларга нима дейиш ҳақида ўйга ботди. Нималардир деб ўзича гўлдиради. Ўйлари чувалашиб бир қарорга келолмай, паришон ҳолда ҳисобчи билан Маъруфнинг олдига тушиб келди.

Улар Сашанинг ушланиб қолганидан безовталаниб, эшик олдига чиқиб тамаки тутатишарди. Иккиси ҳам Сашани кўришлари билан чекиб улгурмаган тамакиларини қутига улоқтиришиб, у томонга юришди. Сашанинг юзига сўзсиз тикилишди. Саша эса гапни нимадан бошлашни билмай, қўлига тамакисини олиб, ўзи ҳам нима деяётганига тушунмай: «Шифокор кимдандир юқумли бош оғриғини орттириб олибди деб мана бу дорини тавсия қилди, холос», – деди...

Маъруф ёлғонни тез сезадиган одам эмасми, Сашанинг гапларига ишонмади. Айни чоғда: «Бу одамни ёлғон гапиришга нима мажбур қилипти, ўзи?» – деб ҳайрон бўлди.

Ҳисобчи эса Сашага қўшилиб яна тамаки тутата бошлади. У Сашага ортиқча савол беришнинг фойдаси

йўқлигини билгани учун қачондир унинг ўзи ёрилишни кутишни лозим топди ва ҳавонинг инжиқлигидан гап бошлади. Саша эса уни эшитиб ўтирмай, Маъруфга қараб: «Кетдик, – деди, – қурилишда гаплашамиз». Унинг кутилмаган бу ҳаракатидан Маъруф дарҳол тушундики, Саша ниманидир сир тутмоқда.

Машина томон боришаркан, Маъруф атайлаб юришни секинлатди-да, шерикларининг гаплашиб олишига имкон яратди. Кутганидек, мақсади амалга ошди. Саша ҳисобчига ҳақиқатни айтишга улгурди. Машинада кетиб боришаркан, Маъруф ҳисобчининг ранг-рўйидан ўз аҳволи қанақа эканини билиб олди.

Ҳамон ёмғир аралаш қор ёғар, машина шаҳарнинг марказий кўчаларидан борар экан, ташқарида ўн қаддам нарини кўриб бўлмасди.

– Балки, бирон жойда тўхтаб тамадди қилармиз? – деди Маъруф шу баҳонада ҳаммасини очиқ-ойдин билиб оларман деган мақсадда. У бир нарсадан қаттиқ ваҳимада эди: бировнинг танасида ўлиб кетиш, бу уни ҳам гўрга етаклаб кетиш дегани, «Мен энди Нодирни ҳам жувонмарг қиламанми?» – дерди ич-ичидан талвасага тушиб. Ҳисобчи бирданига тилга кирди: «Ростдан ҳам, тамадди қилиб олайлик». Саша ойнадан орқа ўриндиқда ўтирган икки шеригига маъносиз кўз ташлаб, машинани йўл четига буриб, хитой тилида нимадир деб ёзилган, кўринишидан ошхонага ўхшаган икки қаватли бино ёнида тўхтатди.

Улар гап-сўзсиз ошхонага киришди.

Катта зал. Тўрт кишига мўлжалланган бир неча столлар қўйилган. Баъзи столларда шам ёниб турар, унда йигит-қизлар пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

Хитойча кийинган, бир-биридан хушбичим учта қиз хитойликларга хос таъзим билан меҳмонларга пешвоз чиқиб, илтифот билан ўтиришга жой кўрсатишди. Ич-

карига биринчи кирган Саша қизларнинг нозик илтифотларига қиё ҳам боқмай, тўғри бориб ойна ёнидаги столга жойлашиб ўтирди, бармоқлари билан столни черта бошлади.

Ҳисобчи билан Маъруф унинг қўрслиги учун қизлардан кечирим сўрагандай кулиб қўйишди-да, Сашанинг ёнидан жой олишди. Қизлардан бири дарҳол меню келтирди.

Саша ичимликлар рўйхатидан ўткир алкоголь номини ўқиши билан яна қўполроқ қилиб официант қизга тезда олиб келиши, бу орада шериклари билан нима тамадди қилишга келишиб олишини айтди.

Қиз кутилганидан ҳам тез ҳаракатланиб столга ичимликларни дид билан териб қўйди. Саша ичимликни очиб, худди сувсизликдан қуриб кетаётгандек Маъруф билан ҳисобчига таклиф ҳам қилмай икки марта кетма-кет ўзига қуйиб ичди. Бироз енгил тортиди, шекилли, уни миқ этмай кузатиб ўтирган шерикларига:

– Ичасанларми? – деди.

Ҳисобчи рюмкаларга тенг қилиб қуйиб, Маъруфга қаради.

– Қанчалик қийинчиликлар бўлмасин, ўз инсоний қиёфангни сақлай олганинга тан бераман. Келинлар, ана шунақанги одамлар учун ичайлик, – деди. Кейин уларни кутмаёқ ичиб юборди.

Саша ичмади. Столни бармоқлари билан чертганича ойнадан ташқарига тикилиб ўтираверди. Ҳисобчи ҳам унга қўшилиб столни бармоқлари билан чертиб, болалигида онаси унга пианино чалишни қандай ўргатганини ҳикоя қила бошлади.

Официант қиз келиб нима тамадди қилишларини сўради. Саша билан ҳисобчи Маъруфга қаради. У эса охириги вақтларда иштаҳасизлиги боис индамай елка-

сини қисди. Улар иккиси қизга нима таклиф қиласан дегандек кўз ташлаган эди, қиз бузоқ гўштидан тай-ёрланган қандайдир таомнинг номини айтди. Дарҳол рози бўлишди. Ҳозир уларга овқатнинг фарқи йўқ эди. Қиз ортига қайтиб кетди. Ресторан жуда тинч ва қандайдир хитойча сокин мусиқа худди олисдан келатгандек эшитилиб турарди. Саша билан ҳисобчи ломим демай ичишни давом эттирар, Маъруф эса машинани кимдир бошқариш кераклиги, энг муҳими, Саша маст бўлгач, «Балки, шифокор нима деганини айтиб қолар» деган умидда уларга қўшилолмамай ўтирарди.

Ҳисобчи деярли маст бўлиб қолган, ҳар замонда ота-онасини хотирлар, уларнинг олдинига яхши яшашгани, яккаю ягона ўғилларининг машҳур мусиқачи бўлиб етишишини орзу қилишгани, кутилмаганда мамлакат парчаланиб, бу икки эр-хотин мусиқачи ишсиз қолишиб, санъатни қадрини билмайдиган хўрандалар қаршисида, ресторан, кафеларда, одамлар гавжум йўлакларда ўзлари яратган куйларни чалиб юришлари, уларнинг телбавор ҳаёти туфайли ҳисобчининг болаликдан қалби жароҳатлангани, эвазига мусиқа эшитишга тоби-тоқати йўқлигини, яъни пулсизлик сабабли жамият уни улоқтириб юборгани, шунинг учун бойларнинг мол-дунёсини ҳисоблаш ва уларнинг ичига кириш мақсадида мана шу касбни танлаганини сўзлаб, сўнгра кутилмаганда ўрнидан турди-да, эшик ёнига қўйилган пианинони чала бошлади. У шунақанги мунгли мусиқа чалардики, бу мусиқа садосида одамлардан ҳамиша беркитиб юрадиган қалбининг қат-қатлари очила борди. Ресторан ичкарасидан кимдир янграётган бошқа мусиқани ўчирди. Энди ресторанда фақат у чалаётган куй янграй бошлади. Ҳисобчи куйларни бир-бирига улаб, ўзининг қаерда ўтирганини ҳам унутиб ярим соатча пианино ёнидан

кетмади. Бу вақтда ресторанда гўё ҳамма нарса ҳаракатдан тўхтагандек эди. У чалишдан тўхтаб ўрнидан турганида хўрандалар бараварига оёққа қалқиб, қарсак чалиб юборишди.

У эса гўё катта сахнада тургандек олқишлаганларга таъзим қилди. Шу вақт башанг кийинган бир киши, кўринишидан ресторан хўжайини, шекилли, ҳисобчининг ёнига келиб, шу ерда мусиқачи бўлиб ишлашини сўради, истаган нархига розилигини билдирди. Ҳисобчи унга ташаккур айтиб, ҳақиқий санаткорларга хос илтифот билан бу таклифни инкор қилди.

Ҳисобчи ўрнига қайтиб ўтириши билан Саша:

– Шунақа истеъдодинг билан миллионер бўп кетишинг мумкин-ку, нега қурилишда тентираб юрибсан, ҳайронман, – деди.

– Сенингча, қурилишда тентираб юрганлар ҳаммаси қолоқ, жиноятчи, саводсиз одамларми? – деди олдида турган ичимликдан бир қултум ютиб, Сашага тик қараганича. – Агар билсанг, мана шу ресторанда ҳам фақат биз ўтирган жойгина сокин, аммо ичкарига бош тиқсанг, аҳвол бизнинг қурилиш майдонидан ҳам чатоқ. Бугун ҳаммага қийин. Ўтиш давридаги тўфон ичидамиз ҳаммамиз. Бир куни шу тўфон тинади. Аммо, афсуски, ҳаёт ортга қайтмайди... Нима бўлганда ҳам, ҳақиқатни гапириш керак, тўғриси айтсам, эгасиз ўликларни ёмон кўраман, – деди Сашага ниманидир шама қилиб.

Официант қиз олиб келган таомга ҳеч ким қўл теккизмади. Бир пайт Саша Маъруфни сўроқ қила бошлади. Ота-онаси, ака-укаларини, бу ерга қандай келиб қолганини... Нодир исми нимани англатишини...

Маъруф бу терговдан бироз ажабланиб, очиқ-ойдин ва қисқа қилиб Нодирнинг ҳаётини ҳикоя қилди. Сўнг шифокор Сашага нима дегани билан қизиқ-

ди. Сашанинг кўз остидаги салқилари янада осилиб, қоп-қора кўзларида қандайдир туби кўринмайдиган оғир ўй пайдо бўлди.

Ҳисобчи унинг иккиланиб турганига далда бўлиш мақсадида:

– Ёлғоннинг умри қисқа, вақти келиб барибир ҳақиқат ошкор бўлади, ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир, – деди.

Орага жимлик чўкди. Маъруф ўша савол билан Сашадан кўзини олмади. Бироз вақт ўтиб Саша:

– Рақ касаллиги ҳақида эшитганмисан? – деди. Маъруф дарҳол ҳамма нарсага тушунди ва:

– Бошимдами? – деди, холос.

Саша «ҳа» ишорасини қилди.

– Қанча вақтим қолган? – деди Маъруф бироз жимликдан кейин.

– Айтишича, икки ё уч ой.

Яна жимиб қолишди. Ҳалиги сокин мусиқа яна янграй бошлади. Саша билан ҳисобчи ичишда давом этди.

Даҳшатли ҳақиқатдан Маъруфнинг юзи бир оқарди-да, яна ўзига келди. Ўзини йўқотмади. Шунча йил яшаб қўйдим. Бунинг устига, Нодирнинг танасида олти ойдан зиёдроқ яшадим. Ўлимдан қочиб бўлмайти, у танадаманми, бу танадаманми, барибир, куним яқин эди. Лекин ҳамма нарсани ўз ўрнига қўйиш вақти келди. Ҳақ, барибир, ҳақлигича қолади. Мана, ниҳоят, ҳаммаси тугамоқда...

У рўпарасидаги деразага тикилиб қолди. Энди ёмғир тинган, қор эса кучайиб, паға-паға бўлиб ерга тушаётган эди.

Тонг гира-ширасида самолётдан тушган Маъруф таксида уйига қараб жўнади. Ҳовли тинч, ҳамма уй-қуда. Дарвоза очиқ қолган экан, ҳеч кимни уйғотмай ичкарига кирди. Тўғри хонасига қараб борар экан, беихтиёр Нодирнинг хонасига кўз ташлади. Бу хонанинг эшик-деразалари ёпиқ, ўзининг хонаси деразасидан эса ҳовлига маъюсгина нур ёғилиб турар, Нодир эса тебранма креслога ястанганча ташқарига кўз тикиб ўтирарди. «Наҳотки, ҳалигача қариликка кўникиб улгурмаган бўлса бу бола?» – деб ўйлади Маъруф ота. Нодир охириги вақтларда кўзлари янада хиралашгани сабаб остонада пайдо бўлган одамни дарҳол таниёлмади. Дераза токчасида турган кўзойнагини тақдию бир қалқиб тушди.

– Ўзингизмисиз? – деди титроқ овозда бошқа сўз тополмай.

Маъруф ота унга томон юраркан, ўзининг қанчалар қариб, мункиллаб кетганини кўнглидан ўтказди. Нодир эса кўзойнагини ечиб, яна дераза токчасига қўйди-да, юзини икки қўли билан тўсганча ҳўнграб, елкаси силкиниб, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Маъруф ота ўз айбини билгани учун Нодирнинг олдига келди, елкасидан қучиб:

– Секинроқ, Нодиржон, болаларимни уйғотиб юборасан, – деди шивирлаб. У Нодирдан аччиқ кесатиқлар, аламли гиналар, сўкишлар кутган эди, шунга ўзини йўл бўйи ҳозирлаб келган эди. Аммо негадир бунақасини кутмаганди. Нодирни қучоқлаб, борган сари хўрлиги келиб, дув-дув тўкилаётган нам юзидан ва юзини беркитиб турган бармоқларидан ўпар, умри давомида ҳеч қачон бировнинг дилини бунчалик оғритганини ҳис қилмаган ва қандай кечирим сўраш-

ни билмай карахт бўлмаганди. Ҳозир эса қайта-қайта узр сўрар, ёш боладек ўксиб йиғлаётган ўз қиёфасидаги Нодирни юпатишга уринаркан, ўзининг ҳамма нарсага тайёрлигини тан оларди. «Майли, Худойим унинг жонини олсин. Жаҳаннам ўтида куйдириб кул қилсин. Фақатгина миясидаги дард нима бўлса ҳам ўзида қолсин. Нодирга ўтиб уни хароб қилмасин». У илтижо қилиб Худодан фақат шу нарсани сўрай бошлаган эди... Нодир эса охирги вақтларда чолнинг қайтишидан умидини узган, дунёда ёлғиздан-ёлғиз, ҳеч ким тушмайдиган, олимлар ҳам тагига ета олмайдиган жумбоқ одамга айланганди. Кутилмаганда унинг остонада пайдо бўлиши натижасида қалбидаги ана шу ёлғизлик ҳисси кўз ёшлари билан секин-аста чиқиб кетди.

– Қанақанги беўй, аблаҳ одамсиз? Наҳотки, бир қўнғироқ қилиш, ўзингиз ҳақида биргина хабар бериш шунчалар қийин бўлган бўлса? – деди Нодир иккиси ҳам хотиржам тортиб юзма-юз ўтиришар экан. – Ўзимга ўзим тузоқ қўйдим. Ўшандан бери ўтирсам-турсам ўзимга ҳам, сизга ҳам Худодан илтижо қилиб умр сўрадим. Яна бир мўъжиза юз бериб мендан қочиб кетган тентак чолни ортига қайтаришни, яна бир учрашишимизни илтижо қилдим. Қўлимдан бошқа иш келмади-да. Дардимни бировга айтолмасам, нимаям қила олардим?.. Мана шу эшикдан соғ-омон кириб келишингизни ўтиндим. Қандай бўлмасин, ўз майлим билан барбод қилган ёшлигимни қайта тиклаш учун ялиниб-ёлвордим. Ҳеч қачон ҳеч ким менинг аҳволимга тушмасин. Чунки бировнинг танасида эртаю кеч яшаш, ўз эркингни йўқотиш чексиз-чегарасиз азоб экан. Ёшликнинг қариллик билан ўрин алмашиши азоб... Бошимга тушган қорни ўзим кураيمان. Ишсизлик, пулсизлик, онамнинг касали – ҳаммаси

жамиятнинг ўтиш даврига тўғри келди. Менинг ҳаётим – менинг тақдирим. Майли, бу ташвиш бизнинг авлодни истаган кўйига солсин. Ҳамма-ҳаммасини енгаман, фақат мана шу бировнинг танасидан қутулсам бўлгани.

Нодир бир гапириб, бир йиғлаган кўйи чўнтагида ҳамиша ҳеч қаерга қўймай авайлаб олиб юрган шишачани чолга узатди. Чол столда турган бир неча пиёладан иккитасини олиб, шишачадаги суюқликни илгаригидек тенг иккига бўлди. Бирини Нодирга узатиб, иккинчисини «Бисмилло» дея ўзи ичди.

Маъруф столга Нодирнинг ҳужжатлари билан бирга чўнтагидаги бор сармойасини қўйиб:

– Келишганимиздек, буларнинг барчаси сеники, – деди.

Нодир пулга қарамади ҳам. Аксинча, пенсия пулларининг ҳаммасини тортмадан олиб, унинг пуллари ёнига қўйиб:

– Буларнинг менга кераги йўқ. Фақат менга бир ҳақиқатни айтинг, – деди, кейин деворда ишлаб турган қайсидир бир соатга қараб давом этди. – Адашмасам, сиз онамни танийсиз. Сиз унинг судида прокурор бўлиб қатнашган экансиз.

Маъруф ота кутилмаган бу гапдан хиёл эсанкиради. Кейин секин деди:

– Нима, сен бу билан онамнинг қамалишида сизнинг айбингиз бор демоқчимисан?

– Билмадим... билмадим, – деди Нодир ундан нима истаётганини ўзи ҳам тушунмай.

– Биласанми, ўрта асрларда жаллодлар бўлган. Уларнинг кимлигини сенга тушунтиришим шарт эмас. Улар жуда кўпчиликнинг бошини танасидан жудо қилишган. Баъзида жаллод боши танасидан жудо бўлаётган кишининг мутлақо айбсизлигини, бунда асосан

жамият айбдорлигини англаб турган. Лекин у ўз ва-
зифасини бажарган. Чунки, биринчидан, унинг касби.
Иккинчидан, жамиятдаги барча айбдорларни у тутиб
келмайди. Унга тутиб келишиб, бошини танасидан
жудо қилишни буюришган. У ўз бурчини адо этган,
холос. Унинг асоси йўқ рад этишга, унинг қурби ет-
маган ҳам. Худди шундай, пахта ишида айбланганлар
айбдорлигини, лекин улардан ҳам кўпроқ буйруқ бер-
ганлар ва амалга ошириб бўлмас режани кўрсатганлар
айбдорлигини билганимнинг кимга кераги бор? Қола-
верса, терговда аниқланган фактлар билан уларнинг
айбдор эканлиги кўрсатилган. Мен эса худди жаллод
сингари ўз ишимни бажарганман, қонунни ҳимоя қи-
либ айбдорнинг айбини бўйнига қўйганман. Жамият
билан олишишга ожиз бир фигура бўлганман...

Нодир Маъруф отанинг ҳақ эканини англади ва
онаси туфайли уни айблашни бас қилди. Чол эса Но-
дирнинг столдан ўз ҳужжатларини олиб, пулга қўл
теккизмаганидан ранжиди. Камтарлик, олижаноблик,
самимийлик бу инсоннинг тарбия кўрганлиги белгиси
эди.

– Мен сени илк кўрган кунимданоқ бу хислатла-
рингни сезганман. Ҳозир ҳам тан олиб турибман. Аммо
ҳозир сенга мана шу пуллар жуда зарур, менга эса
кераги йўқ, – деди баҳсга ўрин қолдирмай.

– Ҳаётда пул унчалик катта рол ўйнамаслиги-
ни, ундан ҳам юсакроқ нарсалар борлигини мана
шу лаънати креслонгизда ўтиравериб англаб етдим.
Қойилман, ўтган йигирма тўрт йиллик умримни энг
майда тафсилотларигача, бир сониясини ҳам қолдир-
май, худди ипга тизгандек ўйладим, ўша сиз айтган
жаллоднинг кундасига бошимни қиёфангизга кирган
куним қўйган бўлсам, шу кунгача ойболта тифини
бўйнимда сезиб яшадим. Бировга айтсанг, ишонмай-

ди: пул, бойлик ўз-ўзидан келиб-кетаверадиган бир тушунча экан...

Ўртага яна жимлик чўкди. Нодир столдаги бир талай пулга кўз ташлаб олди-да:

– Афсуски, инсоннинг камчилиги ва ожизлиги ҳам яшашнинг асл моҳиятини тушунмаслигида экан, – деди пичирлаган алфозда. – Менга унутилмас сабоқ бердингиз.

Чол эса:

– Шу нарсага фаросатинг жойидалиги учун тушуниб етдинг, акс ҳолда, бундай демасдинг. Қолаверса, эслашга арзийдиган воқеа содир бўлди, – дея кулди.

Жимлик. Деворда ёлғиз ишлаб турган соатнинг чиқиллашигина эшитилиб турарди, миллари илгариллагани сари вақт ўз кучини кўрсатди. Уларнинг қиёфалари секинлик билан ўз асл эгаларига қайта бошлади. Ҳаммаси тугагач, Маъруф ота бошида оғриқ сезиб, ялт этиб Нодирга қаради.

– Бошингда оғриқ йўқми?

– Йўқ, нимаиди? – деди Нодир тушунмай.

– Ҳа, унда яхши, – деди чол енгил тортиб. – Худого шукр. Нега барча соатларимни тўхтатиб қўйдинг?

– Тирик жон нимадир қилиши керак. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бировнинг танасида, бировнинг ўрнида яна энг яқин одамлари даврасида омонат нима қила олишингиз мумкин? Шундай вақтда ўлганнинг устига чиқиб тепгандек атрофингда шунча соат чиқчиқлаб умринг ўтаётганини таъкидлайверишининг менга кераги йўқ эди. Агар керак бўлса, соатларингизни юргизиб бераман.

– Ҳм, қўй шу ҳолда қола қолсин, – деди чол. – Энди, Нодир ўғлим, гап бундай, мана шу пулни олгин. Ортиқча камтарлик ҳам манманлик аломати. Ортиқча ўжарлик ҳам илмсизлик оқибати. Кел, шу пулга

Ўзингга бошқа уй сотиб ол. Мен ҳам бундан енгил тортаман. Фақат битта шартим бор, гоҳ-гоҳида мендан хабар олиб тургин. Ўрнимга ўтириб кўрдинг, биз, қариялар, ёшларнинг бир оғиз илиқ сўзи ва оддийгина эътиборига муҳтожмиз. Уйни олиб, кўнгил хотиржамлигида бир келсанг, бир-биримизга саргузаштларимизни гапириб берамиз. Бўптими?! Ҳозир, мана, тонг ёришиб қолди. Бу ердан чиққин-да, тўғри онангнинг олдида бор. Ҳа, яна бир насиҳатим, дунёнинг ҳамма жойи бир гўр, бегона юртларда юрагингни хўрлай-вериб, ҳаётингни ҳам адойи тамом қилмай, шу ерда, ўз томирингдан узоқлашмай, ўтиш даври тўфонининг тинишини кут, миграция қушларгагина хос. Мен салкам тўқсонга кириб англаб етган ҳикматим шу бўлди: ер юзида одамзод мусофирдир. У сайр-саёҳат қилиб дунёқарашини кенгайтириши ва бошқа халқлар турмуш тарзини кузатиши оқибатида бу дунёнинг телба дунё эканини англаган, холос!..

Маъруф ота чуқур бир хўрсинди-да, тебранма курсисига жойлашиб, ўзининг қадрдон ҳовлисини кузата бошлади, ўғли Мажиддан кўнгли тўқ, у ўзидан кейин бу ҳовлини худди отасидек асраб-авайлай олади...

Кутилмаган учрашув

Ҳикоя

Кутилмаганда лавозимим кўтарилди.

Собиқ бошлиғим ташаббус кўрсатди. Юқоридаги таниш-билишларини ишга солиб нуфузли бир давлат банкига бош ҳисобчи қилиб жойлаштириб қўйди. Унинг таъкидлашича, ҳисоб-китобнинг кифтини келтириб уддалаб қўйишимдан ташқари ҳар қандай инжиқ раҳбарнинг ҳам тилини топа оладиган, сабр-қаноатли ходим эканман. Бунақа ходимлар ҳозир роса танқис экан. Шу сабабли ҳам мен у ерда бемалол ишлаб кета олишим, ҳатто вақти-вақти билан унга ҳам ёрдамим тегишига (гарчи буни очик айтмаган бўлса-да, асл мақсади шу эди) қаттиқ ишонар экан.

Тан олай, бошлиғимнинг бу ташаббуси менга ёқди. Миямга чирмовуқдай ёпишиб олган мантиқсиз ўй-хаёлларимдан хийла қутулдим. Кейинги вақтларда ўзимдан-ўзим қониқмай, ҳаётимдан ранг-баранглик йўқолиб, қандайдир бир қобиққа тушиб қолган эдим. Қизиғи шундаки, бу қобиқни ўзим яратгандим. Ўзим яратиб қўйиб, энди ундан чиқиб кетолмай, жиғибийрон эдим. Боз устига, бошлиқнинг бўлар-бўлмас шубҳа-гумонлари, хотинимнинг қайсарликлари жонимдан ўтиб кетган эди. Аммо, бошлиғим айтганидек, сабр-қаноатли эмасманми, бу тахлит умргузаронликдан зерикиб, бешиб кетган бўлсам-да, миқ этмай, бир китобдан ўқиганимга амал қилиб ҳар тонгни кулиб қарши олардим. «Бугундан бошлаб ҳаммаси яхши бўлади,

яхшиликка ўзгаради», – дердим овоз чиқариб. Овоз чиқариб айтилса таъсири кучлироқ бўлар экан-да. Тонгда олган қувватим кечгача аранг етарди-да, тунда тўшакка чўзилишим билан яна бошланарди, «Мана, яна бир куним арзимас майда-чуйдалар билан ўтди, эртам ҳам, кейинги куним ҳам – бутун умрим энди шу тарзда кечадими?» деган умидсиз хаёллар билан хўрсина-хўрсина уйқуга кетардим.

Ичимда бир одам бор, вақти-вақти ҳар бир ташлаган қадамим, хатти-ҳаракатимдан норози бўлиб, тинчимни бузиб туради. Унинг тинимсиз уқтиришича, мен жуда қудратли, кўп нарсаларга қодир эмишман, фақат ўзимни ўзим чеклаб қўйган эмишман. Мен бу гапларга ишонмайман. У айтган одам мен эмасман... мен ҳамма нарсага тез кўниқувчи, мослашувчи, писмиқ, дилидагини тилига чиқармайдиган дамдўз одамман.

Хуллас, ишимдаги янгиликдан хиёл кўнглим кўтарилди: ҳар тугул, ишхонам ўзгаради, ҳамкасбларим ўзгаради, улардан зериккандим...

Илгарилари гўр эканманми, нуқул қовун тушириб, ўринли-ўринсиз бир нарсаларни гапириб қўярдим-ми-ей, ўзимга алоқаси бўлмаган ишларга аралашиб, бировнинг ёнини олиб, олижаноблик қилмоқчи бўлардимми-ей, хуллас, йўқ ердан ўзимга ташвиш орттириб, кейин бунинг азиятини чекиб юрардим. Дакки эшитардим. Сиқувга олинардим ва... ишимни ўзгартиришга мажбур бўлардим. Уйда бўлса, хотиним билан кунда жиққамушт эдим. Бора-бора ҳаммаси жонимга тегди. Ўзимни қайта тарбиялашга аҳд қилдим. Тинчгина ҳаётни таъминлайдиган энг муҳим нарса нима экани ҳақида бош қотирдим ва топдим: ҳар қандай муаммонинг ечими пул. Пулинг бўлса, бировга қарам бўлмайсан. Ишхонангда ҳеч кимга ялтоқланмайсан. Хотининг олдида тилинг узун бўлади. Хархашасидан

қутуласан. Демак, пул топиш керак. Бунинг учун эски одатларимдан воз кечишим зарур. Сукут сақлашни, кўриб кўрмаслик, билиб билмасликни ўрганишим керак деган қарорга келдим. Ўзим бу қарорга келдимми ё ҳаётнинг ўзи турткилаб-турткилаб, тарашлаб, силлиқлаб ташладими, ишқилиб, ўзгардим.

Ҳисобчиман. Атрофимда одамлар ишлайди, ижод қилади, янгилик яратади, жамиятни ривожлантиради... Мен эса... уларнинг ҳаракатини пулга чақишим керак. Бошқа иш қўлимдан келмаса керак деб ўйлайман. Майли-да, ҳар ким ўз ишини қилгани маъқул. Касбим ҳисобчиликми, демак, кўникишим керак. Шундай дея ичимга ўрнашиб олган ҳалиги ғаламисга ҳам касбининг аҳамиятини, ҳисоб-китобсиз ҳаёт ҳаёт эмаслигини, демак, мен ўзим ҳам жамият учун керакли одам эканлигимни тушунтиришга уринаман. У бир оёқда туриб ўзиникини маъқуллайди. «Шу кунгача қанча-қанча қоғозларни рақамга тўлғаздинг. Чўнтагинг ҳам тўлдими? Кўз нурингни бериб тўлдирган қоғозларинг бир кун, бир ҳафта, бор ана, бир ойдан кейин қимматини йўқотади, ғижимланиб ахлат қутига тушади. Бундан чиқадики, ўзинг ҳам ўша қоғозлар каби ғижимлаб ташланасан...» – деб дилимни хуфтон қилгани-қилган.

Баъзида: «Бир танада икки киши бўлиб яшашни ижод аҳлига чиқарган», – дердим. Чунки улар икковлашиб, талашиб, тортишиб нимадир яратиши, ижод қилиши мумкин, бироқ ҳисобчи эмас... Ҳисобчи киримчиқимни ҳамда кимга бўйсунуш кераклигини тушуниб етса бўлгани. Аста-секин дўстларим даврасидан сирғалиб чиқиб, ҳамкасблар, онда-сонда у-бу шишадосларим ўтиришларига бориб қолишимни айтмасам, бошқа ҳаммасига қўл силтагандим. Хотиним ва бошлиғимга қарши чиқмасам, уларнинг мантиқсиз зуғумларига ортиқча эътибор бермай, ҳаммага сокин, сами-

мий, бир сўз билан айтганда, гўзал табассум қилолсам бўлгани.

Оилам ва ишхонам янада худбинлашиб, ўз қобиғимга ўзим ўралиб қолишимдан асрайди. Хуллас, ўзлигимни четга суриб қўйиб, жамият билан муро-са қилишни ўргандим. Атрофимдаги катта-кичик ҳақсизликларга кўзимни кўр, қулоғимни кар қилдим, оилам ва ўз тинчлигимни деб куйди-пишдилик, жонкуярликлардан аста-секин воз кечдим. Бу осонлик билан бўлмади, бироқ натижаси ҳам ёмон эмас. Баъзида хотиним инжиқликларини ҳаддидан ошириб юбориб, аразлашиб қолсак, тунда кўзимга уйқу келмай тўшакда тўлғониб ётарканман, пиш-пиш уйқуни ураётган хотинимга қараб ажабланаман, «Бунча беғам бўлмаса, шунча гап-сўзни айтиб қўйиб, озгина бўлсин хижолат чекмаса-я», – дейман... Бир вақтлар мени ақл-ҳушимдан айириб девона қилган гўзал, наҳотки, шу аёл бўлса?!

Тўғри, у болаларимнинг онаси, ниҳоятда менга вафодор, бироқ ўта инжиқ ва худбинлиги билан (ким билсин, балки, яхши кўрганиданми) мени ўзининг шахсий мулкига айлантириб олган. Гоҳида ўзимдан ўзим ижирғаниб кетаман. Ҳаммасига ўзим айбдорман, серандишаман, ҳамма нарсанинг оқибатини ўйлаб муроса йўлини танлайман. Атрофимдагилар эса бу феълимни бошқа нарсага йўйиб, бундан фойдаланишади. Жаҳлга минган шунақа пайтларимда отамнинг «Қўлингдан ҳеч нарса келмаган тақдирда ҳам, ҳаётда эркак бўлиб қолганинг яхшироқ» деган гапи ёдимга тушади. Шунда хотиним ва бошлиғимга қарши миямда бир талай жавоблар тўпланади, ёлғиз қолдимми, ўзим билан ўзим гаплашиб, ҳақ таллашиб, тортишаман-да, аммо уларга рўпара бўлишим билан яна ҳаммасини ичимга ютаман. «Кел, шу сафар ҳам индамай қўя қолай, ҳали фурсати кеп қолар», – дейман. «Ле-

кин, қачон бўлмасин, бир портлашим, иккаласи ҳам бир чақага арзимайдиган одамлар эканлигини исботдалиллар билан ўрнига ўтқазиб қўйишим бор!..» – деб аҳд қиламан-у, бироз ўтиб ҳовурум босилгач, «Аммо кейин-чи?» – дея исендан кейинги жараённи кўз олдимга келтираман. Хўп, бошлиғим, масалан, мени итотсизликда айблаб (гарчи шунча йил қулоқ қоқмай хизматини қилган бўлсам-да) ишдан бўшатади. Хотиним эса: «Феълимиз тўғри келмагани боис ажрашмоқчимиз», – дея ариза кўтариб чиқса-чи?.. Ё барчасини бошқатдан бошлаш лозим, ё мутеликдан воз кечиб, отам сингари аёл зотига бефарқ бўлишим керак. Йўқ, бунга тоқатим етмайди... Мен кимман!? Яратганнинг ожиз бир бандаси, табиатнинг бир парчаси, холос. Бир кун келиб дунёни тарк этишим, руҳимнинг арши аълога кўтарилиши... заминий ҳаёт, фоний дунё... Аслида, ҳаммаси жуда содда... Бироқ чуқурроқ ўйласанг, инсон ақли идрок қилолмайдиган даражада мураккаб, чалкаш...

Ана шундай маза-матрасиз ўй-хаёллардан чарчаб кетганимда ўзимни оддийгина гиёҳга ўхшатаман. Айниқса, бугунги ҳаёт тарзим ушбу ўхшатишимга жуда мос келади. Менинг Худо, севги, руҳ ҳақидаги тасаввурларимда аниқ бир қўним йўқ, бироқ олдимда бир масала кўндаланг: ўзим, хотиним ва икки фарзандимнинг ҳаёти. Бунинг учун фақат тинимсиз ишлашим, атрофимдаги лўттибоз ва сафсатабозларга эътибор қаратмай, тонгдан-шомгача рақамларни талаб даражасида тартибга келтиришим лозим. Ҳаётимнинг бирхиллиги, рангсизлиги, диққинафаслиги... ҳеч бири мени чалғитмаслиги керак, тамом-вассалом! Ичимдаги ғалаённи ана шундай хулоса ва аҳдим билан босишим керак. Бироқ қачонгача? Гўё қумдан кўтарган қўрғонимни тўфондан асрамоқчи бўлгандек ботинимдаги қўзғалишлардан қўрқиб қолганман...

Шундай кунларнинг бирида, ўлганнинг устига теп-гандек, уч ойлик ҳисоботни топшириб, иш столимни тартибга солаётсам, қутилмаганда почтамда бир хат пайдо бўлди. Охирги вақтларда ҳеч ким билан интернетда ёзишмаганим учун бироз ҳайратланиб хатни очдим.

«Сен ҳали тирикмисан? Индамай, тишингни тишингга қўйиб, мўмингина бўлиб ишлаб юргандирсан? Худойимнинг бағрикенглигига ҳам ҳайрон қоламан баъзида: сендек одамларнинг ҳам бемалол яшаб юришига қўйиб берса-я! Бу ноҳақлик... Тунлари мижжа қоқмай, йиллар давомида қалбимни оғритган сендек малъуннинг асл башарасини мен биламан ва менгина сени тоабад лаънатлайман...»

Хатни ўқиб, уйга қайтишим ҳам ёдимдан кўтарилиб, интернет тармоғига кириб «ковлай» бошладим. Бироқ хатнинг эгаси почтасини бошқа одам кирмайдиган қилиб «кодлаб» ташлаган экан. Уринишларим бефойда кетди, унинг кимлигини билолмадим.

Ўша кечаси мижжа қоқмай бутун қирқ йиллик таниш-билишларимни кўз олдимга келтирдим. Бу бир ҳазил ё кимдир адашиб тушган деб ўйлашни истардим-у, лекин хат самимий, қалб оғриғи билан ёзилган ва айнан менга тегишли деган ишончдан дилимда қандайдир ғашлик бор эди. Гўё ҳалиги ғаламис ичимдан чиқиб кетгану менга қаердандир хат йўллаяпти.

Эргалаб ишга кетиш олдидан тонгги ахборотни тинглаб, қаҳва ичарканман, нонушта тайёрлаётган хотинимга хат хусусида гапирдим. Аёлим: «Ўзингиз билиб-билмай бировнинг дилини қаттиқ ранжитгандирсиз», – деб бепарвогина кулиб қўя қолди. «Балки», – дея елкамни қисдим.

Орадан икки кун ўтиб Н.Б. ҳарфлари ёзилиб, денгизда сузиб бораётган дельфиннинг сурати жойлаштирилган манзилдан яна қисқагина хат келди. «Ҳали

болаларинг ҳам бордир? Ҳа, номарднинг уруғи ҳам се-роб бўлади. Дунё номардларга тўлиб кетди. Ҳаммаси сенга ўхшаганларнинг уруғи...»

Хатни ўқидиму почтамни индамай ёпдим ва бошқа бу хат хусусида ўйламасликка, ортиқ аҳамият бермасликка аҳд қилдим. Бироқ «Бу ким бўлиши мумкин?» деган савол, барибир, мени тинчитмади. Хотирамнинг чуқур-чуқур бурчакларида беркиниб ётган таниш-билишларимнинг барчасини бирма-бир кўз олдидан ўтказдим. Ишга шўнғиб кетиб, энди унутдим деганимда почтамда янги хат пайдо бўлди. Бошим қотди: «Кимни шунчалар ранжитган эканман?!»

Уч ой мобайнида ўша дельфиндан, яъни Н.Б.дан ўндан ортиқ хат келди. Сўзимда қаттиқ туриб, бирон-тасини очиб ўқимадим, лекин хат чек-чегарасиз нафрат билан ёзилганини ич-ичимдан ҳис қилиб қийналардим. Лекин бу ҳақда хотинимга гапиришни ўзимга эп кўрмадим.

Бир куни бошлиғим билан қаттиқ тортишиб қолдим. Охирги вақтларда ишхона чиқимини кўпайтириб юбораётган эмишман. Ахир, бош ҳисобчи бўлганим билан, бошлиқнинг рухсатисиз ишхонанинг банкдаги ҳисоб рақамидан бир тийин ҳам ололмайман-ку. Бу мияси айниган бошлиқ кимдандир дакки эшитиб келса аламини мендан олади. Биладики, сабабсиз ғазаб ва нафратга фақат мен бардош бера оламан. Юзига сапчимамайман. Бошлиқ хонасидан қоғозларни кўтариб чиқар эканман, «Ўрганиб қолган-да», – дея зарда билан пичирладим. Гўёки менинг қулоқларим унинг шахсий мулки: хоҳлаган пайтида хоҳлаган гапини айтиб ичини бўшатиб олади. Лекин бу қулоқнинг ортида қанақа мия, қанақа юрак бор деб ўйлаб ҳам ўтирмайди. Баъзида: «Ҳозир ҳаммасини, унинг қанчалар тубанлигини башарасига сўзлар билан чизиб бераман, у эса ўз қиёфасидан ўзи қўрқиб кетиб курсисидан қулаб

тушади», – деб ҳам ўйлайман. Ана шундай кайфиятда иш столига келиб ўтиришим билан компьютерим мониторинг остки қисмидаги чироқча лип-лип ёниб-ўча бошлади: яна хат! «Дунёнинг қай бир бурчагидан мен умримда кўрмаган, билмаган одам қай бир мақсадда менга бутун нафратини тўкиб, асабимни эговлаб ётса-ю, мен унинг хатларини ўқиб ўтирсам», – дея хатларнинг барчасини компьютернинг тугмасини бир босиш билан ўчириб ташладим. Қарангки, шунча хатдан охирги бир сатр ўчмай қолибди, қизиқишим устун келиб, шуни ўқидим. «Агар Самарқандга келсанг, менга қўнғироқ қил», – дея телефон рақамини қолдирганди номаълум киши. Афсус қилдим. «Бекор шошибман, асл мақсадини тушунмай бекорга ўчириб ташлабман», – дедим. Дарҳол қўнғироқ қилмоқчи бўлдим-у, «Йўқ, у нусха билан юзма-юз гаплашай, афт-ангорини, кўзларини кўрсам, унинг асл ниятини, мендан нима исташини англашим осонроқ бўлади», – дея фикримдан қайтдим. Йўқ, фикримдан қайтишимни одатдагидек нотўғри ифодаладим. Ўшанда у билан телефонда гаплашишим гўё ўзимнинг иккинчи қисмим билан бўлагидан суҳбатдан бошқа нарса бўлмасди. Мен эса бунга тайёр эмасдим, ана шундан чўчидим, шекилли..

Бахтимга, ишимнинг ўзгариши худди ўша кунларга тўғри келди-да, вақтдан унумли фойдаланиш учун бир ойлик таътилга чиқдим. Ўйлаб ҳам ўтирмай таътилни Самарқандда ўтказиш ва ўша номаълум киши билан учрашишни мақсад қилдим..

Ўша куниёқ хотиним билан хайрлашиб, самолётга чипта олдим. Таътилдаги одам, шошилмай, бошқа транспортда ҳам борсам бўларди-ю, лекин кайфиятим тушкун эди. Ҳаётим қандайдир найрангбоз қўлида ўйин бўлаётганидан жиним қўзиб, бу томошага тезроқ нуқта қўйиш учун ошиқаётган эдим. Назаримда, поездда ёки автобусда йўлга тушсам, йўлнинг олис-

лигидан юрагим ториқиб кетадигандек туюлаверди. Хотиним ажабланди, «Таксида уч соатда етасиз-ку, самолётингиз нимаси?» – деди. Дейишга деди-ю, жавобини эшитишни ҳам истамай ё жавобимдан кайфиятини бузгиси келмадими, ўз ишига шўнғиди. Бу мен учун аини муддао эди. Биз йиллар шундай яшаб келмоқда эдик, шунга кўниккан эдик.

Самолётда ойна ёнида ўтириб паға-паға булутларга тикиларканман, бўлғуси бошлиғим қандай одам экан, унга кўниккунимча тагин қанча асаб толаларим чирс-чирс узиларкин деган ўйда уф тортдим. «Ўзи менга шу янги ишнинг нима кераги бор эди, маошим етарли бўлса, қолаверса, анови мижғов чолни ҳар томонлама ўрганиб бўлган эдим. Энди жон ҳовучлаб бунисини ўрганишим керак. Бировларнинг пулини ҳисоблайверганидан мияси айнаиб қолган раҳбарларнинг қош-қовоғига қараб ўтишга маҳкум этилганман, шекилли», – дея ўксиниб қўйдим.

Бир неча километр баландликда ҳавони ёриб учиб бораётган самолётимиз бир-икки титраб, силкиниб қўйди. Ёнимда ўтирган ҳамроҳим ранги ўчиб, гап қотди:

– Ҳар сафар иккинчи марта самолётга чиқмайман дейман-у, барибир, яна чиқавераман. Бўлди энди, охиргиси шу. Эсон-омон етиб олсам зинҳор-базинҳор самолётнинг отини тутмайман. Айтиб бўладими, бир кунмас-бир кун, Худо кўрсатмасин... – қолганини айтишга тили бормади. Бир нарсаларни пичирлаб юзига фотиҳа тортди.

Ҳамроҳимнинг гапидан юрагимга ғулғула оралади. Ростдан ҳам, айтиб бўладими, радардан сабабсиз го-йиб бўлган, техник носозлиги оқибатида қулаган самолётлар озми?.. Мана, икки кунгина олдин «Вести»да беришди: германиялик йигирма саккиз ёшли учувчи дунёга машҳур бўлиш мақсадида самолётини Франция тоғларига олиб бориб урди. Юз эллик нафар йў-

ловчи нобуд бўлди. Воқеа ўрганилиб, учувчининг уйи тинтув қилинганида унинг бош оғриғига қарши дори ичиб юргани, охирги вақтларда эса руҳий касаллар рўйхатида тургани аниқланган. Ҳайрон бўлдим, Германиядек ривожланган бир мамлакатда руҳий хаста учувчи шунча назорат ташкилотларидан қандай ўтиб самолёт бошқарди экан? Ичимга сиғдиролмай хотинимга айтсам, «Нима бўпти, – деди менинг «содалигим»дан лабини буриб, – у-ку самолётни бошқарибди, мамлакатни бошқарган ва бошқараётган руҳан носоғломлар йўқ деб ўйлайсизми?» Унга индамаган бўлсам-да, бундан бир неча йиллар олдин мамлакатлар аро йиғилишдан қайтаётган бир мамлакат раҳбарлари самолётда ичиб маст бўлишгач, президент учувчидан, туман бўлишига қарамай, самолётни пойтахтга қўндиришни талаб қилиб туриб олгани, натижада ҳалокат юз берганини эсладим. Ўшанда катта бир халқни бошқарган президент ўзича неча ўнлаб кишилар тақдирини ҳал қилгани, ачинарлиси, бошқалар индамай ўлимга рози бўлганига ҳайрон қолгандим.

Ёнимдаги тепакал кишига разм солиб, шунча йиллардан бери самолётда учиб бунақанги аҳволга тушмаганимга ва манови ваҳимачининг таъсирига берилаётганимга ажабландим. Ёши элликлардан ўтиб қолган, дид билан кийинган бу одам бошини ўриндиққа тираб, кўзларини маҳкам юмиб олган эди. Қолганлардан кимдир газета ўқимоқда, яна кимдир уйқуда. Иккимиздан бошқа ҳеч ким ўлим ҳақида ўйлаётгани йўқ. Йўловчиларнинг тетик юзларига бир-бир кўз ташлаб, ҳамроҳимнинг қўрқувдан рангида қон қолмаганини кўриб, «Ўлимни ўйламаслик керак, вақти-соати келганини сезмай қолган маъқулроқ», – дея ўзимга ўзим далда бердим. Бу орада либоси ўзига жуда ярашган стюардесса қиз ҳамроҳимга тинчлантирувчи дори билан сув келтирди.

Аэропортда биринчи учраган таксига чиқиб, ҳайдовчига: «Энг яқин меҳмонхонага ҳайданг», – дедим.

Меҳмонхона кўп қаватли бўлиб, юқори қаватнинг хоналаридан бирига жойлашдим. Дераза олдида бу ердан кафтдагидек кўриниб турадиган қадим шаҳарни узоқ томоша қилдим.

Июнь ойи эмасми, ҳаво эрталабдан иссиқ ва дим эди. Шаҳарни айланиш мақсадида меҳмонхонадан чиқдим. Серқатнов кўчалар, тирбанд тор йўлаклардан яёв ўтиб борар эканман, ортга қайтиш йўлини унутдим. Аммо бу шаҳарни яхши билганим, қолаверса, таксига ўтириб меҳмонхонага қайтиш имкониятим борлиги учун ҳеч нарсани ўйламай бошим оққан томонга қараб кетавердим.

Бу шаҳарда талабалигим ўтган. Мен ўқиган даврларда у анча одми эди. Энди мутлақо ўзгариб кетибди. Янги бинолар, турли русумдаги автомобиллар, шаҳар манзарасини янада кўркамлаштириб турган турли дарахт ва гуллар, фавворалар, хуллас, ҳамма-ҳаммаси йигирма йил илгариги талабалик давримдаги шаҳарга мутлақо ўхшамасди. Одамларнинг кийиниш маданияти ҳам бошқача: бири европача, бири шарқона, бири алламбало урфда кийиниб олган.

Талабалигимни хотирлаб анча юрдим. Ўрта асрлардан қолган обидалар, уларнинг нилий гумбазлари, юксак минораларини завқ билан томоша қилдим. Регистон кўчасини кесиб ўтиб, бир маҳал охири кўринмайдиган, икки томони коттежлар жойлашган кўчага кириб қолдим. Мен бу кўчани жуда яхши биламан. Бу ерда бир ўртоғимнинг ҳовлиси бўлиб, талабалигимда уникида ижарада турганман. Исми Комил эди. Феъли ғалати эди. Негадир ҳеч кимга қўшилмас, индамай елкасини қисиб дарсга келиб-кетар, биров билан очилиб гаплашмасди. Ижара уй излаб юрганымда кутилмаганда у мени уйига таклиф қилди. Гап орасида: «Ҳеч

кимга айтмасанг, бизникида яшасанг бўлади», – деб қолди. Нега уникида яшашимни сир тутишим керак-лигига ажабландим-да, уй топилганига шукр қилиб, унинг шартига рози бўлдим. Айтмасам айтмабман-да, шуям иш бўптими?

Каттагина ҳовли. Мен дарвозадан кираверишдаги биринчи хонага жойлашдим. Комилнинг отаси ҳам индамас, бировга қўшилмайдиган, ўз оламида яшайдиган одам экан. Онаси эса нимагадир жанжалкаш асабий аёл бўлиб, эри билан кунда бир жанжаллашиб оларди. Комилнинг бу ерда ҳам дами чиқмас, назаримда, у дарсдан қайтгач хонасига қамалиб олиб нима биландир шуғулланарди. Мени уйларига қабул қилганлари билан, бор-йўқлигимга аҳамият беришмас, ўз ташвишлари билан яшашарди. Комил эса, бир ерда ўқишимизга қарамай, нимагадир мендан ўзини олиб қочарди.

Хонамнинг ҳовлига қараган деразасига қалин ипак парда осилган, парда эскирган бўлиб, юқори қисмида каттагина йиртиғи бор эди. Хонада зерикиб, юрагим сиқилган вақтлари оёғим тагига стул қўйиб, ўша тирқишдан ҳовлида нималар бўлаётганини томоша қилардим. Тўғрироғи, ҳовлини бошқача йўл билан кўзатсам ҳам бўларди-ю, бироқ Комилнинг отаси хонам билан қарама-қарши қилиб солинган айвонда ўтирар, деразамдан кўз узмасди. Олдинига чолнинг бу ошкора қилиғидан жаҳлим чиқиб юрди. Аммо унинг бироз савдойроқ эканини сезганимдан кейин эътибор бермай қўйдим. Бу орада кимдир мен йўқ вақтимда хонамга кириб, парданинг сўкилган ўрнини ташқари кўринмайдиган қилиб чандиб қўйди. Шу билан тушундимки, хона соҳиблари менинг писмиқлигимни сезиб қолишибди. Хуллас, улар мени кўришни исташмас, мени эса бу хонадоннинг ҳамма икир-чикирлари қизиқтирарди.

Бир куни Комилнинг отаси йўқолиб қолди. Она-бола уни узоқ излашди. Милиция ходимлари уйни текширувдан ўтказишиб, мени ҳам сўроққа тортишди. Натижа бўлмади, хонадон сув қуйгандек тинчиб, бу уйда биров яшаётгани билинмай қолди. Орадан олти ойлар ўтиб чолнинг ўлигини топиб келишди. Йиғи-сиғи қилишиб, дафн этишди. Маъракаларни ўтказишиб, онаси анчагача мотам либосида юрди. Орадан яна олти ойлар ўтиб хонадонда Комилнинг отаси ўзи кириб келди. Унга кўзим тушиши билан оёқ-қўлим музлаб, анграйиб қолдим. Бошқалар бўлса... Она баттар жиззакилашди, Комил эса чолларга ўхшаб мункиллаб қолди. Фақат ўшанда у менинг хонамга кирди. Ўтиришга таклиф қилишимга қарамай, эшик олдида турганча менга узоқ тикилди. Кейин дабдурустдан:

– Биласанми, ўлган одам ҳам отам эди, – деди осойишта оҳангда.

Мен беихтиёр уни маъқуллаб бош ирғадим. Аллақанақа қўрқув ҳиссидан тилим гапга айланмай қолди. Дераза пештахтасига оҳиста чўкдим. У ўша алфозда давом этди:

– Бу аниқ. Онам иккимиз ўликхонада кўрибоқ танигандик. Ҳақиқатдан у бизнинг отамиз эди. Кеча уйимизга кириб келган одам ҳам отам. Бу ҳам аниқ. Балки, унга ўхшаб биз ҳам руҳий касалдирмиз, нима дейсан?.. Биз жиннига ўхшаймизми?..

Мен аввалига «Йўғ-эй» дегандай гўлдираддим-да, кейин ўзимни босиб олиб, ўрнимдан турдим. Унга яқинлашдим. Лекин кўзларига тикилишга кучим етмай, аллақайга, эшик пештоқигами кўз тикканча:

– Мен ҳам тан оламан, – дедим.

– Нимани?

– Ҳовлида юрган анови киши ҳам сизнинг отангиз эканини...

Комил шундай қараш қилдики, бу қарашидан «Тавба, буям жинни эмасмикан мабодо?» деган маънони уқиш мумкин эди.

– Ҳа, шубҳа қилмайман, у сизнинг отангиз, – дедим бу сафар қатъий қилиб.

Комил эса ўша қарашини ўзгартирмай хонадан чиқиб кетди.

Орадан бир йиллар ўтиб, ёзги таътилга чиқишимиз арафасида чол яна йўқолиб қолди. Бу сафар уни излашмади. Менга ҳам чурқ этишмади. Узоқ йиллар бу ҳақда ўйладим. Институтни тугаллаб кетганимдан кейин бир куни «Ҳол-аҳвол сўрашиб қўяй» деган ниятда уйларига қўнғироқ қилсам, гўшакни унинг ўзи кўтарса-да, «Комил уйда йўқ эди», – дея жавоб қилди. Аввалига яна қўнғироқ қилиб: «Ҳов Комил оғайни, сени таниб турибман-ку, нега алдайсан, нега ўзингни оп қочасан?» – демоқчи бўлдим. Кейин: «Э, менга нима?» – дедим. «Бу одамларнинг ҳаммаси бир гўр, бири ундай, бир бундай. Ўзим эса улардан ҳам бешбаттарман!» – дея қўл силтадим. Шу-шу бошқа қўнғироқ қилмадим. Гарчи бир-биримизга руҳан яқин одамлар шунча йил бир том остида яшаган бўлсак ҳам, Комил масофа сақлади, ўзига яқинлаштирмади. Мен эса уни тинч қўйдим. Йиллар ўтиб, у истаганидек, мен ҳам уларни унутдим.

Мана ўша кўча...

Ҳали айтганимдек, кўча ўша бўлгани билан, қиёфаси тамоман ўзгариб кетган. Илгариги бири шиферли, бири тунукали, бири лойсувоқ томли уйлар ўрнига замонавий-намунавий бинолар қад ростлаган. Аввалгидан анча кенгайган йўлнинг икки тарафида пиёдалар йўлакчалари, йўлакчалар икки тарафида гуллар, гуллар оралатиб ўрнатилган митти-митти фонтанчалардан сувлар худди парланган каби атрофга ёйилиб турибди.

Атроф манзарани кузатиб борарканман, бу шаҳарга нима мақсадда келганимни тамоман унутиб, Комилни бир кўриб кетиш истаги туғилганди менда. Аммо қандай топишим мумкин? Кўчанинг номини айтмаса, эскисидан бирор нишона қолмаган, бинолар янги, ундаги одамлар ҳам, шубҳасиз, нотаниш бўлиши керак.

Шаҳарсозлик бу ерда қадимдан ривож топган. Ҳозир эса ҳадди аълосига чиққани кўриниб турибди. Замоनावийлик билан анъанавий шарқона услуб уйғунлашиб кетган. «Оққан дарё оқиб, барибир, ўзанига тушаркан-да», – дея дилим ёришиб борарканман, отам раҳматлини хотирладим.

У болалигимдан менга нисбатан жуда талабчан эди. Илм олишим йўлида харажатлардан қайтмасди. Ўртоқлари даврасида мендан фахрланиб айтган гапларига ўзим гувоҳман. «Фарзанд тарбиялаш ҳам бир бизнес», – деганди. Бу гапнинг маънисига етмай бошим қотганди. Онам эса ёшлигимда сил касалидан вафот этган. Отам бошқа оила қурмаган, аммо, сезишимча, аёллар унинг атрофида ҳамиша парвона бўлган, бироқ нимагадир отам ўзини уларга нисбатан бепарво тутган. Ёшим улғайиб, у билан хийла очиқроқ гаплаша бошлаганимда сезгандимки, отам аёл зотига нисбатан ўла-ўлгунча беписанд қараган. «Аёл зоти яралишига кўра эркакка нисбатан нафақат жисмонан, ақлан ҳам ожиз, – дерди. – Ачинарлиси шундаки, бу қавм ўзини ўзи тушунмайди ва, энг ёмони, аввал бир ишни қилиб қўйиб, кейин ўйлайди. Ваҳолонки, эси бутун одам аввал ўйлаб, кейин қадам босиши керак».

Оила қурганимда отам: «Ўзингга ўзинг бош оғриғи орттирдинг», – дея қулиб қўйганди.

Тўйдан сўнг отам совға қилган уйга хотиним билан кўчиб ўтдик. Отам ўз уйида сўнгги нафасигача ёлғиз яшади. Гоҳ-гоҳида меҳмонга келганида келинига ёрдам берар, у пиширган овқатларни, гарчи бемаза

бўлса-да, мақтаб-мақтаб ерди. Келин ҳам қайнотаси ҳақида оғиз кўпиртириб, фақат яхши гапларни гапирар, менга эса ярим ҳазил, ярим чин қилиб: «Отангизга заррача ўхшамайсиз», – дея нолирди. Отам эса иккимиз ёлғиз қолганимизда: «Бунақанги хотин билан яшагандан кўра ҳибсда ўтирган маъқулроқ», – деб киноя қиларди. Олдинига отамнинг айёр ва иккиюзламачилигидан сиқилиб, хотинимнинг калтафаҳм ва вайсақилигидан жаҳлим чиқарди. Бора-бора иккисини ҳам эшитмай, уларга эътибор бермай қўйдим. Бироқ йилдан-йилга улғайиб, ҳаётни, одамларни тушунганим сари отамга нисбатан ҳурматим ошиб, хотинимдан ҳафсалам пир бўла борди. Чол умрининг охиригача ҳисобчи бўлиб ишлади. Қизиги шундаки, унинг охириги иш жойлари диний идорада бўлди. Ҳозир ўйлаб қарасам, отам умри адоғига етиб бораётганида ўз кўнглига таскин топиш мақсадида диндорлар орасидан жой излаган экан. Афсуски, бу ерларда ҳам нафс ва бойликка ружу қўйиш, манманлик, ҳокимиятпарастлик гиж-гиж уя қурганини, энг ёмони, қалбини ҳамиша куйдирадиган саволлар бу давраларда ҳам ҳавода муаллақ эканини чол тушуниб етгани аниқ эди. Бундай дейишимга сабаб, бир куни у: «Тўғри, пешонам сажда кўрмади, намоз ўқимадим, лекин одамгарчилик, виждон жиҳатидан диндорлардан анчагина юқори туришимга ишонаман», – деганди менга ўз-ўзидан. Шу-шу отам бирон марта Яратганга илтижо қилмади. Динларнинг ҳаммаси оммани бошқаришдаги сиёсатнинг бир тури деб қаради. Инсоннинг онги ва ақлини ҳамма нарсадан устун қўйди. Муқаддас китобларга эса диндорларнинг келгуси ҳаёт хусусидаги хаёллари мажмуаси деб қаради. Бу қайсар чолнинг ўзига хос феъл-атворидан ҳайратдаман, мутлақо унга ўхшамаслигимга ҳам иқрорман, аммо онамни хотирлай олмаслигимдан ўкинаман. Бироқ онам отам билан яхши яшаганлигига амин-

ман. Чунки бугунги тажрибамдан келиб чиқсам, бундай айёр ва ақлли эркак билан яшаган аёл ўзини ҳар томонлама ҳимоя қила оладиган ва ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам ишонса, суюнса бўладиган ҳақиқий кучли елкадоши борлигини ҳис қилади. Ўзини бахтли ҳис қилади. Гоҳида хотиним мени отам билан қиёслаб, унга зиғирча ўхшамаслигимни қайта-қайта таъкидлаганида ўзимни зўрға босиб тураман, баъзида: «Унга ўхшамаганим учун ҳам сен билан яшаб юрибман», – деб юборишимга оз қолади. Лекин ортиқча жанжалдан қочиб унга ҳақиқатни айтишдан тийилсам-да, барибир, юрагимда бир нарса узилиб тушар, аммо буни хотинимга билдирмасликка ҳаракат қиламан, «Бошқа эр-хотинлар оила қуришгач, висолга етишгач нимага асосланиб оиласини сақлаб қолишади?» – деб бош қотираман. Ҳар сафар хотинимга нисбатан тош отишга киришсам биринчи бўлиб унинг қайси камчилигидан бошлашни билмай қоламан. Аслида, у ўз ролини – хотинлик ва оналик вазифасини ўз ўрнида қўярди. Фақатгина шундай яшаши кераклиги учун, адашмасам, ўзим ҳам, фарзандларим ҳам худди шу аҳволда. Шу боис оиламиз муҳити, мен сабабми, хотиним туфайлими, ташқи дунёдан узилиб бораётгандек эди. Баъзида ҳаммани стол атрофида тўплаб, очиқча гаплашиб олмақчи бўламан, аммо тилимга бирон-бир жўяли сўз келмай, шаштимдан тушаман, «Вақт ўзи ҳамма нарсани тўғрилайди», – деб ўзимни юпатишга уринаман. Менинг индамаслигим эса хотинимнинг жағини очади. Бўлар-бўлмас даъволари билан тинкамни қурилади.

Илгарилари севганига етишгач, эр-хотин бир-бирларига бўлган ҳурмат, ишончни қадрлаб яшашади деб ўйлардим. Хотиним билан ўртамизда эса ҳеч қанақа туйғу қолмаганди. Очиқча тан олмасак-да, бир-биримиздан безган эдик. Оддий нарса ҳақида гапирганимда ҳам хотинимнинг эътиборсиз қўл силтаб қўйиши

менга оғир ботар эди ҳатто. Ваҳолонки, бир пайтлар у менинг маза-матрасиз ҳазилларимга ҳам қотиб-қотиб кулар, ақлли гапларимни эса жон қулоғи билан тинглар, ҳайратга тушар, елкамга бошини қўйиб, кўзларимга меҳр билан тикилиб қоларди. Эҳ, у даврлар тушимда кечганмиди, нега ҳаммаси бошқача бўп кетди деб юрагим ториқади. Шунақа пайтларда олисроқ юртларга бош олиб кетиб қадримни билдиргим келиб қолар, бу ҳам қўлимдан келмагач, ҳамкасбларимдан бири билан ўтириб олиб тўйгунча ичаман ва у билан арзимаган мавзуларда ижикилаб гап талашаман, бироқ дилимдаги асл оғриқ ҳақида ёриллолмайман.

Мен учун қадрдон, айнаи чоғда, нотаниш кўчадан ана шундай ўйлар гирдобиди борар эканман, ортимдаги қайсидир темир эшик шарақлаб очилди. Ундан аёл кишининг юракка оғир ботадиган нолакор чинқирғи эшитилди. Таққа тўхтаб, ортимга қарадим. Бир эшикдан баланд бўйли, қора шим, кулранг шляпа ва шу рангдаги кўйлак кийган одам чиқди-да, бошини ҳам қилганча мен томон кела бошлади. Мен индамай йўлимни давом эттиришга мажбур бўлдим.

Танимаган-билмаган одамнинг эшиги олдида тўхташ ноқулай, аммо нимадир бўлди шу хонадонда деганча ортимдан эргашиб келаётган ҳалиги кишига зимдан кўз ташладим. Хаёлан ундан сўрадим: «Сен ҳам менга ўхшаб аёлининг қош-қовоғига қараб яшайдиган бир бечорамисан? Ёки замонавий эркак, яъни, отам таъкидлаганидек, ҳар қандай вазиятда ҳам эркак бўлиб қолишга ҳаракат қилаётган саркашлардан биримисан?»

Ҳали соат эрталабки ўндан ошмаган бўлса-да, кун жуда исиб кетган, саратон қуёши атрофни ўз ҳукмига бўйсундириб олганди. Ичкари кўчаларни анча айла-ниб, бир-биридан қолишмайдиган, кўкка бўй чўзган биноларни кўздан кечирдим. Энди бир амаллаб катта

кўчага чиқиб олсам, такси тўхтатиб тўғри меҳмонхонага бораман. Тамадди қилиб, сўнг ҳалиги телефонга қўнғироқ қиламан. Бир бошга бир ўлим. Йиллар давомида шунча нафратни ичига ютиб келган одамдан зиғирча яхшилик кутмаётгандим-у, бироқ ният қилган ишимни амалга оширмасам, кўнглим тинчимаслигини ҳам биламан. Аммо бир нарса таъбимни хира қилиб турарди. Ҳалиги шляпали киши худди таъқиб қилаётгандай ортимдан эргашиб келарди. Бир неча бор қадамимни секинлаштириб, ортимдаги кишини ўтказиб юборишга ҳаракат қилиб кўрдим. У ҳам негандир қадамини секинлаштирди. Тавба, бу ерга умуман номаълум киши билан учрашишга келганим камдек, мутлақо бегона одамнинг ортимдан соядек эргашиб олгани нимаси?..

Вазиятни аниқлаш мақсадида меҳмонхонага қайтиш фикримни ўзгартириб, ўз ихтиёримни йўл оқимага топширдим. Катта йўлни кесиб ўтиб, икки қаватли иморатлар орасидаги кичкина йўлакчага кириб олдим. Нотаниш ҳамроҳим ҳам ҳаракатимни такрорлаб, ўша алфозда ортимдан эргашиб кела бошлади. «Бу ёғи қизиқ бўлди-ю, ўзга шаҳарга виждонинг тозалигини исботлаш учун сендан нафратландиган одам билан учрашаман деб келсанг-у, дард устига чипқондек, мутлақо бегона одам ортингдан соядек эргашса. Қизиқ, ўз-ўзингни англамаган бир вақтда яна бир жумбоқ». Содир бўлаётган воқеалардан таажжубимни яширолмаётган эдим.

Йўқ, буни ҳамроҳ деб ҳам бўлмайти. У менинг ортимдан кузатиб келмоқда. Аммо нима учун бу тарзда ошкора? Ахир, кўр ҳам сезади-ку унинг бу тарздаги киши ортидан очиқ-ошкора эргашиб юрганини. «Ҳозир тўхтаб, мендан нима исташини сўрайман», – дея кескин тўхтаб ортимга қайрилдим. Кутилмаганда ҳалиги кимса ҳам икки қадамча нарида беорларча

тўхтаб ортига қайрилди. Унга томон бир-икки қадам ташлаган эдим, у ҳам нари кетаверди. Соянг шундай эмасми, юрсанг юради, турсанг туради. Жуда қизиқ...

Ортидан борар эканман, ниҳоятда новча, елкалари кенг бўлишига қарамай, ўта озгинлигидан шимининг камари икки айлангани кўриниб турарди. Иссиқда нимагадир бошига шляпа бостириб олганидан юзини яхши кўра олмасдим. Худди шундай қилиниши керакдек ҳалиги киши олдимда кетаверди. Бироз унга эргашган киши бўлдим-у, аммо ўз-ўзимдан жаҳлим чиқди. Шунчалик ночор одамманми? Кимдир нафратланса, интернетдан мактуб жўнатса, виждонан қийналиб, мардлигимни исботлаш учун шундан шунга учиб келсам, камига, манави тушуниб бўлмайдиган нусхага эргашиб вақтимни беҳудага сарфласам. Хотиним менга топиб ташхис қўйган, мен НОШУДМАН! Жаҳл билан шартта тўхтадим-да, орқамга қараб кетдим. У келяптими-йўқми, эътибор бермадим. Нима, мен фавқулодда бир одамидимки ёки бир миллионермидимки, ўзимнинг соямдан ўзим қўрқиб яшасам! Анча ергача чидаб бордим-да, барибир, бўлмади, кўз қирим билан ортимга қарадим. Уф!.. У ҳамон таъқибда давом этаётган эди. Ҳар қанча тутоқсам-да, ўзимни босдим.

Шу кўйи шаҳарнинг янги-янги кўчаларидан юриб, ниҳоят, чарчадим. Қорним ҳам очди. «Сен ҳам чарчадингми?» – дея ўзимча ичимда ҳамроҳимдан сўраб қўйдим. Нотаниш ҳамроҳ эса ҳамон бош эгганча эргашиб келарди. Юра-юра болалар майдончаси устидан чиқиб қолдим.

Вақт тушга яқинлашгани сабаб майдончада ҳеч ким кўринмайди. Атроф жимжит. Куннинг иссиғи забтига олган. Чанқадим, қорним очганидан қулдирай бошлади. Майдонча четидаги дарахт соясида жойлашган ўриндиқлардан бирига бориб ўтирдим. Нотаниш ҳам-

роҳим ҳам бошини олдингидан ҳам эгиброқ ўриндиқнинг бир чеккасига омонатгина ўрнашди.

Ўзики, ҳеч бўлмаса, қилаётган ишидан озгина ноқулайлик ҳам сезмайди-я!.. Ҳа. Бу ҳаётда одамзод онги ҳазм қила олмайдиган жумбоқлар жуда кўп, бекордан-бекорга айтишмайди: Ҳаёт – қийин фан.

«Чанқадим. Эрталаб нонушта қилмагандим, қорним ҳам очиб кетди. Сенинг ҳам қорнинг очиб, чанқадингми? Ё менинг сабрим қай даражада эканини синаб кўрмоқчимисан? Мен жуда сабрли одамман. Ҳаётда ҳеч нарсани биринчи бўлиб бошламайман. Ҳамиша кутаман. Гоҳида юрагим тўхтаб қолишини ҳам кутаман. Тўғриси айтсам, менда бундай ҳолат жуда кўп бўлади, баъзида ҳамма нарсдан тўйиб кетаман. Одамларни умуман кўргим келмай қолади. Чунки кўпинча уларнинг кўз қарашларидан нимани ўйлашини, нима ҳақда гапиришларини сезиб тураман. Аммо уларни ҳаммиша жимгина эшитишга мажбурман. Айниқса, аҳмоқ бошлиқни сиз ақллисиз дея у билан бирга ишлаш ё унинг бир чақага арзимайдиган фалсафасини маъқуллаб ўтириш қанчалик оғирлигини билсайдинг. Бунинг устига, жуда чиройли, айна пайтда, ўта вайсақи аёл билан яшашни тасаввур қилиб кўргин. Баъзида ҳаммасини башарасига айтиб, уларнинг қанчалар савияси паст одамлар эканини исботлаб, бирини креслодан иргитиб, ишхонадан чиқиб кетгим, иккинчисини эса бетига тупуриб, худди сен сингари эшикни қарс ёпиб бошим оққан томонга кетгим келади...»

Жавоб истаб ҳамроҳимга қараб қўйдим. У бошини кўтармади. Яна давом этдим: «Агар шундай қилган бўлсанг бекор қилибсан! Бунинг фойдаси йўқ! Ишон, мен бу хусусда тунлари мижджа қоқмай ўйлаб чиққанман. Оиласини сақлаб қололмай ёлғиз яшаётган ёки бир неча бор оила қурган эркакларни кўрдим... Оқибати бир хил. Баъзида ўта замонавийлари, яъни ўзинг

ҳам тушунгандирсан... ҳалиги эркак ва аёлнинг бирга яшаши оқламади деганлар билан ҳам суҳбатлашдим... Бу дунёда ҳамма изтироб чекмоқда... Назаримда, ҳамма ниманидир сабр билан кутмоқда. Бошқача айтсам, бу дунёнинг асл мақсади сабр пардаси ортига бекитилган...

Балки, сен истаганингдек, нималардир ўзгарар. Аянчлиси, ҳеч ким, ҳатто дўстларинг ҳам сени тушунмайди. Ёлғизликка маҳкум бўласан. Майли, сен айтганингдек, тушунар, бунинг қандай аҳамияти бор? Бироқ, энг ёмон томони, тирикчилик учун ундан ҳам баттарроқ бошлиқ билан ишлашга мажбур бўласан...»

Институтни янги тугаллаб, ҳали ҳисоб-китобнинг икир-чикирларига унчалик ақлим етмайдиган вақтлар эди. Тўғрироғи, отам ҳисобчи бўлгани учун касб сирларини яхши тушунардим-у, аммо чолнинг иш юриштиши менга ёқмасди. Буни у ҳам билгани боис ортиқча куюниб йўл-йўриқ кўрсатишга уринмаганди. Балки, ўзи кутгандек фарзанд бўлмаганим боис келгуси ҳаётимга қўл силтаб қўя қолганмиди, билмадим. Лекин кутилмаганда яхши ишга таклиф қилишди мени. Хурсанд бўлиб иш бошладим. Бир ойлар чамаси ишлаганимдан сўнг бошлиқ хонасига чақириб: «Қўлингдаги хужжатларингни шундай қилгинки, иккини иккига қўшса, беш бўлсин», – деб қолди.

Мен унга ҳайрон бўлиб қараган эдим, «Сенга мана шу қалам осмонда учади десам, сен уни учадиган қилиб расмийлаштирасан, тушунарлими?» – деди менга қариликдан териси осилиб қолган қовоқларини зўрға кўтариб.

Олдинига анча вақт ўйланиб юрдим, ҳисоб-китоб аниқликни талаб қилади, ахир, бу сиёсат эмас-ку, бир нарсанинг ечимини ўн хил йўл билан топсанг. Шу воқеадан биров вақт ўтгач, бошлиқ ўринбосари билан суҳбатлашиб турганимизда унга: «Мана шу қалам ос-

монда учади», – дедим, у эса кўзларини катта-катта қилиб: «Иссиғинг йўқми?» – деди... Мен ҳам бўш келмай: «Буни менга бошлиқ айтди», – дедим. У ҳеч иккиланмай: «Бошлиқ айтган бўлса, учади, фақат пастроқ учади», – деди жиддий оҳангда.

Мен ҳам қирқни қоралаб қўйдим. Бу орада ҳар тоифа бошлиқларга ҳисобчи бўлдим, иккинчи бўлиб гапиришни, кутишни ўргандим. Чунки ўзга чораларимнинг барчаси хато ва ташвишдан иборат бўлди. Бу сафар ўз тажрибамга қарши чиқиб виждонан қадам ташладим. «Сенга айтсам, – дея яна ёнимдаги шляпали ҳамроҳимга ғойибона мурожаат қилдим, – бу ҳақда гапиришнинг ўзи кулгили, менга умуман нотаниш бўлган киши худди ўзимдек мендан нафратланади, аянчлисиз шундаки, номардлигимни билади. Киши юрагининг туб-тубида ўз баҳосини ўзи яхши билади. Гарчи жамият уни фаришта сифатида ҳурмат қилсада, бироқ у Эгам билан рўпара келганида виждони билан ҳисоблашса ўзининг фаришта эмаслигини ҳар томонлама ҳис қилади. Биласанми, Одам ўлимидан сўнг дўзахга ёки жаннатга Худонинг буйруғи билан тушади деган тушунча мавжуд. Баъзида ўйланиб қоламан, одамзод ўз хатти-ҳаракатини мушоҳада қила оладиган даражага эришса ва ўзи дўзахи ёки жаннати эканлигини белгиласа. Худо яна бизни кузата бошлайди. Умуман, унинг бизга ишониши учун нимамиз камлик қилади?.. Бунинг учун одамзод Ҳаққа эришиш керак. Мана шу Ҳақ нимадан иборат? Илм, оддийлик, камтарлик, хокисорлик... яна қандайдир тушунчалар...

Одатдагидек, камина ҳам атрофдагиларга ҳамиша ҳам ёқавермайман, чунки биринчи ўринда ўз тинчимни ўйлайман. Бу табиий, бироқ бу туйғу гўё кул босган чўғ сингари хавфли. Масалан, кўп ҳолларда учрайдиган воқеалардан бири – жамоамиз орасида ҳамма биладиган, лекин ошқора айтилмайдиган ҳақ гапни

кутилмаганда кимдир гапириб юборади. Бу бошлиққа ёқмаслиги аниқ. Баъзида бу ҳақиқат унинг моддий манфаатига тўғри келса, бу аччиқ ҳақиқатни майдалаб ҳазм қилади. У ҳазм қилиб олгунича атрофдагилар сукут сақлайди. Аксинча бўлса, ходимни қандайдир ваз-сабаб билан ишдан ҳайдайди. Мен-чи? Мен бош ҳисобчиман. Тўғри, мен бошлиқнинг маънавий хатти-ҳаракатига жавоб бермайман, лекин одамгарчилик юзасидан оғзимга толқон солмай, ҳалиги кишини қўллаб-қувватласам, уни ўз ўрнида асраб қолсам бўлади. Йўқ, мен ҳам ундай қилмайман, кўпчилик сингари воқеани кузатаман, холос. Илгарилари, гарчи индама-сам-да, бунақанги воқеадан сўнг кечаси тўшагимда илондек тўлғаниб чиқардим. Энди-чи? Кўчада икки киши бир кишини ўласи қилиб дўппослаётган бўлса ҳам, кўрмасликка олиб индамай ўтиб кетаман. Лекин кета туриб қўл телефонимдан милицияни огоҳлантирсам бир одамнинг ҳаётини асраб қоламан-ку. Йўқ, менинг орган ходимларининг ортиқча савол-жавобларига тоби-тоқатим ҳам, вақтим ҳам йўқ. Қолаверса, бу менинг ташвишим эмас. Хуллас, дўстим, тўғриси-ни айтсам, жамиятнинг кўзида тўғри-ҳалол бўлсам-да, бироқ ундаймаслигимни ёлғиз Худо ва виждоним билади. Шу ерда отамни эслашга мажбурман. У умирининг сўнгида: «Худо – инсоннинг кўнглида, виждониди. Уни тарбиялаш ва комилликка етказиш кишининг инсоний бурчи бўлиши керак», – дерди. Қизиқ, бу гапларни ундан кўп эшитганман, бироқ шу кунгача маъзини чақишга уринмаганман. Мана, бугунга келиб асл башарамдан яна кимдир огоҳ!

Балки, ортиқча ҳавойи хаёлларга берилаётгандирман. Бироқ баъзида одам ўз-ўзи билан ҳам гаплашади. Рози-ризоликни ўз-ўзидан талаб қилади. Номаълум шахс томонидан менга жўнатилган мактуб ана шу талабни янада кучайтирди. Балки, у билан қачонлардир

учрашгандирмиз. Худбинлигим боис, йўлимда учраган бўлса, янчиб ўтиб кетгандирман. Нима бўлганда ҳам у билан учрашиб, ўзимни тинчлантириб яна худбинлик қилаётгандирман. Қайдам? У мени кўрганда фикрини ўзгартирар, бироқ ўзим ўзимдан қаноатланиб яшаёлмай қолдим. Тирик мурдага ўхшайман. Бугун бир одам ошкора менинг номардлигимни таъна қилгани учун унинг кўзига тик қараб ўзимни оқлаш мақсадида шаҳринга келгандим. Бу ерда кутилмаганда сен чиқиб қолдинг. Мана, сенга ҳам қарши чиқолмай ортимдан эргаштириб юрибман. Энг қизиғи, мана шу ерда, иссиқда бемақсад кутиб ўтирибман. Йўлда тўхтаб, кинолардаги сингари сенга бир мушт тушириб, нега ортимдан юрибсан десам бўлади. Йўқ, жисмонан кучим етса ҳам, руҳан журъатим етмайди. Худди шунингдек, бутун шаҳарни айланиб, эртанги суҳбатга ўзимни тайёрлаб, кечаси нотаниш дўстимга телефон қилиб, у билан эртага учрашмоқчи эдим.

Мана энди нега бу ерда ўтирганимни тушунгандирсан? Сен бўлсанг, бир соатдан буён ортимдан таъқиб қилиб юрибсан. Нима иш қиласан? Қаердансан? Ҳалиги ортингдан бақириб қолган аёл ким эди? Нима сабабдан менга илакишиб қолдинг?»

Ўриндиқ четида бир нуқтага тикилиб ўйланиб ўтирган шеригимга кўз қиримни ташладим. У миқ этмай, атрофида ҳеч ким йўқдек ниманидир ўйлаётган эди.

«Оддий бир идора ҳисобчисиман, – дедим ҳамроҳимнинг беозор юзига тикилганча у билан суҳбатимни давом эттириб. – Умрим бировларнинг пулини санаш билан ўтмоқда. Гоҳида ўйлаб қоламан: арзимасдек кўринган мана шу ноёб қоғозлар одамзодни бошқаради. Ҳаётининг асосий мазмунига айланиб қолади.

Бу касб отамдан ўтган. Тўғрироғи, ақлимни таний бошлаганимдан бери рақамлар билан биргаман. Отам,

назаримда, Яратганга ҳам шубҳа билан қарайдиган одам эди. Унинг таъкидлашича, Худонинг ўйларини ҳам худди унга ўхшаган ҳисобчилар кирим-чиқим билан тартибга солиб туради. Қизиги шундаки, ўзларини ҳар хил номлар билан атайдиган Эгамнинг хизматчилари ҳам оддий бандаларидан Унинг йўлидаги хизмати эвазига ҳақ талаб қилади. Унинг шарафига беминнат, холис меҳнат қилишмайди. Аксинча, домлаларнинг нуфузига қараб уларнинг нарх-навоси белгиланган. Шундан келиб чиқадики, Яратганнинг жамолига интилишда ҳам мана шу ноёб қоғозлар рол ўйнайди. Хуллас, дунёнинг ҳаракатига ҳам шу қоғозлар сабаб. Демак, Худо тушунчаси ҳам мол-дунё, бойлик, пул эвазига тикланмаяптими? Модомики шундай экан, нега одамлар руҳий касалликка чалинади? Нима асосида уйқусида туш кўради? Энг аянчлиси, руҳан соғлом одамнинг кўзига қандай қилиб аниқ ва тиниқ тарзда шарпалар кўринади?» Шу ерга келганда чалкашиб отамни тушунолмайд бошимни чангаллаб қоламан ва баъзида отам билан бу мавзуда гаплашмаганлигимга афсусланаман, шу боис илми комил донишмандлар даврасида бу жумбоқли баҳсларни тинглашга интиламан. Аксига олиб, атрофимни бир-биридан қолишмайдиган ҳисобчилар қуршаган. Уларнинг ўртасида дунё бойликларини ҳисоблаш, инсоннинг еб-ичиши, кийиниши ва бир кунлик харажатлари хусусида баҳс боради. Умуман олганда, сентиментал мавзуларда ким биландир гаплашиш жуда ҳам оғир, бу мавзуларда одам ўз ҳаётини тажрибаси ва бу жараёнда тўпланган билимлари эвазига бир хулосага келади. Аммо ўша хулосани ҳам сўзлар билан ифодалаб суҳбатдошига етказиш, муҳими, ўзи чиқарган хулосанинг тўғри эканини фактлар билан асослай олиш учун ҳам катта билим ва тажриба лозим».

Шуларни ўйлаб ҳамроҳимга кўз ташладим.

«Сен нима деб ўйлайсан: Худо ҳақидаги тушунчаларни ҳам сентиментал деб бўладими? Энг тараққий этган миллатларнинг ҳам бир қисми Худога ишонади, бир қисми ишонмайди, яна баъзилар иккиланиб яшашиди. Сенингча, қайси бирига қўшилиб яшаган маъқулроқ?»

Киприк қоқмай бир нуқтага тикилганча ўтирган ҳамроҳимга ошкора тикилиб: «Нима билан шуғулланасан, кимсан, кел, танишайлик», – дедим. Одатдагидек, овозимни чиқармай саволни ўз-ўзимга бердимда, уни яна кузата бошладим.

Бу киши қиррабурун, киприклари қалин ва қоп-қора, қирқ беш ёшларда эди. У бошини бироз кўтариб, бургутқараш билан ниманидир ўйлаб ўтирарди.

«Ахир, мен бир мусофир бўлсам, бу ерда ҳеч кимни танимасам, ҳатто ҳозир қайси манзилда ўтирганимни ҳам билмасам, нега менга бунчалик ёпишиб олдинг? Мендан нима истайсан? Очиқ айтсанг-чи!..»

Атроф жимжит, қуёш тикка кўтарилган, кун қизигандан-қизиб борарди.

Майдончада ҳеч ким кўринмайди. Ҳамма иссиқдан уйига беркиниб олган. Бироз нарида болалар ўйнаб-ўйнаб ташлаб кетган тешик чарм тўп иссиқнинг зўридан ҳид чиқармоқда. Ўрнимдан туриб, тўпни бир тепдим. У думалаб сувсиз ариқчага тушиб кетди. Бу ҳаракатимни кузатиб ўтирган ҳамроҳимнинг юзи қилт этмади. Нигоҳларимиз бир-бирига бир сония тўқнаш келган бўлса-да, нотаниш киши ўша-ўша кўзларини пирпиратмай, менга бургутқараш қилиб ўтираверди.

«Тавба, одам ҳам шунчалик без бўладими? – дея ундан кўзимни олиб қочдим. – Жуда ғалати киши экан. Агар ҳозир туриб кетсам, ортимдан эргашармикан? Аниқ ортимдан эргашади. Сурбетлиги кўриниб турибди, мендан айрилгиси йўқ».

Жойимга қайтиб ўтирар эканман, уни суҳбатга тортмоқчи бўлдим. «Нима деб гап бошласам экан?» – дея ўйлашиб турганимда нотаниш ҳамроҳим гўё: «Сен билан гаплашадиган гапим йўқ», – дегандек юзига шляпасини бостирганча бошини ўриндиқнинг орқа суянчигига ташлади. Бу ҳолатдан жаҳлим чиққан бўлса-да, ўзимни қўлга олиб: «Меҳмонхонада нима ҳам қиламан, учрашувим эртага бўлса, у ерда ўтирдим нимаю бу ерда ўтирдим нима?» – деб ўйладим. Тўғри, у ер салқин, сув ичиш, бирон нарса еб олиш ҳам мумкин. Умуман олганда, бу ер ҳам унчалик ёмон жой эмас. Нима, саҳронинг ўртасимидики, иссиқдан, сувсизликдан нолисам. Қолаверса, ёлғиз эмасман. Ҳамроҳим ҳам чанқаган, ана, иссиқдан юзини ҳам бекитиб олди.

«Бу ҳаётни сабр билан енгиш керак, майли, сабр юракни, умрни эговласин. Барибир, нима бўлганда ҳам, энг тўғри йўл – кутиш», – дея оғир хўрсиндим. Сўнгра ҳамроҳимга қараб: «Сенинг биринчи бўлиб кетишингни кутаман», – дея пичирладим. Қуёш тафти қайтмаган, аксинча, шаҳарда ҳамма жой бетон эмасми, қуёш нури бетонга урилиб, иссиқ икки баробар кучайиб тепага кўтарилар, кун қизигандан-қизирди.

Иссиқ элитиб, кўзим илинибди. Тушимда ҳам катта бир шаҳарга меҳмонга борган эмишман. У ерда бир қадрдоним кутиб олибди. Узоқ суҳбатлашганимиздан сўнг менинг қандайдир бир бедаво дардим хусусида маслаҳат қила бошладик. Қадрдоним шаҳардаги энг зўр руҳий касалликларни даволайдиган табиб олдига олиб боришини айтди. Биз олдинма-кетин йўлга тушдик. Йўл балчиқ эмиш, бу ҳам етмагандек, ёмғир шивалаб ёғмоқда, атрофни туман босган. Йўлнинг икки четида ҳар хил машиналар лойга ботиб ётган эмиш. Дунёдаги энг катта шаҳарнинг йўллари бунақа балчиқлигидан ҳайрон бўлиб дўстимнинг ортидан бораёт-

сам, «Нима бўлса ҳам, бу ерда адашиб қолма», – дея ўртоғим қўлимдан маҳкам ушлаб олибди. Нимагадир: «Агар адашиб қолсам, нима бўлади?» – деб сўрадим ўртоғимдан. Ўртоғим менга шунақанги совуқ нигоҳ ташладики, этим увушиб кетди. «Бу ерда адашсанг тўғри қабристонга кириб қоласан. У ерда адашган тиррик мурдалар сон-саноқсиз, қабрсиз санғиб юришибди. Сен ҳам тўғридан-тўғри ўшаларга бориб қўшиласан. Сўнг мен сенга ҳеч қачон ёрдам беролмайман. Шунинг учун атрофга эътибор бермай мени маҳкам ушлаб ол», – дебди. Шу пайт қаттиқ шамол туриб, атрофдаги яланғоч чинорларни илдизи билан қўпориб ташлабди.

Кутилмаган қуюндан нимадир учиб келиб кўзимга кирди. Бир қўлим билан уни олиб ташлайман деганимда олдимдаги аллақандай нарсага бориб урилдим. Ўртоғим қўлимни тутиб қололмади. Кўзимдаги оғриқ, ёмғир, атрофдаги балчиқ обдан ҳолдан тойдирди, анча вақт ерга мук тушиб ўтиришга мажбур бўлдим. Кўзларимни чирт юмганча: «Барибир, ўлар эдим-ку. Нима қилардим ўзимга шунчалик азоб бериб, бегона юртда, бегона одамлардан умримни узайтиришга умид қилиб... бу ерларда сарсон-саргардон бўлиб юришнинг менга нима кераги бор эди?» – дея борган сари кучаяётган шаҳар аҳлининг қий-чуви, ёмғирнинг шивиллаб ёғиши, шамол шовқинидан ваҳимага тушганча, ҳеч нарсани кўролмай у ёқ-бу ёққа интилдим. Бу орада кимлардир мени босиб ўтди, ниҳоят, ўзимни қўлга олиб, астойдил кўзимни тозалашга тушдим. Ҳаракатим бесамар кетмади: олдинига теварак-атрофни хирароқ, бироздан сўнг аниқ-тиниқ кўра бошладим. Нима бўлаётганига тушунмасам-да, ҳали ўзимнинг ҳаётлигимни ҳис қилиб: «Яшаш керак... фақатгина олдинга интилиш лозим», – деганча шаҳд билан ўрнимдан турдим, ўликми-тирикми, билиб бўлмайдим.

ган одамларга эътибор ҳам қилмай бир-икки қадам ташлашим билан оғзи қулоғигача балчиққа ботган, икки-уч ёшлардаги йиғлаётган болакайни кўриб эгим жунжикиб кетди. Болани балчиқдан кўтариб олиб ифлос қўлларим билан унинг кўзлари атрофини тозаладим. Болакайнинг катта-катта, қоп-қора кўзларидан тинимсиз ёш оқарди. Уни бағримга маҳкам босганча онасини ахтара бошладим.

Шовқин-сурон авжида, атрофда ташлаб кетилган болалар жуда кўп, баъзилари балчиққа тиқилиб, жон таслим қилган, қолганлари эса жон талвасасида. Катталар эса бир-бирларини турткилаб, йўл-йўлакай болаларни босиб-янчиб олдинга қараб суринишади. Болаларнинг аянчли йиғлаётган овози, эркакларнинг сўкиниши, аёлларнинг шанғиллаши, чор атрофда билқиллаб ётган балчиқ, яна қаердадир сувнинг шилдираши... Бағримдаги боланинг йиғлаб мендан егулик сўраши ич-ичимни эзиб юборди. Болакайни янаям маҳкамроқ бағримга босганча балчиққа булғаниб олдинга интилар эканман, бу шаҳарга нимага келганимни ҳам унутиб, атрофдаги гўдакларнинг бирини елкамга, бирини бўйнимга, бирини бағримга босиб, турган жойимда тиз чўкканча қоп-қора балчиққа буланиб, биринчи марта ҳаётнинг нақадар аччиқ эканини ҳис қилиб уларга қўшилиб овозим борича уввос тортиб йиғладим.

Ўз овозимдан уйғониб кетиб, қаерда ўтирганимни англаёлмай, бир сония рўпарамдаги майин шабададан тебранаётган чинор учига тикилиб қолдим.

Қуёш тафти олдингидан анча қайтган, майдончада болалар шовқин солиб ўйнашмоқда эди. Уларнинг ёнидаги ўриндиқларда эса шу атрофдаги кўп қаватли уйларда яшовчи аёллар ўрнашиб олиб қандайдир мавзуда суҳбатлашишарди. Майдонча четига қатор экилган кўктерақларнинг учлари шамолда ҳилпирар,

улардан бирига қўнган қандайдир бир қуш чўзиб-чўзиб сайраганча қотиб қолган бўғиқ ҳавога аллақандай мунг таратмоқда эди.

Қўзимни очиб, ўзимга келишим билан икки қадам нарида сочи узун елим қўғирчоқни ўйнаб ўтирган жажжи қизалоққа кўзим тушди. У менга шунақанги бир ҳайрат билан термилиб ўтирар эдики, бундан тушимда йиғлаганимни у ҳам сезгани билиниб турарди. Қизалоқ бироз қараб ўйланиб тургач олдимга келиб, қовоғини уйганча қўлидаги қўғирчоқни узатди. Ҳайрон бўлиб қўғирчоқни қўлимга олдим. Қизалоқ эса мамнун бир қиёфада аёллар томон югуриб кетди. Нима қиларимни билмай малласоч елим қўғирчоққа термилиб ўтирдим, сўнгра бу ерда нега ўтирганим эсимга тушиб, ҳамроҳимга қарадим. У ҳам худди қизалоқ сингари менга ҳайратланиб боқарди. Унга норози кайфиятда назар ташладим. У эса, одатдагидек, киприк ҳам қоқмай сурбетларча тикилиб тураверди.

«Бу нима қилиқ? Нега менга бунчалик ёпишиб олди, тавба! Одам ҳам одамга шунақа ёмон қарайдими?» Кўрган тушимдан юрагим эзилгани камдек, ҳамроҳимнинг совуқ нигоҳидан ўртаниб кетдим. «Мендан нима истайсан ўзи, гапир!» — дедим биринчи марта овозимни чиқариб.

Нотаниш киши эса ҳеч нарсани эшитмагандек юзини ўгирди. Жаҳлим чиқиб шарт ўрнимдан турдим. Ҳамроҳим ҳам ўрнидан туриб, гўё менга энди нима қиламиз дегандек бақрайиб тикилиб турди. Унинг кўз қорачиқлари аллақандай изоҳлаб бўлмайдиган ўзгача бир рангда бўлиб, қарашлари жуда ҳам ювош, бу нигоҳлардан қалбан менга мутелиги сезилиб турарди. Бу қараш юрагимни юмшатиб юборди, бироз ўйланиб тургач яна жойимга ўтирдим. Нотаниш киши ҳам индамай ўриндиққа чўкди. Иккимиз индамай рўпарамиздаги майдончада икки жамоа бўлиб тўп сураёт-

ган турли ёшдаги болаларнинг ўйинини томоша қила бошладик.

Болаларнинг бири озгин, бири новча, яна бири бақалоқ эди. Уларнинг кўринишидан шу атрофда яшашлари билиниб турарди. Икки жамоа дарвозасини ҳам кўринишидан нимжон, ёши ҳам жамоадошларига нисбатан анча кичик болалар қўриқлаб турарди. Тўп дарвозадан ўтиб кетса, жамоадаги болалар уларга овозлари борича бақирришар, сўкишар, баъзида тепкилаб ҳам олишарди. Дарвозабонлар эса бу сафар ҳушёрроқ бўлишга ҳаракат қилишар, аммо фойдасиз эди. Ажабланарлиси шундаки, улар барча ҳақорат ва тазийқларга ҳам бардош бериб ўйинни давом эттиришар, муҳими, футболдан чиқариб юборишмаса бўлгани эди.

Болаларнинг ўйинини кузатиб ўтириб ўзимнинг ҳам болалигим ёдимга тушди. Бир вақтлар мен ҳам катта болалар билан футбол ўйнашни ёқтирардим. Улар мени фақат дарвозага қўйишарди. Худди шу болалар сингари қанчалик ҳушёр бўлмай, барибир, тўпни дарвозадан ўтказиб юборар ва жамоадошларимдан сўкиш эшитардим, баъзида ўйиндан чиқариб ҳам юборишарди. Шуларни ўйлаб бироз енгиллашиб мийиғимда кулиб қўйдим. Бу вақтда нотаниш ҳамроҳим тагин юзига шляпасини бостириб, бошини ўриндиқ суянчиғига ташлаганча ухламоқда эди. Ёнимдаги одамнинг ухлаётганини сезиб, бир хаёлим ўрнимдан туриб кетиб қолсамми деб ҳам ўйладим. Нимагадир ҳамроҳимнинг ухлаб ётганидан фойдаланиб қочиб кетгим келмади.

«Бирон-бир мақсади бордирки, эрталабдан бери ортимдан эргашиб юрибди. Агар ҳозир кетиб қолсам, унинг шунча хатти-ҳаракати, мақсади жумбоқлиғича қолади», – дея хотиржам уйқуга кетган ҳамроҳимга кўз ташлаганча болаларнинг ўйинини кузатишда давом этдим.

Ҳаво жуда ёқимли, майин шабада эсмоқда. Кимлардир шошилиб ишдан қайтмоқда, яна кимлардир пардоз-андоз қилиб қаергадир кетмоқда. Майдонча эса болалар билан банд. Атрофдаги ўриндиқларга эркаклар, аёллар ўрнашиб олишган, кимдир баҳслашмоқда, кимдир шахмат ўйнамоқда, яна кимдир ҳаммани кузатиб хаёл суриб ўтирибди. Одамларнинг кўплигидан вақт алламаҳал бўлиб қолганини ҳам сезмай қолибман. Ёнимдаги ҳамроҳим эса ухламоқда. «Кўзингни оч. Одамларга эътибор бер, ҳамма ўз ташвиши билан банд. Фақат сен нима қилаётганингни билмай, бемақсад ўзингни ҳам, мени ҳам қийнамоқдасан. Кел, ундан кўра мана шу ҳузурбахш ҳавода самимий суҳбатлашайлик, бир-биримизни яқиндан билиб олайлик. Сен ҳам ўзингни қийнаб юрган дардларингни айт, мен ҳам ўйлаб ўтирган жавобсиз саволларимни айттай...» Шу пайт биз томонга калта бўйли, тўладан келган, кўзлари бесаранжом киши келиб, ўриндиқ торлигига қарамай, ҳамроҳим билан ўртамизга тикилди. Унинг бу қилигидан бироз таажжубландим. Чунки бу вақтда одамлар уй-уйларига тарқалган, ўриндиқлар эса бўшаб қолган эди.

Бу одамнинг нияти ёмонлигини яқинлашгандаёқ сезгандим-у, бироқ иложсиз эдим. Ҳеч нарсадан беҳабар ухлаб ётган ҳамроҳим эса бу одамнинг келиб ўтирганини ҳам сезмади. Олдинига ҳамроҳимга яқинроқ сурилиб, уни уйғотмоқчи бўлдим, нимагадир бу фикрим ўзимга маъқул келмади. Аввало, ҳамроҳимнинг ҳатто исмини ҳам билмайман, қолаверса, орамиздаги масофа бир-биримизга мутлақо бегона эканлигимизни кўрсатиб турибди.

Нотаниш киши ҳам ниятимни дарҳол тушуниб, менга шундай ёвқараш қилиб тикилдими, ҳамроҳимга бирон нарса деб сўз очишга ҳам журъатим етмади. Бегона киши эса ҳеч нарсадан чўчимай хотиржам

жойлашиб олгач шляпали кишининг чўнтакларини кавлаштириб нималарнидир олди. Сўнгра менга ошко-ра менсимай тикилди-да, ўрнидан туриб, майдончани кесиб ўтиб, кўпқаватли уйлар орасига кириб кўздан йўқолди. Бу шаҳарда ўзимнинг мусофир эканимни, мана шу мусофирлик жуда кўп нарсалардан чегаралашини, энг ёмони, ёнгинамда содир бўлган жиноятга лом-мим дея олмаслигимни ҳис қилиб, ҳалиги кишининг ортидан тикилганча қолдим. Кўз очиб-юмгунча юз берган бу воқеадан карахт бўлиб, бир муддатдан сўнг ўзимга келиб, ҳамроҳимга назар ташладим. У эса дунёдан беҳабар, ҳамон юзига шляпасини ёпиб, бошини ўриндиқнинг орқа суйанчиғига ташлаганча ухлаб ётарди.

«Тавба, шунақа ҳам ғалати одам бўладими?» Борбудини кимдир шилиб кетса-ю, ҳеч нарсани сезмаса. Бўлиши мумкин эмас. Ёки сезиб турса-да, индамади-ми? Йўқ, сезиб индамаслиги мумкин эмас. Аммо киссавурнинг ҳаракатини билмаслиги ҳам мумкин эмас, бу ғалати-ку дея ҳамроҳимдан кўз ололмай уни бироз кузатдим.

Вақт алламаҳал бўлиб, одамлар уй-уйларига тарқалишган, кўчадаги машиналар ҳаракати ҳам олдингидан бироз сусайган, ҳаммаёқ жимжит. Биздан сал наридаги ўриндиқда икки ёш бир-бирига чирмашиб ўтирибди. Кутишни бас қилиб ўрнимдан турдим. Уни уйига кузатиб қўяман-да, ўзим меҳмонхонага қайтаман. Йўлда бир-биримиз билан танишиб олармиз, ўшанда киссавур ҳақида гапириб бераман деган ўй билан: «Ҳой ўртоқ! Тур ўрнингдан, уйингга кузатиб қўймоқчиман, кўзингни оч. Вақт ҳам кеч бўлиб қолди. Атрофга бир қара, ҳеч ким қолмади. Ҳамма уйқуга кетди. Уйингдагилар ҳам кутиб қолгандир», – дедим. Ҳамроҳимнинг қилт этмай ўтиришини кўриб, ўзи ҳам ўликка ўхшаб ухлайди, шекилли, дея унинг ёнига

Ўтириб секин билагидан туртмоқчи бўлганимда унинг билаги муздеклигидан чўчиб кетдим. Ҳамроҳимнинг шляпасини кўтардим. Нотаниш ҳамроҳимнинг кўзлари юмуқ, оғзи эса қийшайиб очилиб қолганди. Кундузи ҳамроҳимнинг қош-кўзлари тимқора эди, ҳозир эса бу қош-кўзлар сарғайган, ҳатто териси ҳам сарғайиб кетгандек эди. Унга термилиб туриб бу одамни қаерда кўрганман дея ўйлай бошладим. Истараси иссиқ бу одамнинг қирра бурнига, сарғайган қош-кўзларига қараб уни танидим. Бу талабалик давримда сирлилигича қолган Комил эди.

Нима қиларимни билмай кутилмаган учрашувдан тошдек қотиб, шунақаси ҳам бўларкан-да деганча чуқур хўрсиндим. Сўнг унинг юзини қайтадан ёпиб, «Қачон ўлиб улгура қолдинг, қанақанги одамсан ўзи, нега ҳар сафар хотирамда жумбоқлигингча қоласан?» – дея секингина пичирладим.

Қанча вақт Комил билан ёнма-ён ўтирдим, ўзим ҳам билмайман, аммо миям бир қарорга келган эди. Мен бу одамни мутлақо танимайман! Отаси телба, онаси-чи!?

Индамай кетишни эса ўзимга эп кўрмадим, бироз паришонликдан сўнг нарида бир-бирига чирмашиб ётган ёшларнинг олдига бориб томоқ қирдим. Ўйигит бошини кўтариб: «Нима истайсан?» – дегандек менга бақрайиб қаради. Бўлган воқеани қисқагина тушунтирдим.

– Ҳой, ўзинг бир келгинди бўлсанг, қолаверса, уни мутлақо танимасанг, нима қиласан бошингни қотириб? Ҳозир милицияга бориб бўлган воқеани гапириб берасан, улар сенга раҳмат айтишмайди. Биринчи бўлиб ўзингни тергов қила бошлайди. Нима, сенга шу керакми? Ҳозир замон ўзгарган. Ҳамманинг ўз ташвиши бор. Биров бировнинг ишига бурнини тикиши яхши одат эмас. Қолаверса, кўчадаги ўликлар билан

шуғулланадиган махсус ташкилот бор. Сенга ўхшаб учраган ўликдан ҳайратланиб ўтирсак, дунёда ривожланиш бўладими? Нима қилибди, ўлса ўлибди... Ҳов ана, нариги ўриндиқда ҳам биттаси ўлиб ётибди, билмадим, балки, мастдир. Аммо бу ер катта шаҳар. Одамлар ота-онасини ўйламайди-ю, кўчадаги ўликлар билан нима ишинг бор? Қўй, бошингни ачитма, бор, йўлингдан қолма, – деганча йигит юзини терс буриб, сочи тўзиб ётган «қўғирчоғи»ни қучоқлаб, мени ошкора масхаралаб ҳиринглай бошлади. – Туришини қара, худди ўзга сайёрадан келганга ўхшайди. Кап-катта киши-ю, ҳалигача шаҳар ҳаётини тушуниб етмаган. Биласанми, ойимнинг қайсидир вилоятдан дайдиб келиб бирга яшаётган эри кутилмаганда ишхонада газ портлашидан ўлди. Ойимга ишхона жабрдийда сифатида пул ажратмади. Сабаб, улар ЗАГСдан ўтишмаган, фақат эскича никоҳдан ўтишган экан, холос. Қонуний никоҳдан ўтишга, билмадим, уларга нима тўсқинлик қилди экан? Билганим шуки, чол қурғур онаминг қонуний меросхўр бўлишини истаман. Мана оқибати... Кўмиш маросимига озмунча пул керакми?.. Натижада ойим жасадни кўмишдан бош тортди. Тириклигида ойим неча марта: «Қонуний никоҳдан ўтайлик», – деган. Лекин у кўнмаган. Мана, оқибати нима билан тугади... Манави сўтакнинг туришини қара. Ҳозир мендан нима истайсан деб ўрнимдан турсам, олижаноблигидан ном-нишон ҳам қолмай, шаталоқ отиб қочади.

Йигит ҳиринглаб яна қизига ёпишди. Қиз эса мени сузилган кўзлари билан кузата туриб йигитини гиж-гижлади:

– Балки, ҳақиқатдан ўрнингдан турарсан.

– Агар шундай қилишим лозим бўлса, ҳеч иккиланмайман, – йигит шундай дея менга қайрилиб қаради. Мен эса нима қиларимни билмай тош қотиб турардим.

Фикри-хаёлим Комилни шу аҳволда ташлаб кетмасликда эди.

Йигит ўрнидан турди. У дуч келган нарсани мода билиб эгнига илиб олган, кўринишидан нимжон, бўйи ҳам менга нисбатан анча паст; қизнинг олдида ўзини намоийш қилишига қараганда, енгил тарбия кўрган, ўз хатти-ҳаракатларини мушоҳада қилмайдиган, ҳис-туйғуларини бошқара олмайдиган ёшларнинг қолақ бир тоифасига мансублиги яққол кўзга ташланарди.

Қиз ҳам кўринишидан йигитга мос, икки қўлини ўриндиқ четига тираб, йигитни менга қарши гижгижлар, у эса худди рингга чиқаётган боксчига ўхшаб турган жойида беўхшов сакрарди. Қиз эса нуқул ҳирингларди. Атрофда ҳеч ким йўқ эди.

Ҳар қандай вазиятда ҳам охирини ўйлаб иш тутишга одатланганим сабаб бошим қотди. Воқеанинг бу тарзда кескинлашаётганидан лол эдим. Энди ўриндиқда чўзилиб ётган Комилнинг ўлиги эмас, аксинча, рўпарамда оқибатини ўйламай маймунга ўхшаб сакраётган лақма бола мени ўйлантира бошлади. Йигит турган жойида бир-икки сакради-да, қўққисдан жағимга мушт солди. Кўзларим олдида юлдузчалар чақнаб кетди. Бу орада у кетма-кет яна икки мушт солди. Муштнинг зўридан чайқалиб, ўриндиқнинг нарига чеккасига бориб бошим билан урилдим. Бошимда қаттиқ оғриқ туйдим. Ўзимни ўнглаб олишга фурсат бўлмади йигитча мени ердан даст кўтариб яна бир мушт солди. Қиз овозининг борича хохолаб кула бошлади. Энди жавоб бермасам бўлмасди. Ўзимни шартта ўнглаб олдим-да, йигитчанинг қорнига мушт туширдим. У букчайиб қолиши билан оёғига, елкасига тепдим. Устига бостириб бориб, чап қўлимда сочларидан чангаллаб, ўнг қўлимни ҳал қилувчи зарба учун кўтаргандимки, «Акажон, кечиринг!» – деб додлаб юборди бола. Қизи бўлса жимиб қолган, нарироқ-

қа бориб, жунжикиб турарди. Аммо сабр косам лим-мо-лим тўлиб бўлган, охирги томчи қуюшқонимдан чиқариб юборган эди. Шу боис йигитнинг оқ-воҳига эътибор ҳам бермай, унинг башарасига туширдим. Шу билан ерпарчин бўлди. Уни ўчди. Бошимни кўтариб қарасам, қиз аллақачон ғойиб бўлибди. Қизиқ, бунақа вақтда қизлар чинқирганча одамларни бошига тўпларди, буники эса ими-жимиди ғойиб бўпти. Оёғим тагида тўшалган йигит қимирлади. Нарироққача ўрмалаб борди-да, кейин орқасига қарай-қарай йўлга тушди. Унинг ортидан бироз тикилиб турдим-да, сўнг ўриндиқда ётган, куни бўйи ортимдан соядек эргашиб келган Комилга кўз ташладим. Бу орада қўлимда оғриқ сезилди. Қўлим лат еган эди. Бармоқларимни қимирлатиб хавотирланадиган жойи йўқ деган хулоса билан яна марҳумнинг тепасига келдим.

Атрофда ҳеч ким йўқ, шаҳар чироқлари чарақлаганча нур сочиб турарди.

Ўрнимдан туриб марҳумнинг юзини ёпиб турган шляпани кўтардим-да, тўсатдан чақмоқ ургандек сакраб тушдим. Шляпани ёпиб, бироз турдим-да, яна очдим. Унинг юмуқ кўзлари, бир томонга қийшайиб, очиқ қолган оғзига зеҳн билан назар ташладим. Йўқ, янглишмабман: бу менинг ўзим эди. Худди тошойнада ўзимни кўргандек, таниш чеҳрамдан кўз узолмай таажжубим яна ортди. Эҳтимол, ақлдан озаётгандирман? Наҳотки?.. Жасад атрофини бемақсад айланарканман, наҳотки, ўзимман дейман қайта-қайта. Миям аниқ- тиниқ фикрламоқда, эс-ҳушим жойида-ку. Нега унда?.. Жасаднинг ёнига ўтирдим. Атрофни кузатдим. Ҳаммаси ўз ўрнида, мен туш кўрмаяпман. Ёнимда ётган жасадга, ўз лошимга қарайман. Йўқ, ҳаммаси тўғри, бу айнан ўзимман. Бошқача айтганда, менинг иккинчи қисмим, ҳа, шундай, янглишмадим. Бу ўша, мени умр бўйи безовта қилиб келган ичимдаги ўша

кимса. Демак, ундан қутулибман. Қутулдиммикан, иш-қилиб?! Охири бир тўхтамага келиб ўрнимдан турдим, жасадимга қараб аччиқ кулимсирадим: «Оғайни, ким бўлсанг ҳам, биласанми, ҳалиги йигитча тўғри айтди. Мегаполис шаҳарларда одам бир чақага арзимаиди. Энг даҳшатлиси, улар бир-бирлари билан ёнма-ён яшасалар-да, ниҳоятда бегона ва ёлғиздирлар...»

Шундай дедим-да, мурданинг юзига сўнги бор кўз ташлаб, шляпасини ёпиб қўйдим.

Одатим бўйича бу сўзларни овоз чиқариб айтишим билан нимадир юрагимда нохуш из қолдириб, илдизпилдизи билан гурсиллаб қулаганини сездим, гўё қулоқларим шанғиллаб кетгандек бўлди. Бирпас қоронғи бўшлиққа маънисиз тикилиб турдим-да, ҳали тирик эканлигимни қайта-қайта ўзимга таъкидлаб, бу ерда қиладиган ишим қолмаганлигига амин бўлиб, машиналар физиллаб қатнаётган катта кўча томон одимлаб кетдим.

Мундарижа

Қадрдонлар	3
Аросатдаги одамлар	121
Кутилмаган учрашув.....	248

Адабий-бадиий нашр

Шаҳло ҲОШИМОВА

**АРОСАТДАГИ
ОДАМЛАР**

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадиий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҶИЕВ

Нашриёт лицензияси: АІ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 15.10.2018 й.

Босишга рухсат этилди: 03.11.2018 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.

Journal Assent гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 12,4. Шартли б.т.: 15,1.

Адади: 2000 нусха.

Буюртма № 111

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» ХК босмахонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри Бунёдкор шоҳкўчаси 44-уй.